Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ՄԱՍԻՍ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

ԿԱԶՄԵՑ
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Գ. ՀԱՏՈՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Օ. ԱՐՁՈՒՄԱՆ
1913

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱՋՄԱՏՈՒՆ
Ս. ԱՋԱՒՈՐԱՆ
№ 161

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Իբր ներածութիւն պատերազմական գործողութեանց, զորս կը սկսինք ներկայացնել, ստորեւ կը հրատարակենք Օսմ. Ա. զօրաբանակի (Պոլիս) հրամանատար Էօմէր Եավէր փաշայի հետեւեալ Շրջաբերականը, որ պատերազմի սկզբնաւորութեան միջոցին հաղորդուեցաւ բովանդակ Օսմ. բանակին, եւ որուն մէջ ամենապարզ ձեւով մը մանրամասնուած են պատերազմական կանոնները, պատերազմիկներու, ոչ-պատերազմիկներու, լրտեսներու, գերիներու զանազանութիւնները, անոնց նկատմամբ բռնուելիք ընթացքը, եւ դեռ խել մը շահեկան տեղեկութիւններ: Չի մոռցուիր անշուշտ թէ այս կանոնները լոկ Թուրքիոյ յատուկ չեն, այլ կը պատկանին բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու, հետեւաբար նաեւ Պալքանեան Դաշնակցութեան մաս կազմող Պետութեանց.—

×

ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻԿ.—

1. — Պատերազմը բացարձակապէս կառավարութեանց դէմ մղուած կռիւ մըն է։ Հետեւաբար՝ չի տարածուիր հանդարտ ու անզէն անհատներուն վրայ։ Պատերազմիկ կը նկատուին կռուող կողմերու գործօն, պահեստի և երկրապահ զինուորները, ինչպէս նաև կամաւորներն ու պատերազմական օրէնքներու համաձայն հրամանատարութեան մը ենթակայ օժանդակները։ Պէտք է նկատի ունենալ թշնամիին զինուորական ոյժերը, որոնց մէջ կը գտնուին նաև բժիշկները, հոգեւոր պաշտօնեաներն ու հիւանդապահները, որոնք չեն կռուիր և որոնք պատերազմական գերի կը նկատուին ու պէտք է որ մեծ յարգանքի առարկայ դառնան։

2. — Երբ ոչ-պատերազմիկները զէն ի ձեռին գերի կը բռնուին, կառավարութիւնը ազատ է իր պաշտպանութեան պահանջումներուն համաձայն վարուելու անոնց հետ։

3. — Անոնք որ իրենց զինուորական ծառայութեան միջոցին չեն յարգեր պատերազմի օրէնքները, բնաւ իրաւունք չունին միևնոյն օրէնքներուն նկատմամբ յարգանք սպասելու ուրիշներէ։ Ասոր համար, որքան ալ փափուկ խնդիր մը ըլլայ պատերազմիկներու տեսակները մասնաւորելը, պէտք է յատուկ ուշադրութեամբ զանազանել զանոնք այն աւազակներէն որոնք պատերազմին շնորհիւ կը յաջողին այս ու այն կողմ խմբուիլ՝ թալլելու համար։

4. — Օտար կամաւոր ըսելով պէտք է հասկնալ չէզոք պետութեանց այն հպատակները որոնք իբր զինուոր կը մտնեն օտար պետութեան մը բանակին մէջ։ Երբոր կը յարգեն պատերազմական օրէնքը և զինուորական որոշիչ նշան մը կը կրեն, պատերազմիկ կը նկատուին, որովհետև կորսնցուցած են իրենց չէզոքի հանգամանքը։

5. — Եթէ այդ կամաւորները հպատակը ըլլան այն պետութեան որուն դէմ պատերազմի ձեռնարկուած է, այս վերջինը, զանոնք գերի բռնած ատենը իրաւունք ունի պատերազմական օրէնքներուն չենթարկելու և անմիջապէս, իբր հայրենիքի դաւաճան, հրացանի բռնելու։

ԹՇՆԱՄԻՆ ՀԵՏ ՎԱՐՈՒԵԼՈՒ ԿԵՐՊԸ.—

6. — Պատերազմի ժամանակ՝ թշնամի բանակին մարդիկը սպաննելն ու վիրաւորելը կատարելապէս օրինաւոր է։

7. — Պէտք չէ վիրաւորել կամ սպաննել այն թշնամի զինուորը որ անկարող է դիմադրելու և ինքզինքը պաշտպանելու։ Մ՛չ միայն արտօնուած չէ զայն խոշտանգելը, այլ խոշտանգելը ինքնին բացարձակապէս հակառակ պիտի ըլլար օսմանեան վհանձնութեան։

8. — Եթէ թշնամին ստնակոխ ընէ պատերազմական օրէնքները և ջարդէ կռուի միջոցին իր ձեռքը ինկած գերիներն ու գիւղի մը կամ քաղաքի մը բնակիչները, սովորաբար միևնոյն կերպով կը հատուցուի։ Եւ սակայն, ասիկա չատ անտրամաբանական միջոց մըն է. աւելի մարդկային պիտի ըլլար այդ արարքը ընողները անհատապէս դատել, զանոնք ձեռք անցընելէ վերջ։

9. — Լրտեսը այն է որ կը ծպտուի և անհիմն պատրուակով մը գաղտնաբար կը ջանայ տեղեկութիւններ ձեռք բերել՝ թշնամիին հաղորդելու համար։ Բայց կարելի չէ լրտես նկատել համազգեստ կրող զինուոր մը որ թշնամի բանակին գործողութեանց չրջանակը կը մտնէ՝ տեղեկութիւններ ձեռք բերելու համար։

10. — Եթէ իրապէս լրտեսներու դասակարգին պատկանող մէկը, կատարելապէս ճանչցուելէ վերջ՝ գործի վրայ չի բռնուիր և իր բանակը վերադառնալէ վերջ, գերի կը բռնուի զինուորական գործողութեանց ընթացքին, այլևս լրտես չի նկատուիր, այլ պատերազմական գերի։

11. — Մ՛չ մէկ լրտես կրնայ մեղադրիլ կամ հրացանի բռնուիլ առանց դատաստանի։

12. — Խաղաղութեան ժամանակ՝ լրտեսները քաղաքային դատարաններու կողմէ կը դատուին, բայց պատերազմի ատեն ենթակայ են զինուորական օրէնքին և պատերազմական ատեաններու կողմէ կը դատուին։ Սմմ. զինուորական օրէնքին 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85րդ յօդուածներն են որ կը բովանդակեն լրտեսներու վերաբերող տրամադրութիւնները։ Կառավարութեան մը համար օրինաւոր անձնապաշտպանութեան իրաւունք մըն է ասիկա. այս պատճառաւ՝ լրտեսին պատիժը մահ է։

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ.—

13. — Թշնամիներէն անոնք որոնք իրենց երկրին կը դաւաճանեն ծառայութիւնին լքելով, կամ հակառակ բանակը կը փախչին, չեն կրնար պատժուիլ այս վերջնին կողմէ։ Ետ ալ չեն դարձուիր, որովհետև անոնց փախուստը թշնամին տկարացնող միջոց մըն է։ Ամէն պարագայի մէջ, այս փախստականները իրենց երկրին հանդէպ դաւաճաններ ըլլալով, անոր կողմէ ծանր պատժի, յաճախ մահուան կ՛ենթարկուին։

ԼՐՏԱՏՈՒՆԵՐԸ.—

14. — Այն թշնամիին որ բերանացի կամ գրաւոր լուր մը կը տանի բանակէ մը կամ պաշարուած քաղաքէ մը ուրիշ բանակի մը, և որ իր պաշտօնը կատարած միջոցին, գրաւուած հողին վրայ ձեռք կ՛անցուի զին-

ուած ու համազգեստով, պատերազմական գերի կը նկատուի։ Եթէ համազգեստ չի կրեր, կամ զինուոր չէ, պարագաներուն համեմատ կը դատուի։

15. — Եթէ այս կարգի մարդիկ՝ խաբելու մտքով ոչինչ ըրած են, պատերազմական գերի կը նկատուին. բայց եթէ խորամանկութեամբ կամ ծպտումով գործած են, լրտես կը նկատուին և ըստ այնմ կը պատժուին։

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳԵՐԻՆԵՐԸ. —

16. — Պատերազմական գերի են պատերազմիկները, ոստիկանները, դատաւորները, ոստիկան-զինուորները, կառավարական ու վարչական պաշտօնեաները, հայթայթիչները, մատուռակները, օդանաւորդները, սառնորդները, հեռագրատան և երկաթուղիի պաշտօնեաները, լրագրական թղթակիցներու, հոգեւոր պաշտօնեաները, բժիշկները, հիւանդապահները և պատգարակակիրները։

17. — Մատուռակները, օրագրողները, հայթայթիչները՝ բանակին մաս չեն կազմեր. այս պատճառաւ, զինուորական գործողութեանց պահանջածէն աւելի երկար ատեն վար չեն կրնար դրուիլ։

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՎԵՐՋ. —

18. — Պատերազմէն վերջ՝ պատերազմիկները երեք դասակարգի կը բաժնուին. — մեռեալները, վիրաւորները և պատերազմական գերիները։ Մեռեալներուն նկատմամբ երեք նուիրական պարտքեր կան զոր Իսլամութեան ոգին ու Օսմանցիութեան փառքը հարկնցուցիչ կը դարձնեն. — 1. Դիակները յարգել. պահել անոնց վրայէն գտնուած դրամին ու միւս առարկաները և քաղաքային կամ զինուորական իշխանութեանց միջոցաւ զանոնք դարձնել իրենց ընտանիքին։ 2. Դիակները թաղել՝ ինքնութիւնին հաստատելէ վերջ, ինչ որ կարելի կ'ըլլայ եթէ քննուին անոնց թղթապանակը, զօրարաժնին կամ վաշտին թիւը քաղաքային հանգամանքը հաստատող թուղթերը և ընտանեկան նահակները։ Այս բոլոր տեղեկութիւնները պէտք է անմիջապէս հաղորդել թշնամիին՝ գտնուած առարկաներուն հետ։ 3. Դիակներու թաղումը պարտականութիւն մըն է յաղթող կողմին համար։ Պէտք չէ սակայն աճապարել. թէ՛ անոնց ինքնութիւնը հաստատելու և թէ վիրաւորները իրր մեռեալ չթաղելու համար։

ՎԻՐԱՒՈՐՆԵՐ ԵՒ ՀԻՒԱՆԴՆԵՐ. —

19. — Վիրաւորները և պատերազմի ժամանակ հիւանդ ինկողները արժանի են գթութեան ու աջակցութեան, որովհետև զարնուած կամ հիւանդացած են իրենց հայրենիքին ծառայելով։ Միջազգային օրէնքը կը յանձնարարէ դարմանել թշնամիին ձեռքը ինկած վիրաւորներն ու հիւանդները. Իսլամութիւնն ու մարդասիրութիւնն ալ արդէն այդպէս կը տրամադրեն։

ԳԵՐԻՆԵՐԸ. —

20. — Գերիները ազատութենէ կը զրկուին, բայց պէտք չէ որ պատժուին կամ խոշտանգուին։ Արգիլուած է զանոնք անօթի թողուլ, ծեծել, վիրաւորել կամ սպաննել։ Անոնք ենթակայ են զիրենք գերեվարած բա-

նակին օրէնքներուն։ Եթէ ըմբոստանան, իսկոյն խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնուին իրենց դէմ։

21. — Գերիներուն անձնական իրերը իրենց տրամադրութեան տակ կը մնան, և իրենց բնակարան մը կը յատկացուի։ Եթէ չյարգեն զինուորական կանոնները, ձերբակալման վիճակի տակ կ'առնուին։

22. — Արգիլուած է պատերազմական գերիներ ստիպել որ զինուորական գործողութեանց մասնակցին։ Միայն հանրային սպասարկութեանց կը յատկացուին, պայմանաւ որ այդ սպասարկութիւնները բնաւ առնչութիւն չունենան զինուորական գործողութեանց հետ։

23. — Պատերազմական գերիները բացարձակապէս ազատ են իրենց կրօնական պաշտամունքը կատարելու։

ՍՏԱՑՈՒԱԾՔԻ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. —

24. — Գրաւման բանակ մը կրնայ քանդել իր նպատակին իրականացման արգելք եղող ամէն բան։ Կրնայ գործածել կամ ջնջել մարտկոցներ, ամրոցներ, ղէնքի գործարաններ, ճամբաներ, հաղորդակցութեան ու թղթակցութեան միջոցներ, զօրանոցներ։

25. — Տաճարները, եկեղեցիները, հիւանդանոցները, բարեգործական հաստատութիւնները, համալսարանները, դպրոցները, պալատները, թանգարանները, մատենադարանները, Արձանագրութեան Դիւանները պէտք է պաշտպանուին։ Բայց կարելի է անոնց մէջ զինուորներ հաստատել կամ զանոնք հիւանդանոցի և ամբարանոցի վերածել։ Քաղաքակրթական գործեր քանդելը ուրիշ բան չէ, այլ ինքզինքը մարդկութեան թշնամի հռչակել։

26. — Կը գրաւուին այն ամէն առարկաները և կարասիները որոնք կրնան ծառայել թշնամիին զինուորական գործողութեանց։

27. — Կը գրաւուին նաև թշնամի բանակին գանձերն ու դրամները։

28. — Կարելի չէ դպչիլ անհատական սեպհականութեանց, այսինքն՝ թշնամի կառավարութեան հպատակներուն պատկանող իրերուս։

29. — Քանի՛ տեւեն թշնամութիւնները, պէտք չէ յաճախակի կամ չարունակական յարաբերութեանց մէջ գտնուիլ թշնամիին հետ. ատիկա կրնայ խաթարել բանակին բարոյական կորովն ու կարգապահութիւնը։

30. — Զինուորի մը համար անձնատուր ըլլալը մեծագոյն ամօթն է։ Նոյնիսկ եթէ իրմէ գերազօր ոյժերու դէմ գտնուի, իր պատիւը կը պահանջէ որ կռուի մինչեւ վերջը։ Հայրենասիրական պարտականութիւն մըն է ասիկա։ Մնաց որ մեռնիլը աւելի լաւ է քան անձնատուր ըլլալը։

ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎՍՏԱՀՈՒԹԻՒՆ. —

Այս երկու բառերն են յաջողութեան մեծագոյն ազդակները։ Այն որ ո՛չ կարգապահութիւն ունի, ոչ ալ ամուր հոգի, ոչ մէկ բանի մէջ կրնայ յաջողիլ։ Հարկ չկայ թուելու այն խոչոր աղէտները որոնք կրնան առաջ գալ անկարգապահութենէն և կասկածանքէն։ Ոչ ոք պէտք է ասոկ իրեն սեփական առաքինութիւն մը նկատէ հայրենասիրութիւնը։ Օսմ. բանակին բոլոր զինուորներն ալ իրարու հաւասար չափով հայրենասէր են։

Օսմանցիները գիտեն թէ վէրքերը պատուանշաններ են, թէ մահը բնական բան մըն է։ Իրենց համար՝ կռուիլն ալ, մեռնիլն ալ, խաղ մըն է։ Ուրեմն վստահ եմ որ ամէնքս ալ պատուով ու արիութեամբ պիտի կատարենք մեր հայրենասիրական պարտաւորութիւնները։ Կը յանձնարարեմ որ այս տրամադրութիւնները մեծ ուշադրութեամբ գործադրուին պատերազմին տեւողութեան միջոցին և կռուի ընթացքին։

Ատուած մեզի օգնական ըլլայ։

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Բ. ՄԱՍ

ԳԱՐԱՏԱՂԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

(25 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ — 29 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1912)

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՈՅԺԵՐԸ

«Եթէ վատ մը գտնուի, իսկոյն պիտի առնուին անոր զէնքերը. եւ որքան ատեն որ ապրի, այլեւս բնաւ չպիտի կրնայ զէնք կրել: Անիկա անպատիւ պիտի նկատուի ընդմիշտ, եւ ոչ մէկ գործով պիտի կրնայ զբաղիլ: Գոգնոց մը պիտի անցուի անոր մարմնին շուրջը, որպէս զի մարդիկ լաւ մը ճանչնան թէ անոր կուրծքին տակ էրիկմարդու սիրտ մը չի բաբախեր . . .»:

Այսպէս կը տրամադրէ Գարատաղի Լեռնականներու Օրէնքը, և այս բարբարիկ ու անողոք Օրէնքով թրծուած ափ մը ժողովուրդն էր որ 1912 *տարուան Սեպտեմբեր 25ի օրը պատերազմ կը յայտարարէր Օսմ. Կայսրութեան դէմ։ Չի յիշուիր որ Սեւ Լերան զաւակներէն ո՛ և է մէկը երբեք այդ անարգանքը կրելու բռնադատուած ըլլայ. և թերեւս քիչ մըն ալ այդ զարհուրելի Օրէնքն է պատճառ որ վատ չի համբեր Զանակորայի սարերուն վրայ։ Խստագոյն և ամէնէն չարչարագին մահն անգամ ոչինչ*

Տեսնել՝ Պատկեր, էջ 12, 14, 32, 38, 40, 44, 53, 59, 70, 83, 85, 87, 114, 158, 169, 171, 179, 204, 223, 231, 23[illegible], 233, 241, 259, 294, 300, 303, 315, 356, 375, 382, 385, 387, 392, 398, 399, 408, 4 2, 460, 467, 500: Քարտէս, էջ 49, 99, 129, 152, 227, 289, 292, 350, 389, 415, 457, 473: Յաւելուած, թիւ 4, 5:

է այդ պատճին քով, որ վատերէն կը խլէ իրենց պատուին պահպանութեան և ապրուստին ապահովութեան մէկ հատիկ միջոցը, — գէնքը որուն անարժան դարձած էին, — բայց չի սպաններ, չի չարչարեր, չի բանտարկեր զանոնք, կը թողու որ շրջին ազատ, իրենց հետ պտտցնելով անարգանքի գոդնոցը, որ խարանի մը պէս ամէն տեղ և ամէն մարդու պիտի պատմէ իրենց վատութիւնը։ Կարելի՞ է երեւակայել աւելի տաժանագին թիապարտութիւն մը։

Նոր չէր որ այս արի ժողովուրդը կր կռուէր Օսմ. Կայսրութեան դէմ։ Մենք նկարագրեցինք արդէն այն հերոսական մաքառումները, որոնց չնորհիւ պզտիկ, աննշան Գարատաղը յաջողած էր իր անկախութեան տէր մնալ նոյն իսկ անանկ ատեններ, ուր բովանդակ Եւրոպա տեղի կուտար Օսմ. բանակներուն առջև, և մահիկազարդ դրօշը իր կարմիր կամ կանանչ պատուհին ծալքերը կը ծածանէր մինչև Վիեննայի ամրոյներուն շարձունքը։ Նոր բան չէր նաև այդ պատերազմի յայտարարութիւնը։ Քանի ամսէ ի վեր արդէն Գարատաղ սահմանագլուխի կռիւներ կը մղէր Թուրք զինուորներուն դէմ. Մալիսորներու վերջին մեծ ապստամբութենէն ասդին, այդ կռիւները դարձած էին քրոնիկ ու չարունակական, ստեղծելով հատարեալ պատերազմական վիճակ մը՝ կանոնաւոր պաշարումներով ու Թնդանօթի գործակցութեամբ։ Պատերազմի յայտարարութիւնը լոկ պաշտօնական կը դարձնէր ինչ որ գոյութիւն ունէր արդէն անպաշտօն կերպով։ Այն օրը ուր Պ. Բլամէնաց Պոլսոյ մէջ Նորատունկեան Լիչնտիի կը յանձնէր պատերազմի յայտարարութիւնը, Զլթինեի մէջ ալ Նիքոլա Թագաւոր պալատ հրաւիրած էր Օսմ. Ներկայացուցիչ Մուխթար պէյը, և երեք քառորդ ժամ տեւող սիրալիր տեսակցութենէ մը ու մեծարանքներէ վերջ, յայտնած էր թէ կացութեան բերմունքով կը ստիպուի պատերազմ յայտարարել Թուրքիոյ դէմ։ Ցետոյ, Նիքոլա Թագաւոր Օսմ. Ներկայացուցչին յանձնած էր իր ուղեպանատան պաշտօնեաներուն անցագիրները, աւելցնելով որ արքունի խիկնապահներ իրենց պիտի ընկերանան մինչև սահմանագլուխ։

Այդ միջոցին արդէն ժողովուրդը խռնուած էր պալատին հրապարակը, ու կը սպասէր որ Թագաւորը անձամբ հաստատէ պատերազմի յայտարարութեան լուրը։ Մերունիներ, տղաք, կիներ ու աղջիկներ նուագ խանդավառ չէին երեւար քան բուն իսկ պատերազմիկները։ Միակ երկիրն է Գարատաղ ուր մայրերը երբե՛ք, երբեք չեն անիծած ու չեն անիծեր պատերազմը, և կը նախընտրեն իրենց զաւակը ինկած տեսնել կռուի դաշտին վրայ, վէրքերով ծակ ծակ, քան անկողնի մը հանգստութեան մէջ մահացած։ Երբ Մուխթար պէյ դուրս ելաւ պալատէն, ոչ մէկուն, ոչ իսկ նոր հարսերուն դէմքին վրայ կրցաւ տեսնել այն բնական, ինքնեկ անձկութիւնը զոր ամէնէն դիւցազնական աղգերու կիներն իսկ չեն կրնար զսպել պատերազմի արնաւիրքին հանդէպ։ Ալացուցիչ ծափեր, աղմուկ, մարտագոռ աղաղակներ, ամբողջ դժոխային երաժշտութիւն մը սարքած էին այդտեղ։ Ոչ մէկ վիրաւորիչ խօսք, նոյն իսկ ակնարկ թշնամի կայսրութեան ներկայացուցչին, որ ստիպուած էր իրենց խիտ չարքերը ճեղ-

քելով անցնիլ։ Գարատաղցւոց ասպետական ոգին էապէս անհայտ է փոքրոգի և անարժան ցոյցերու ու թշնամանքներու հետ։

Հազիւ Մուխթար պէյ անհետացած՝ թագաւորը երեւցաւ պալատին պատշգամէն, և ձեռքի նշանով մը ծափահարութեանց վերջ տալով անհամբեր ժողովուրդին կարդաց խանդավառ յայտարարու թիւն մը որ այլևս տա-

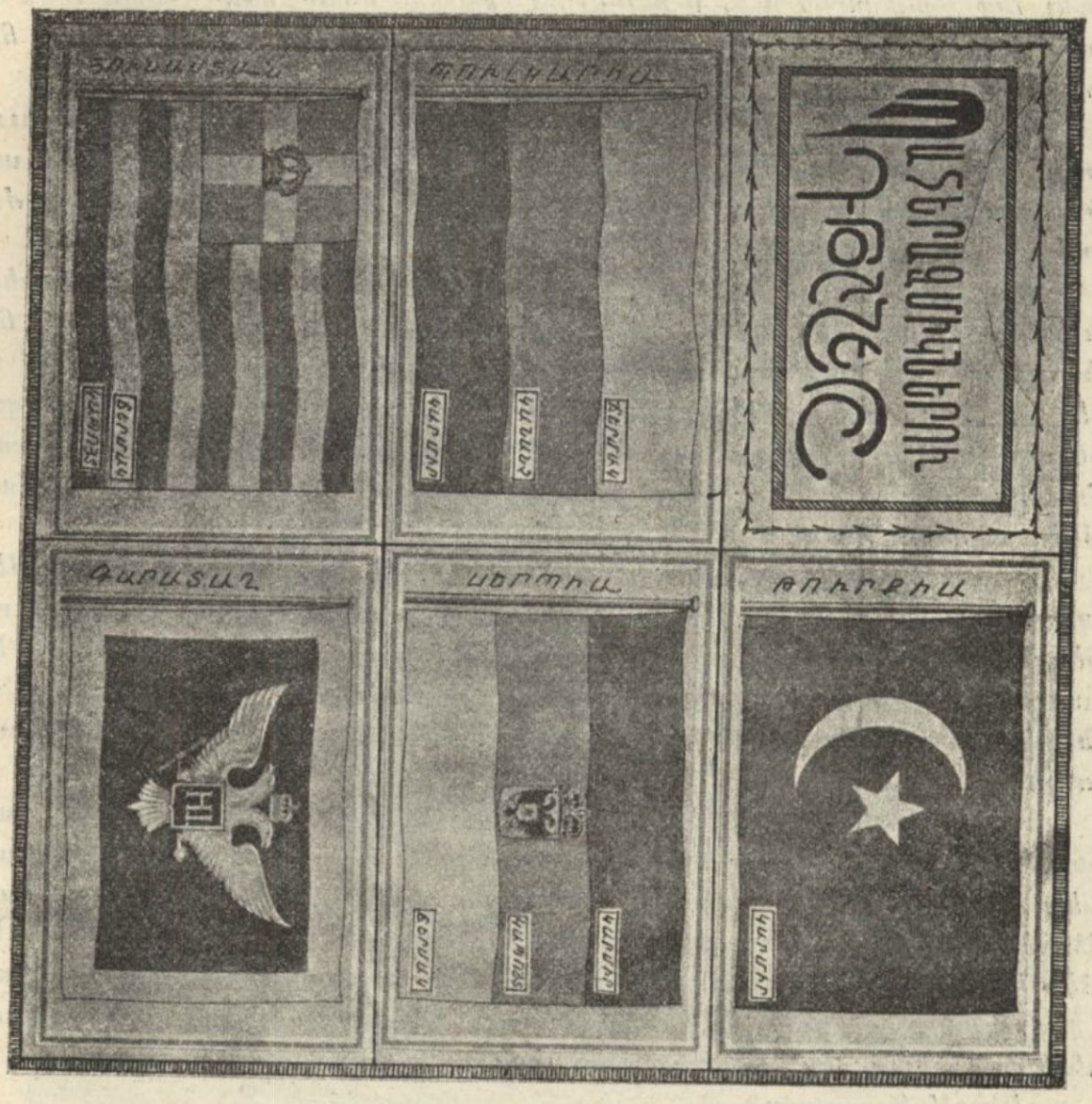

բակոյս չէր Թողուր պատերազմին նկատմամբ, և կը սրտապնդէր ժողովուրդը թէ անօգնական չպիտի մնայ գաճաճի և հակայի այդ անհաւասար կռուին մէջ։

Ա՛հա թէ ի՛նչ կ'ըսէր Նիքոլա Թագաւոր. —

Անկարելի է աւելի երկար ատեն հանդուրժել ցաւի այն աղաղակներուն որոնք կուգան Հին Սերպիոյ մեր հարստահարեալ եղբայրներէն։ Այնտեղ կը խողխողուին ո՛չ միայն այր մարդիկ, այլ եւ կիներ ու տղաք։ Հայրենիքի սէրը կը հրամայէ մեզի որ փութանք անոնց օգնութեան։ Մենք վաղուց այս պարտքը հատուցած կ'ըլլայինք բայց յուսացի որ կը պատկուին իմ խաղաղասէր քաղաքներս, որոնց նպատակն էր սահմաններէն անդին գտնուող մեր մարտիրոսա-

ցող եղբայրներուն պաշտպանութիւնը: Սակայն դժբախտաբար թուրքիաբնակ Սերպերուն ազատութիւնը առանց արիւնահեղութեան ապահովելու համար ըրած ջանքերս չյաջողեցան, եւ շատ կը ցաւիմ որ հարկադրուեցայ խռովել խաղաղութիւնը ու սուրը քաշել պատեանէն: Կոչում կ'ընեմ ուրեմն ձեզի որ ինձի հետեւիք ու ձեռք կարկառէք մեր հարստահարեալ եղբայրներուն, ինչպէս նաեւ քաջ Մակեդոններուն, որոնք երկու տարիէ ի վեր առիւծներու պէս կը կռուին իրենց իրաւունքներուն, իրենց ազատագրութեան եւ Սեւ Լերան հետ իրենց միացման համար:

Գարատաղ մինակը չէ. իրեն հետ են Պալքանեան քրիստոնեայ թագաւորութիւնները, որոնց հետ դաշնակցած ենք մենք: Ես միշտ փափաքած եմ այդ Դաշնակցութեան, որուն իրականացման կը սպասէին Պալքանեան բոլոր ժողովուրդները, Ասիացիներուն իրենց երկիրը խուժելէն ի վեր:

Կը յուսամ որ իմ հին զինուոր զաւակներս այսօր ուրիշ ամէն ատենէ աւելի պիտի գիտնան բարձր բռնել հայրենիքին պատիւը եւ պիտի ջանան նոր փառքերով օծել մեր բանակը: Քաջութիւն պէտք է մեծ Կայսրութեան մը հետ կռուելու համար: Գարատաղցիք միշտ ինքզինքնին արժանի դարձուցած են այդ գործին եւ միշտ սիրած են ինքզինքնին զոհել իրենց եղբայրներուն համար: Կրնաք ապահով ըլլալ թէ քաղաքակիրթ աշխարհը, ինչպէս նաեւ Սերպ ազգն ու բոլոր Սլաւ ազգերը համակիր են մեզի:

Ազնիւ ձեռքեր, սուրով զինուած ձեռքեր կը կարկառուին մեզի՝ Սերպիոյ, Պուլկարիոյ եւ Յունաստանի թագաւորներուն կողմէ, որոնց ժողովուրդները, այս նուիրական ձեռնարկութեան մէջ, Գարատաղցւոց միացած են եղբայրօրէն: Մենք զոռոզութեամբ չէ որ կը յարձակինք Թուրքիոյ վրայ, այլ աւելի ազնիւ զգացումներով, պարզապէս մեր եղբայրներուն բնաջնջումը արգիլելու համար:

Կը հրաւիրեմ ուրեմն ձեզ որ քաջաբար անցնիք սահմանագլուխը, արշաւէք Հին Սերպիա, ուր ձեզի ժամադիր պիտի ըլլան Սերպիոյ ձեր եղբայրները, առաջնորդութեամբը իրենց ազնիւ թագաւորին, իմ սիրեցեալ փեսիս: Այնտեղ պիտի ողջագուրուիք ձեր եղբայրներուն հետ, եւ անոնց հետ ձեռք ձեռքի պիտի փութաք ազատութիւն տանիլ ձեր հարստահարուող եղբայրներուն:

Երկինքի օրհնութիւնը կը հայցեմ այս ձեռնարկին վրայ, զոր կ'երազէի մանկութենէս ի վեր, եւ զոր երգած եմ իմ քերթուածներուս մէջ:

Կեցցէ՛ Գարատաղ.

Կեցցէ՛ Պալքանեան Դաշնակցութիւնը:

Հազարաւոր ձայներ իրեն հետ միասին արտաբերեցին այդ «Կեցցէ՛»-ները և անվերջ ծափեր թնդացին ի պատիւ թագաւորին ու գահաժառանգին, որ յայտարարութեան ընթերցման միջոցին եկած հօրը մօտ կանգնած էր միւս եղբայրներուն հետ: Օտարական մը եթէ այդ միջոցին շրջէր Չէթինէի փողոցները, դժուար թէ գուշակէր որ պատերազմի յայտարարութեան տեսարանն է իր աչուըներուն առջև պարզուածը: Չէթինէ աւելի տօնական օրուան մը երևոյթը ունէր: Տուները դրօշազարդուած էին մեծ մասամբ. ծաղիկներու և դալարիքի հիւսկէններ ժապաւէնի պէս երկարած էին փողոցներու մէջ՝ պատուհանէ պատուհան: Ամէն կողմ ուրախու-

թիւն, երգ, նոյն իսկ պար. կատարեալ տօնախմբութիւն մը։ Մարտի զգայութիւնը արթնցնող միայն զօրականներն էին, որոնցմով խճողուած

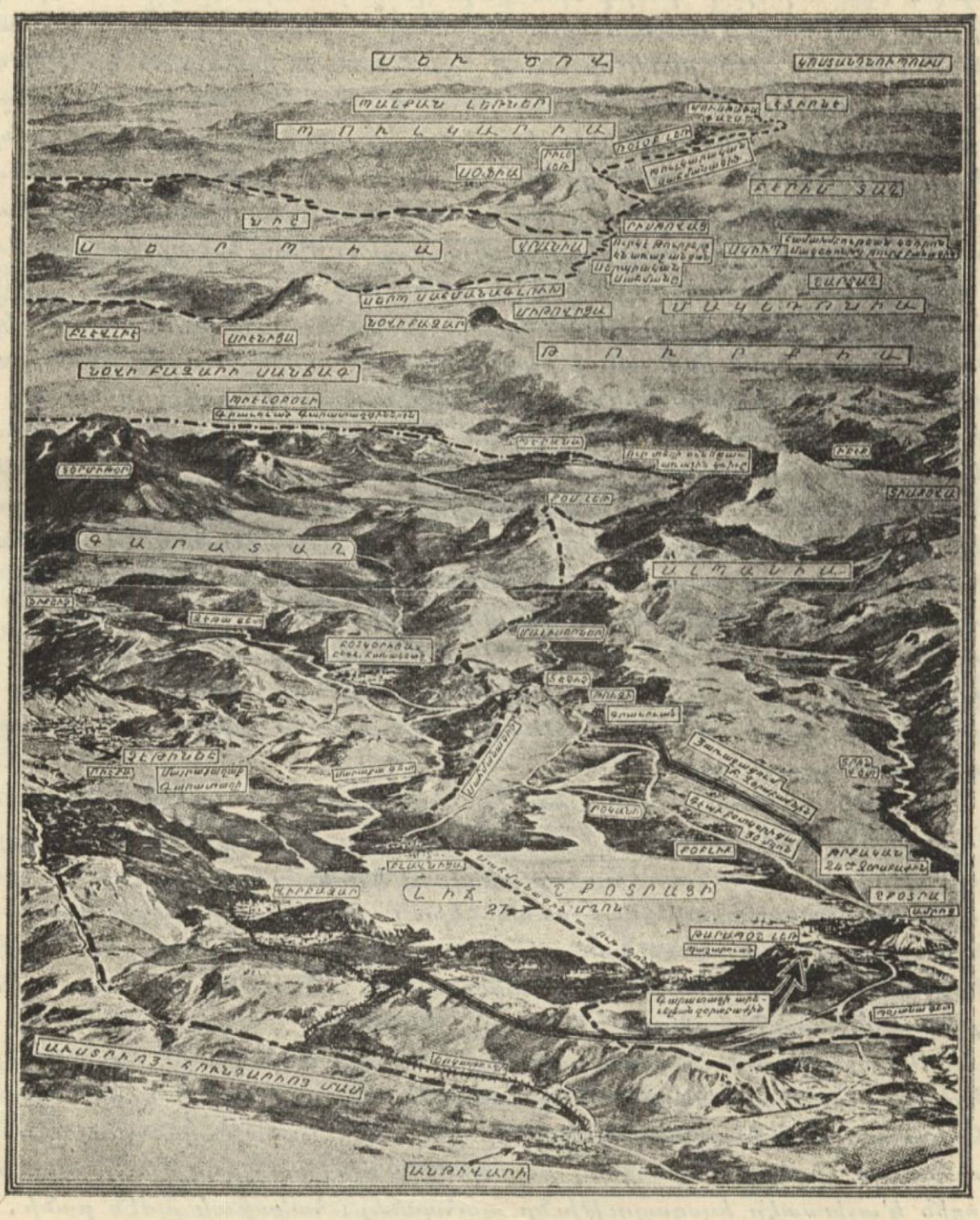

Գարատաղի պատերազմական գործողութեանց շրջանակը

էր քիչ մը ամէն փողոց, բայց անոնք ալ աւելի հանդիսաւոր զօրահանդէսի մը քան պատերազմի երթալու երեւոյթը ունէին։

Ինչ եաքը, թագաւորը գնաց անձամբ խառնուելու ժողովուրդին։ Գահաժառանգ Տանիլօ իշխանն ու Բէթար իշխանը նոյն իրիկունն իսկ Բօսկօրիցայի ընդհանուր բանակեցողը պիտի մեկնէին, և թագաւորը կ'ու-

դէր ուղեկցիլ իր զաւակներուն։ Ճամբուն վրայ, սիրալիր բառերով կը հրաւիրէր ժողովուրդին աւիւնը։ Եւ ծափահարութիւնները վերջ չէին գըտներ։ Մասնաւորաբար գուրգուրանքով կը ծափահարուէր իշխան Բէթար, Նիքօլա թագաւորին ամէնէն պզտիկ զաւակը, տակաւին հազիւ 23 տարեկան, որ դեռ մէկ քանի օր առաջ հրամանատար կարգուած էր Զէթայի գումարտակին, և որ պատերազմին անդրանիկ թնդանօթի հարուածը պիտի արձակէր։ Կամաւորներու խումբերը, որոնց մէջ տարէց ծերունիներ մեծամասնութիւն կը կազմէին, և որոնց մէջ կը նշմարուէին մանաւանդ զարհուրելի Մալիսորները իրենց բնիկ տարազով, թագաւորին մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ կը դառնային։ Բայց ինչ որ Նիքօլա թագաւոր ամէնէն աւելի գորովանքով, զեղումով դիտեց այն օրը, 1876ի պատերազմին մասնակցած երբեմնի հերոսական մարտիկներուն կազմած խումբն էր որ իրեն ընդ առաջ եկաւ հրացանը ուսին, առանց զինուորական հանդերձի, այն միևնոյն ազգային տարազով որով կռուած էր երեսուն տարի առաջ։ Այն թուականին՝ Նիքօլա թագաւոր ինք ալ անոնց հետ կողք կողքի մարտնչած էր իր սարերուն վրայ, և հիմայ, երբեմնի գնդի ընկերներուն այդ յայտնութիւնը աչուըներուն առջև կը յարուցանէր ամբողջ փառաւոր անցեալը իր բոլոր ուրախութիւններով ու նաև դառնութիւններով։ Արովհետև այն ատեն ալ յոյսերով զեղուն էր՝ երբ իր բովանդակ երիտասարդական կորովով ժողովուրդը առաջնորդած էր անաւոր պատերազմի մը. վերջէն՝ Պէրլինի վեհաժողովը խորտակած էր իր ակնկալութիւնները, կորզելով իմէ ինչ որ չահած ըլլալ կը կարծէր իր անվեհեր ու անվիճելի հերոսութեամբ Այս անգամ գոնէ պիտի յաջողի՞ր աւելի բախտաւոր ըլլալ...

Գրեթէ մտահոգ բաժնուեցաւ իր հերուան կուիւի ընկերներէն, հրաժեշտ տալով նաև պատերազմական նախարար զօրավար Մարթինօվիչի, որ Անթիվարի կը մեկնէր՝ Ընդօտրայի վրայ խոյանալու սահմանուած բանակին հրամանատարութիւնը ստանձնելու։ Իսկ ժողովուրդը՝ անգիտակ վեհապետին մտահոգութեան՝ կը չորունակէր իր բարձրագոռ ցոյցերը Պուլկարական, Սերպիական, Ցունական, ու մանաւանդ Ռուսական դեսպանատուններուն առջև։

Այսպէս ուրեմն պատերազմը այլևս իրօք պատերազմ էր, և եթէ Թուրքիոյ ու Գարատաղի համար նորութիւն մը չէր, գոնէ Եւրոպայի համար չատ դառն հիասթափութիւն մը դարձաւ։ Ծանօթացանք արդէն այն յուսահատ ճիգերուն որոնցմով եւրոպական դիւանագիտութիւնը այդ միջոցին կ'աշխատէր խաղաղութիւնը պահպանել հակառակ ամէն բանի, և արգիլել պատերազմ մը որուն ուր կասիլը ոչ ոք կրնար գուշակել, և որ կրնար բովանդակ Եւրոպան հրդեհել։ Շատեր կը յուսային թէ տէրութեանց հաւաքական ամենազօրութիւնը պիտի կրնար տագնապը բառնալ, ճնշում բանեցնելով թէ՛ Թուրքիոյ և թէ Պալքանեան Պետութեանց վրայ, բայց ահա Գարատաղ ձեռնոցը կը նետէր, և ապահովաբար մինակ չպիտի մնար, ինչպէս անվերապահ կերպով կը յայտնէր Նիքօլա թագաւոր իր յայտարարութեամբ։ Հիասթափուած էին մանաւանդ խաղաղասէրները,

և այդ հիասթափութեան առթած անդրանիկ դառնութեան քան պաշտօնական ճշմարտախնդրութեան կարելի է վերագրել Արեւելքի գործերուն լաւատեղեակ Ֆրանսացի յայտնի քաղաքական անձնաւորութեան մը՝ ծերակուտական Պ. տ՚Էթուրնէլ տը Քօնսթանի կողմէ Նիքօլա թագաւորին ուղղուած հետեւեալ բաց-նամակը, որ թնդանօթի հարուածներէն աւելի աղմուկ հանեց պատերազմի յայտարարութեան վաղորդայնին.—

Ն. Վեհափառութիւն Գարատաղի թագաւորին

ԲՕՏԿՕՐԻՑԱ

Վեհափառ Տէր,

Երեսուն տարի անցած ըլլալով Պէրլինի Վեհաժողովէն և սահմաններու գծման Եւրոպական Յանձնաժողովէն ասդին, որուն քարտուղարն էի, այլ եւս կապուած չեմ պաշտօնի գաղտնապահութեան հարկէն, մանաւանդ որ, Ձեր Վեհափառութիւնը կը ստիպէ բոլոր պատուաւոր մարդիկը՝ բողոքելու Թուրքիոյ դէմ ձեր հրատարակած վերջին պատերազմին համար։

Վկայութեան կը կոչեմ Յանձնաժողովի իմ բոլոր պաշտօնակիցներս, որոնք, ինծի պէս, 1879ին և 1880ին, ապերախտ պաշտօնը ստանձնեցին կողոպտելու Ալպանիան այն հողերէն՝ զորս չէիք աշխարհակալած. վկայութեան կը կոչեմ մանաւանդ տակաւին ապրող իմ անգլիացի պաշտօնակիցս, Սըր Վէնսանթ Քայերարտը։ Ամէնքս միասին էինք Բոտկօրիցայի մէջ, ձեր հրձիգներուն գոյացուցած աւերակներուն կեդրոնը։ Ամէնքս ալ աւելի կամ նուազ ամօթահար էինք, հաստատելով որ աշխարհի խաղաղութիւնը վրդովուած էր սոսկ ձեր շահուն և այն բանին համար զոր դուք ձեր փառքը կ՚անուանէիք։ Հասկցած էինք թէ ձեր յարուցած պատերազմը ձեր փառասիրութիւնը չէր, այլ ձեր արհեստը։

Ժամանակը անցաւ. հիմայ կը վերսկսիք. ու նորէն աշխարհը կրակի կուտաք ձեր հաւկիթը եփելու համար։ Ընդդիմադիր չունիք՝ ձեր րէժիմին տակ անմարդացած Գարատաղի մէջ. շատ ցաւալի է սակայն, որովհետեւ իրենք մանաւանդ չպիտի ուշանային ձեզի տալու արժանի պատիժը, զոր քաղաքակիրթ աշխարհին դատաստանը վերապահած է ձեզի։

Կը կարծեմ պարտականութիւն մը կատարած ըլլալ, ձեզի գրելով ինչ որ բնաւ չէք լսեր այդտեղ, և կը խնդրեմ որ զայն ընդունիք իբր զգացման արտայայտութիւնը մէկու մը որ կը ճանչնայ ձեր դժբախտ երկիրը։

Բարիզ, 10 Հոկտեմբեր

Տ՚ԷԹՈՒՐՆԷԼ ՏԸ ՔՕՆՍԹԱՆ

Ծերակուտական, նախկին քարտուղար Գարատաղի սահմաններու գծման Յանձնաժողովին

Ռումանիոյ գրագէտ թագուհին՝ Քարմէն Սիլվա, յանուն խաղաղասիրութեան, փութաց հեռագրով մը շնորհաւորել Պ. տ՚Էթուրնէլ տը Քօնսթանը (*), որ նոյն ատեն կ՚ընդունէր հետեւեալ բաց-պատասխանը՝ ուրիշ Ֆրանսացիի մը, երեսփոխան և Բարիզի գարատաղեան ընդհանուր հիւպատոս Պ. Լուի Պրինէի կողմէ.—

Պ. տ՚Էթուրնէլ տը Քօնսթան

Կարդացի ձեր բաց նամակը, ուղղուած Գարատաղի Նիքօլա թագաւորին, և ներեցէք ինծի, որ թէ՛ իբր այդ երկրին հիւպատոսը և թէ իբր Ֆրանսացի՝ անկեղծօ-

(*) Յայտնի չէ թէ Քարմէն Սիլվայի խաղաղասիրութիւնը ո՞ւր մնաց վերջէն՝ երբ Ռումանիա, Դաշնակիցներուն արիւնով ձեռք բերուած երկիրներուն փոխարէն՝ Պուլկարիայէն մաս մը հող պահանջել սկսաւ պատերազմի սպառնալիքով. և սակայն՝ առանց անոնց ահաւոր զոհողութեանց հոգ չէ թէ աննշան մասնակցութիւն մը բերած ըլլալու։

ըէն իմ վշտախառն զարմացումս յայտնեմ, իր դիրքով նշանաւոր և միեւնոյն ատեն վեհանձն մարդու մը գրչին տակ գտած ըլլալուս համար բառեր, որոնք իր ունեցած զգացումներուն կը հակասեն։

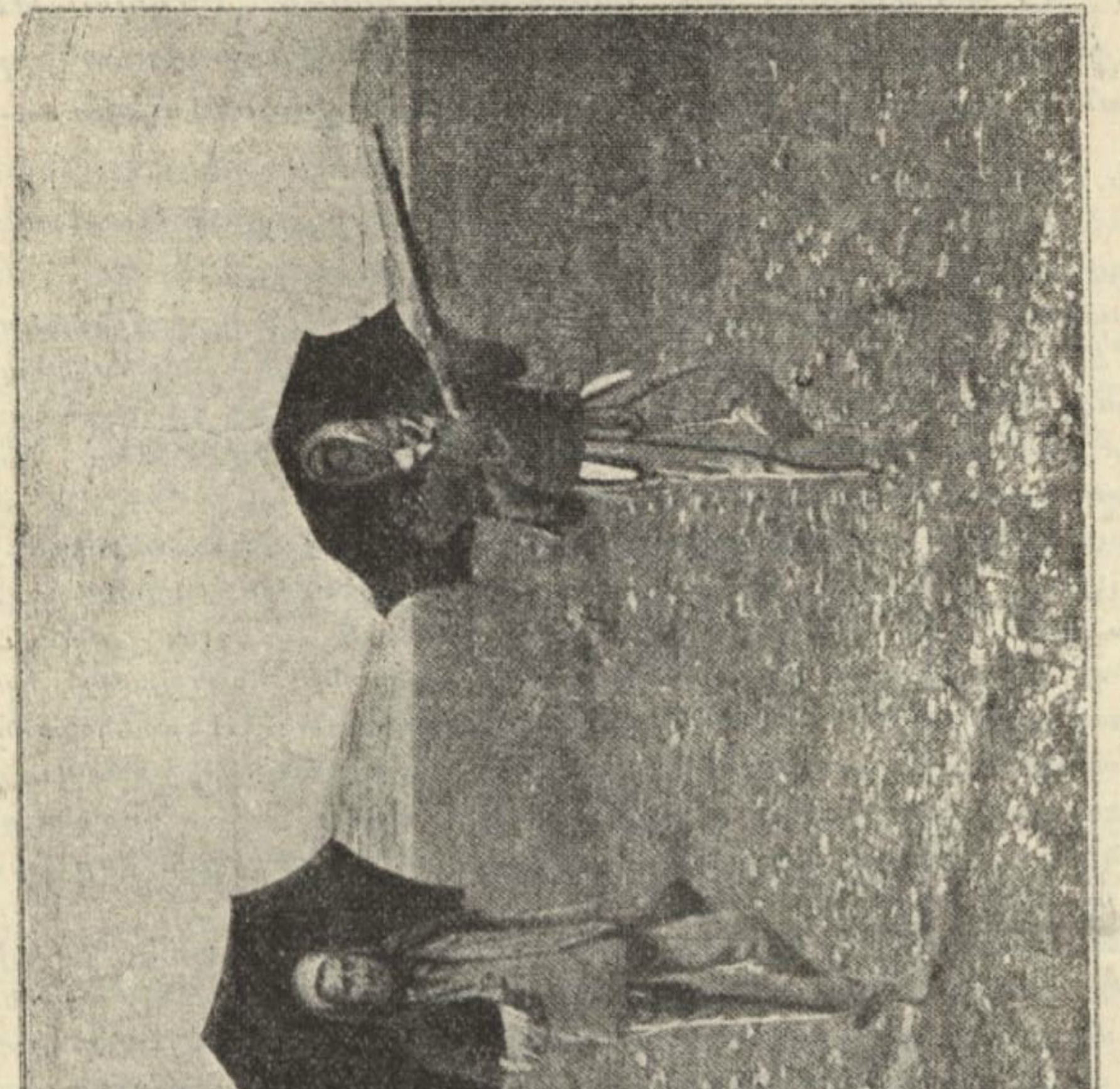

Մալիսորներ պտոյտի միջոցին

Ոչ Գարաթաղի Թագաւորին արժանապատուութիւնը և ոչ ալ անոր արժէքաւոր պզտիկ ժողովուրդին համբաւը բարեբախտաբար չեն կրնար վնասուիլ ձեր ամբաստանութիւններով։ Պատմութիւնը անոնց գործերուն օրինաւորութիւնը նուիրականա-

ցուցած է։ Ի՞նչպէս մեկնել երեսուն տարուան լռութենէ մը ետք, ձեր մարդասիրական զգացումներուն այսքան թշնամական զարթնումը։

Պալքանեան քրիստոնեայ ժողովուրդներուն միաձայն արտայայտութիւնը և երկար տարիներու տառապանքներէ և կռիւներէ վերջ ալ՝ ճարահատ՝ իրենց զգացումներուն տպաւորիչ համաձայնութիւնը հոյակապօրէն պատմական իրողութիւն մը կը կազմեն։ Պզտիկ Գարատաղի թագաւորը չէ միայն հաւատարիմ թագաւորը Գարատաղցիներու բաղձանքներուն, այլ նաև թարգմանն է ամէն անոնց որոնք հիմայ պատրաստ են կռուելու դատի մը համար որ մարդկութեան դատն է, ինչ որ ալ մտածէք դուք։

Դիտելի է նաև որ Գարատաղցիք իրենց արիւնով ոռոգած են բոլոր իրենց նուաճումները և իրենց երկրին համեստ տարածութիւնը կ'ապացուցանէ որ մեծ տէրութիւնները զայն չեն վարձատրած չափազանց։ Ի հեճուկս եղած բոլոր նախատինքներու, ամէն Գարատաղցի գիտէ թէ ինչո՞ւ կռուեցաւ, ինչո՞ւ կը կռուի։ Եւ ասիկա բաւական է։

ԼՈՒԻ ՊՐԻՆՆԷ
Ընդհ. հիւպատոս Գարատաղի,
Երեսփոխան Բարիզի

Բարիզ, 11 Հոկտեմբեր

Պ. տ'Էթուրնէլ որ Քօնսթան՝ Ռումանիոյ թագուհիէն զատ ծափահարող չունեցաւ։ Միայն Ֆրանսացի նշանաւոր ակադեմական Բիէր Լօթի, որ վերջէն Թուրքիոյ ի նպաստ յօդուածներու շարք մը պիտի հրատարակէր զանազան թերթերու մէջ (*), Նիւ Եորքէն Մաքինի ուղղեց հետեւեալ բողոքը Պալքանեան Դաշնակցութեան ու Եւրոպայի կողմէ Թուրքիոյ նկատմամբ ցոյց տրուած անսիրելութեան դէմ. —

1870ին՝ Ալճերիոյ Արաբները, որոնք մեզի դէմ դանգատելու իրաւացի պատճառներ ունէին, որոշած էին ապստամբիլ։ Բայց յանկարծ ծագեցաւ Ֆրանքօ-գերմանական պատերազմը։ Այն ատեն՝ դրեթէ չափազանցութեան տարուած խղճահարութեամբ մը՝ լռեցուցին իրենց դանգատները, և խաղաղութեան դաշնագրին կնքումէն վերջ միայն խմբուվին ապստամբեցան մեզի դէմ։

Պալքանեան Պետութիւնները դժբախտաբար չհետեւեցան Իսլամ ազգի մը կողմէ ընծայուած այս ազնիւ օրինակին։ Ինչ որ ալ ըլլան իրենց դանգատները Թուրքիոյ դէմ, ճշմարիտ վատութիւն մը ըրած կ'ըլլան, երբ այսպէս, անոր դժբախտութիւններէն օգտուելով, կռնակէն վրան կը յարձակին ամէնքը մէկ։ Դեռ վերջերս գիրենք կը նմանցնէի այն բորենիներուն, որոնք խմբուվին կը մօտենան իրենց որսերուն, երբ կը զգան թէ վիրաւորուած են անոնք։ Աւանց իրենց՝ Իտալիա երբեք չպիտի կրնար ընկճել Թուրքիոյ վսեմ դիմադրութիւնը, հակառակ իր նաւատորմին զարհուրելի թնդանօթներուն, որոնք մինակնին իրեն պարգեւեցին Տրիպոլսոյ ծովեզերքը։

Կ'ուզեմ հաւատալ սակայն, նոյնինքն այդ լատին ազգին պատուին համար, թէ Իտալիան չէ այս Պալքանեան խռովութիւնը յարուցանողը։ Քրիստոնեայ Եւրոպան պէտք է սրտմտի ու միջամտէ, գոնէ ի յարգանս Թուրքերու զմայլելի հերոսութեան։ Եթէ անգործ մնայ, ատիկա արատ մը պիտի ըլլայ իր պատմութեան մէջ։

Եւրոպայի չըրածը արդեօք չը՞ պիտի ուզէ ընել մեծ, ազատ ու անշահախնդիր Ամերիկան, չը՞ պիտի ուզէ Եւրոպայի տեղ ինք վայելել այդ փառքը։

Մէկ քանի խօսքեր որոնցմով նախագահ Թաֆթ պատուեց զիս, այն յոյսը կուտան ինծի թէ Միացեալ Նահանգները արդէն իսկ խորհած են իրենց իրաւարարութիւնը առաջարկել, և թէ շատ հեռու չէ այն վայրկեանը ուր այս մտքով դիմում մը պիտի ընեն(**)։

(*) Բիէր Լօթի այդ յօդուածներէն մաս մը ամփոփեց La Turquie agonisante վերնագրով հատորի մը մէջ։

(**) Լօթիի այս յոյսը չիրականացաւ։

— Ինչ որ ալ ըլլայ, Թուրք ժողովուրդը, իր դիմադրութեամբ և իր քաջութեամբ, ամէնէն գեղեցիկ պատկերը բոլորեց իր ճակտին, ու ես խորապէս համոզուած եմ որ Ֆրանսացւոց սուրբ մեծամասնութիւնը ինծի պէս կը խորհի։

Զէթինեէի պարզած տեսարանը պատերազմի յայտարարութեան օրը

Այս էապէս պղատոնական ցոյցերը տարակոյս չկայ որ չպիտի կրնային կասեցնել ինչ որ տէրութիւնները, հակառակ հակայ ճիգերու, չէին կըրցած արգիլել։ Թնդանօթը կը գոռար արդէն, և Թրքօ-գարատաղեան քովանդակ սահմանագլուխը կրակի մէջ էր։

Գարատաղի քանակը բառին բուն նշանակութեամբ երկրապահ քանակ մըն է, և 1910ի օրէնքին համաձայն, 18—62 տարեկան ամէն մարդ

զինուոր է (18—53 տարեկան գործօն բանակին մէջ, 53—62 տարեկան՝ պահեստի)։ Այս օրէնքին չնորհիւ՝ Գարատաղ խաղաղութեան ժիջոցին դրօշի տակ կը պահէ 25,000 հոգինոց բանակ մը (250,000 բնակչի վրայ), որուն թիւը, պատերազմի ժամանակ, կը բարձրանայ 37,200ի։

Այդ 37,200 մարդիկը բաժնուած են չորս զօրաբաժնի, իւրաքանչիւրը երեք գումարտակով (*), բացի չորրորդ զօրաբաժնէն որ միայն երկու

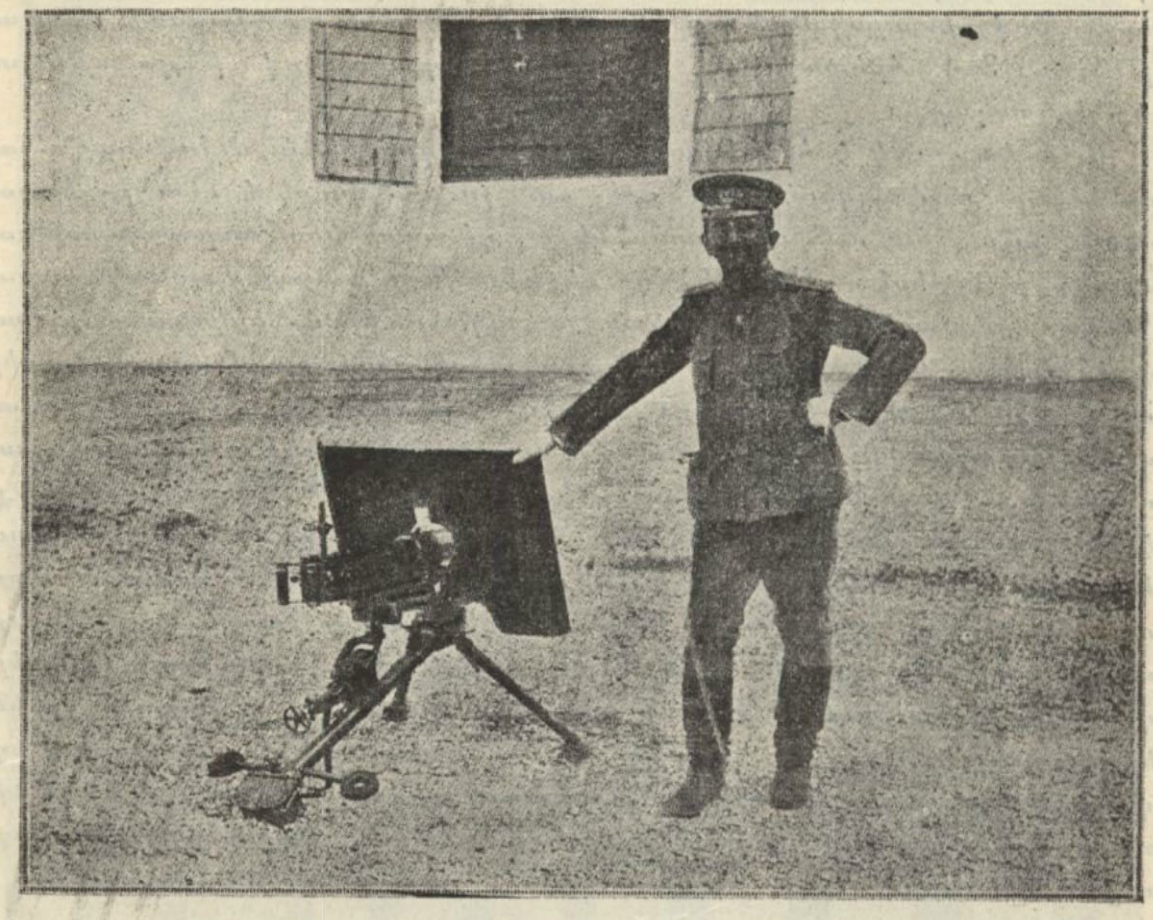

ՏԱՆԻԼՕ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԻՐ ԱԻԱՐԸ
Գարատաղցւոց գրաւած անդրանիկ գնդաճիրը

գումարտակէ կազմուած է։ Անկէ մէկ գումարտակ ունի 4-6 վաշտ, 4-8 զօրախումբով, պահեստի վաշտ մը, հեծեալ հետազօտիչներու ջոկատ մը, հրշէջներու, հեռագրողներու և ճամբայ չինողներու ջոկատ մը, լեռնային թնդանօթներու և ռմբակարձակներու հրետաչարքեր, գնդաճիրներու ջոկատ մը, սակաւաթիւ հեծելախումբ, մատակարարութեան (intendance) վաշտ մը և պարէնաւորիչ խումբ մը։

Դաշտային ու լեռնային հրետանին ընդհանրապէս կը բաղկանայ հին

(*) Գումարտակ (պհօյիւկ) կը գործածենք փոխան ֆրանսական brigade բառին. իւրաքանչիւր գումարտակ սովորաբար կազմուած է երկու զօրագունդէ։ Մեր Լերան զինուորական կազմակերպութեան մէջ սակայն տարբեր է, ինչպէս կը տեսնուի վերի մանրամասնութիւններէն։

ռեով Քրուբներէ: Բացառութիւն կը կազմեն 76 միլիմէթր տրամագծով արագահարուած ռուսական թնդանօթներու երկու հրետաշարք, 90 մ/մ տրամագծով իտալական դաշտային թնդանօթներու երեք հրետաշարք, լեռնային արագահարուած ռուսական թնդանօթներու չորս հրետաշարք և իտալական լեռնային թնդանօթներու երեք հրետաշարք: Գարատաղ ունի նաև 220 մ/մ տրամագծով իտալական չորս հրասանդ (mortier = հաւան թօփու), 230 մ/մ տրամագծով ռուսական տասներկու հրասանդ, 150 մ/մ տրամագծով իտալական երեք հրասանդ, 150 մ/մ տրամագծով թնդանօթներու 3-4 հրետաշարք, և 120 մ/մ տրամագծով թնդանօթներու երեք հրետաշարք:

Բանակը զուրկ է հեծելազօրքէ և փոխադրութեան միջոցներուն համար՝ վաղո՜ւց սայլերէ զատ ուրիշ բան չունի. զուրկ է նաև բժշկական կազմակերպութենէ, հիւանդապահներէ, վիրաւորներու սպասարկութեան յատուկ խումբերէ: Այս վիճակը ներկայացնող բանակ մը բնականաբար չի կրնար յարմարիլ յարձակողական պատերազմներու. երկրապահ բանակ մըն է չալէս. բայց առաւելն՝ Գարատաղցի զինուորը միշտ զարհուրելի մարտիկ մը եղած է իր քաջութեամբ, տոկունութեամբ, խանդավառ հայրենասիրութեամբ, յաճախ նաև իր անագորոյն, գրեթէ վայրագ կատաղութեամբ: Գարատաղցի զինուորները արտաքոյ կարգի մարզանքի պէտք չունին. իրենց դերը լոկ հայրենի լեռներուն պաշտպանութեան մէջ սահմանափակուած է, և ատոր համար մանուածապատ կըրթութեան պէտք չկայ. ամէն Գարատաղցի, տղայ հասակէն, ինքզինքը կը վարժեցնէ այդ գործին: Երբ պէտք ըլլայ, զօրակոչի ալ չեն սպասեր. բոլոր անոնք որոնք կրնան զէնք կրել, կը փութան կը խմբուին իրենց գիւղապետին շուրջը, կին, զաւակ, տուն, ստացուածք, ամէն բան թողլով առանց կարօտի. կռուի բնազդը զօրաւորագոյնն է իրենց մէջ: Անոնք երկու տեսակ հրացան, ռուսական Պէրտանը, և կրկնահարուած կարճ հրացան մը:

Սովորական ժամանակ՝ Շքօտրայի մէջ կը մնար օսմ. 24րդ անկախ զօրաբաժինը: Երբ ձգտումը մեծցաւ Պալքանեան Պետութեանց և Թուրքիոյ միջև, Նազըմ փաշա Շքօտրա ղրկեց նաև ըէտիֆներու զօրաբաժին մը: Պատերազմի յայտարարութեան միջոցին, այդ ուժերուն միացան Ալպանացի իսլամ ստուարաթիւ կամաւորներ: Վերջէն՝ անոնց վրայ պիտի աւելնային տակաւին Զ. զօրաբանակին պատկանող մէկ քանի հատուածներ, որոնք չէին կրցած միանալ Քումանովայի բանակին: Այս ուժերուն կը հրամայէր Հասան Րիզա փաշա:

Շքօտրա քաղաքը որ համանուն լիճին ծայրագոյն հարաւային կէտին վրայ կառուցուած է, զինուորական տեսակէտով մեծ արժէք չունի: Հիւսիս-արևելքէն և հարաւէն պաշտպանուած է դաշտային ամրութեանց շարքով մը (Կոյէմի, Պարտանեօլի, Պրտիցա) և արևմուտքի կողմէն ժեռուտ սարով մը որ աւելի քան 400 մէթր բարձրութենէ մը կ'իջնէ լիճին ու քաղքին վրայ, և որուն ծայրագոյն հարաւային կողմը կը գըտ-

1. Գարատաղեան զօրանոց մը. — 2. Զօրավար Նիքօլիչ. — 3. Գնդապետ Նիքօլիչ.— 4. Գարատաղցի հետեւակազօրք

նուի Թարապօչի հոչակաւոր դարձած ամրոցը։ Շքօտրան պաշտպանող ամրոցները, Թարապօչն ալ միասին, կը կազմեն 25 քիլօմէթր շրջագիծով ճակատ մը, զոր Գարատաղցիք չկրցան լիովին պաշարել, մինչեւ որ Սերպերը իրենց օգնութեան չհասան։

Գէպի հիւսիս, Բօսկօրիցայի դէմը, Թրքական սահմանագլուխին երկայնքը կը գտնուին չարք մը ամրոցներ (Տէտչիչ, Բօկայի, Շքիբչանիք, Վլատինա, Վրանիա, Հէլմ), որոնք արեւմուտքէն Թուզի քաղաքը կը շրջապատեն և զայն կը պաշտպանեն հիւսիսի ու հարաւի կողմէն։ Այդ ամրոցները կ'իյնան նաև Շքօտրա իջնող ճամբուն վրայ։

Շքօտրայի և շրջակայ դաշտին բնակչութիւնը մեծ մասամբ կը բաղկանայ Իսլամներէ։ Բայց ամբողջ արեւելեան և հիւսիս-արեւելեան երկիրը կը գրաւեն 27-30,000 Մալիսորներ(*), որոնցմէ մաս մը Գարատաղի հողին վրայ կը գտնուէր 1911ի ապստամբութենէն ի վեր։ Կռիւներու միջոցին, Մալիսորները յաճախ կատարեալ անձնազոհութեամբ աջակցեցան Գարատաղցւոց, մինչդեռ իսլամ Ալպանացիները, — Արնաուտները, — չատ տեղերու մէջ ինքնակամ դաշնակից մը դարձան Թուրքերուն։

Երկրին բնական դրութեան բերմունքով, կարելի չէին հարթ դաշտի վրայ բաղխումներ. արդէն Գարատաղցւոց բանակը, լոկ իր սարերուն պաշտպանութեան և լեռնային յարձակմանց մէջ իրական արժէք մը կը ներկայացնէ, և թէ՛ վարժութեամբ, թէ՛ մանաւանդ կազմակերպութեամբ, բացարձակապէս անյարմար է հարթ դաշտի վրայ ըլլալիք մեծ ճակատամարտներու։ Իր մղած կռիւները, ինչպէս պիտի տեսնենք, զանազան դիրքերու և աւելի կամ նուազ տոկուն ամրութեանց դէմ յարձակումներէ կը բաղկանան։ Նիքօլա Թագաւոր սկիզբէն իրեն նպատակ ընտրած էր գրաւել կարգ մը աչխարհագրական ու քաղաքական դիրքեր, որոնք վերջէն հիմ պիտի ծառայէին Գարատաղի հողային ընդարձակման։ Իրեն պէտք էին երկիրներ թէ՛ Նօվի Բազարի սանճագէն, թէ Շքօտրայի շրջանակէն, և թէ Ադրիականի եզերքէն։ Այս նպատակը իրականացնելու համար՝ իր զինուորական ոյժերը բաժնած էր երեք գլխաւոր բանակներու, որոնք ընդհանուր զօրահանութեան հրովարտակին հրատարակութենէն չորս օր ետք (18-21 սեպտեմբեր) մեծ մասամբ կազմ ու պատրաստ էին արդէն, և կազմուած էին հետեւեալ կերպով։—

1. Պատերազմական նախարար զօրավար Մարթինօվիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող Հարաւային բանակը(**) բաղկացած Ա. Զօրաբաժնէն, որ սկսաւ գործել լիճին հարաւ-արեւմտեան կողմէն։

2. Զօրավար Վէլիքօ Լազարօվիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող կեդրոնի բանակը, բաղկացած Բ. Զօրաբաժնէն և Դ. Զօրաբաժնի մէկ մասէն, որ սկսաւ գործել լիճին հարաւ-արեւելեան կողմէն։

3. Զօրավար Եանքօ Վուքօթիչի հրամանատարութեան տակ գտ-

(*) «Մալիսոր» կը նշանակէ «լեռնցի»։

(**) 547 էջի մեր քարտէսին վրայ, սխալմամբ այս բանակը նշանակուած է իբր արեւելեան բանակ։ Պէտք է ըլլայ հարաւային բանակ։

նուող Հիւսիսային բանակը, բաղկացած Գ. Զօրաբաժնէն և Դ. Զօրաբաժնին մնացեալ մասէն, որ Քօլաչինէն մեկնելով սկսաւ գործել Նօվի-Բազարի սանճագին մէջ, ուր պիտի միանար Սերպերուն:

Վերջին երկու բանակներն ալ ժամադիր եղած էին Շքօտրայի առջեւ, և իրենց բաժին ինկած գործողութիւնները լրացնելէ վերջ պիտի գային միանալ Հարաւային բանակին և օգնել Շքօտրայի պաշարման:

Այս երեք բանակներու վերին հրամանատար Նիքօլա Թագաւորն էր, պատուական պատերազմիկ որ իր ռազմագիտութեան փորձերը տուած էր արդէն 1886ի պատերազմներուն մէջ: Իր յառաջացեալ տարիքը սակայն չէր ներեր որ հետեւի այն յոգնեցուցիչ, գրեթէ սպառիչ յարձակումներուն, որոնցմէ պիտի բաղկանային Գարատաղցւոց զինուորական գործողութիւնները: Այս պատճառաւ, իրեն փոխանորդ և սպարապետ կարգած էր գահաժառանգ Տանիլօ իշխանը, որ մինչեւ Շքօտրայի առջեւ հետեւեցաւ կեդրոնի բանակին, որուն գործողութիւնները պիտի պատմենք էն առաջ:

Գարատաղցի մեռեալ մը որուն իբր յուղարկաւոր տղայ մը միայն մնացած է, միւսները բոլոր կռուի գացած են

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԿԵԴՐՈՆԻ ԲԱՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պատերազմի յայտարարութեան իրիկունն իսկ, Նիքօլա Թագաւոր Զէթինէէի մէջ ներկայ գտնուեցաւ Քաթունաքայի գումարտակին զօրանոցին, զոր դիտեց ձիու վրայէ։ Ցետոյ, ընկերակցութեամբ Միրքօ իշխանին որ իր մօտ կը մնար, ճամբայ ելաւ դէպի Բօտկօրիցա, ուր հաստատուած էր ընդհանուր բանակատեղը։ Թագուհին, արքայական ընտանիքին բոլոր անդամները, Պալքանեան Պետութեանց Զէթինէէի ներկայացուցիչները և գրեթէ բովանդակ ժողովուրդը իրեն ուղեկցեցան մինչև քաղաքին ծայրը, խանդավառ ցոյցերով։ Բոլոր եկեղեցիներուն զանգակները կը հնչէին այդ միջոցին և կիներ կ'աղօթէին Սև Լերան ղինուց յաջողութեան, չատեր նաև իրենց զաւակներուն հերոսացման համար։

Երբ Նիքօլա Թագաւոր Բօտկօրիցա ժամանեց, այնտեղ ալ տեսարանը նոյնն էր, ինչ որ էր Զէթինէէի մէջ։ Ժողովուրդը խանդավառ, ամէն կողմ ծաղիկներ, ուրախութեան կանչեր, երգ, պար, գոռում գոչում, միշտ նոյն տօնական օրուան քան պատերազմի սկզբնաւորութեան տեսարանը։ Թագաւորին յայտնութիւնը այդ ոգեւորութեան մէջ, սրտերը բոլորովին պիտի խայտացնէր անշուշտ։ Ընդունելութիւնը այն աստիճան սիրազեղ եղաւ որ Նիքօլա Թագաւոր պահ մը սկսաւ արտասուել յուզմունքէն։ Անդոտ հեռագիրներ կը հասնէին արտասահման, մասնաւորաբար Ամերիկա գտնուող Գարատաղցիներէ թէ ճամբայ ելած են դրամով ու զէնքով, հայրենիքին բերելու իրենց անձնազոհութեան բաժինը(*)։ Կարելի չէր

(*) Գոլիս գտնուող յետամնաց Գարատաղցիք ալ որոնք տակաւին առիթ չէին ունեցած հայրենիք մեկնելու, պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս վերջ ուզեցին մեկնիլ դէպի Գարատաղ։ Թուրք կառավարութիւնը ժամանակ մը արգիլեց անոնց մեկնումը, առարկելով որ տուրքերնին չեն վճարած, և թէ մինչև որ չվճարեն ամբողջովին, չպիտի թոյլատրէ որ մեկնին։ Ռուս դեսպանատան միջամտութիւնը հարթեց այս խնդիրը և Գարատաղցիք կրցան մեկնիլ։ Նոյն բանը եղաւ նաև Հէլլէններուն։

մօտաւոր դէմք մը տեսնել ։ Կիները խառնուած էին զօրանոցներուն առջեւ, սպասելով իրենց ամուսիններուն որոնք անոնց մէջ բնիկ տարազնին կը փոխէին զարատաղեան կանանչորակ զինուորական համազգեստին հետ ։ Ապահովաբար աւելի առնական երեւոյթ ունէին իրենց բնիկ տարազով զոր կապոցներու մէջ կու գային կիներուն կը յանձնէին, բայց վերջապէս համազգեստին տակ նորէն պէտք եղածին չափ արի ու պատկառազդու կը մնար իրենց ընդհանուր երեւոյթը ։ Շատ զինուորներու կուրծքին վրայ կը փայլէին ռուսական պատուանշաններ, ընդունուած Մանչուրիոյ պատերազմներուն մէջ, որոնց մասնակցած էին իբր կամաւոր ։ Կիներր իրենց հետ բերած էին նաեւ այրերուն ուտելիքը, գունաւոր ճաճանքին թաշկինակներու մէջ ։ Պզտիկ Գարատաղը անշուշտ չէր կրնար կերակրել 37,000 հոգինոց իր բանակները. բայց ամէն մարդ իր ունեցածը տրամադրած էր Կառավարութեան՝ ազգային պատերազմին համար, և կիներր կը հայթայթէին իրենց կրցածը, բանակներուն պակսող պարենաւորիչ խումբերուն տեղը լեցնելով մրջիւններու գործունէութեամբ մը ։

Նիքօլա Թագաւոր օթօմօպիլով Բօտկօրիցա կ'առաջնորդէ Տէտչիչի Թուրք հրամանատարը

Բօտկօրիցա զոր Նիքօլա Թագաւոր ընդհանուր բանակատեղ ընտրած

էր; Թուրքերու դէմ գործելու կոչուած երեք բանակներուն համար լաւագոյն առանցքը չէր ապահովարար, բայց շրջակայ ճախճախուտներուն մէջ յարմարագոյն դիրք մը գտնելն ալ անհնար էր բոլորովին։ Քաղաքը կը գտնուի սահմանագլուխէն երեք մղոն հեռու, և Գարաւտաղի կը պատկանի Պէրլինի վեհաժողովէն ի վեր։ Ճչմարիտ արևելեան քաղաք մըն է, աղտոտ ու ողորմուկ, նեղ ու խորտուբորտ փողոցներով, որոնց մէջ ամէնէն նկարչագեղ մասը կը կազմէ Իսլամներու թաղը. խեղճ, տկար, ընկճուած Թուրք ժողովուրդ մը կ'ապրի այնտեղ, մեկուսացած քրիստոնեայ տարրէն, երկու անփառունակ մզկիթներով։

Սեպտեմբեր 26ի առտուն՝ բովանդակ բնակչութեան խանդավառ «Հուրրա»ներուն մէջ՝ Թագաւորը ձի հեծաւ և իր Միրքօ զաւկին ու սպայակոյտին հետ մեկնեցաւ Բօտկօրիցայի մօտակայ բարձունքը։ Կեդրոնի բանակը՝ Վրաքայի դաշտին ճամբով դէպի Շքօտրա յառաջխաղալու համար, կը ձեռնարկէր գրաւելու մինչև Թուզի երկարող գիծին վրայի ամրութիւնները։ Սպայակոյտը չատ լաւ տեղեկութիւն ունէր Թշնամի ոյժերուն վրայ և խնամով պատրաստած էր իր յառակագիծը, ինչ որ դիւրըմբռնելի կը դարձնէ առաջին օրերու կայծակնային յաջողութիւնները։ Թուրքերը, յանկարծակիի եկած ըլլալով, ժամանակ չէին ունեցած օգնական զօրք ղրկելու այդ ամրոցներուն։ Պատերազմի յայտարարութենէն բաւական առաջ՝ Էսատ փաշա, որ վերջէն Հասան Իզզա փաշայի հետ Թարապոչի և Շքօտրայի հրամանատարութիւնը պիտի ստանձնէր, փորձած էր իր կողմը շահիլ ամրոցներու այդ գիծին մերձակայ Քրիստոնեայ Ալպանացիները, անոնց խոստանալով զէնք ու ռազմամթերք, պայմանաւ որ Գարաւտաղի դէմ գործածեն։ Մալիսորները անյաջողութեան մատնած էին այս ձեռնարկը և Էսատ փաշա, բարկանալով, մէկ քանի դիւղ այրած էր, յուսալով բռնութեամբ ձեռք բերել այն ինչ որ չէր կրցած ստանալ սիրաշահութեամբ։ Բայց ահա յանկարծ վրայ հասած էր Գարաւտաղի անակնկալ ընդհ. զօրահանութեան հրամանը։ Վերջին պահուն միայն, պատերազմի յայտարարութենէն օր մը առաջ, Օսմ. Արևմտեան բանակին հրամանատարութիւնը խելաթերելով, հրահանգ ղրկած էր Շքօտրայի հրամանատարին որ մէկ քանի վաշտ օգնական զօրք հասցնէ Թուզի, թէ՛ քաղաքը և թէ՛ շրջակայ ամրութիւնները պաշտպանելու համար։ Բայց արդէն իսկ ուշ էր։ Շքօտրայէն ղրկուած ինը վաշտերը իրենց ճամբան փակուած գտան Մալիսորներէ, որոնք ամբողջ օրը կատաղի կռիւ մը մղելով արգիլեցին Օսմ. զինուորներուն յառաջացումը։ Յաջորդ օրը պատերազմը կը յայտարարուէր, և օր մըն ալ վերջ. Սեպտեմբեր 26ի այդ առտուն, Նիքօլա Թագաւոր և իր սպայակոյտը Բօտկօրիցայի մերձակայ գագաթէն կը դիտէին Կեդրոնի բանակը որ գահաժառանգ Տանիլօ իշխանին հրամանատարութեամբ կը սկսէր իր յառաջխաղացութիւնը։

Գրաւուելիք առաջին ամրութիւնը Բլանիցայի դիրքն էր, համանուն լերան վրայ։ Նիքօլա Թագաւորին կրտսեր զաւակը, որ Թնդանօթաձիգներու հարիւրապետի աստիճան ունէր, ժամը ճիշդ ութին արձակեց Թնդանօթի անդրանիկ հարուածը, մինչդեռ ընդհ. բանակետին երաժշտախում-

թը Գարատաղի ազգային երգը կը հնչեցնէր։ Շուտով սկսաւ թնդանօթի մենամարտ մը երկու կողմերուն միջեւ։ Քանի վայրկեան վերջ, Թրքական

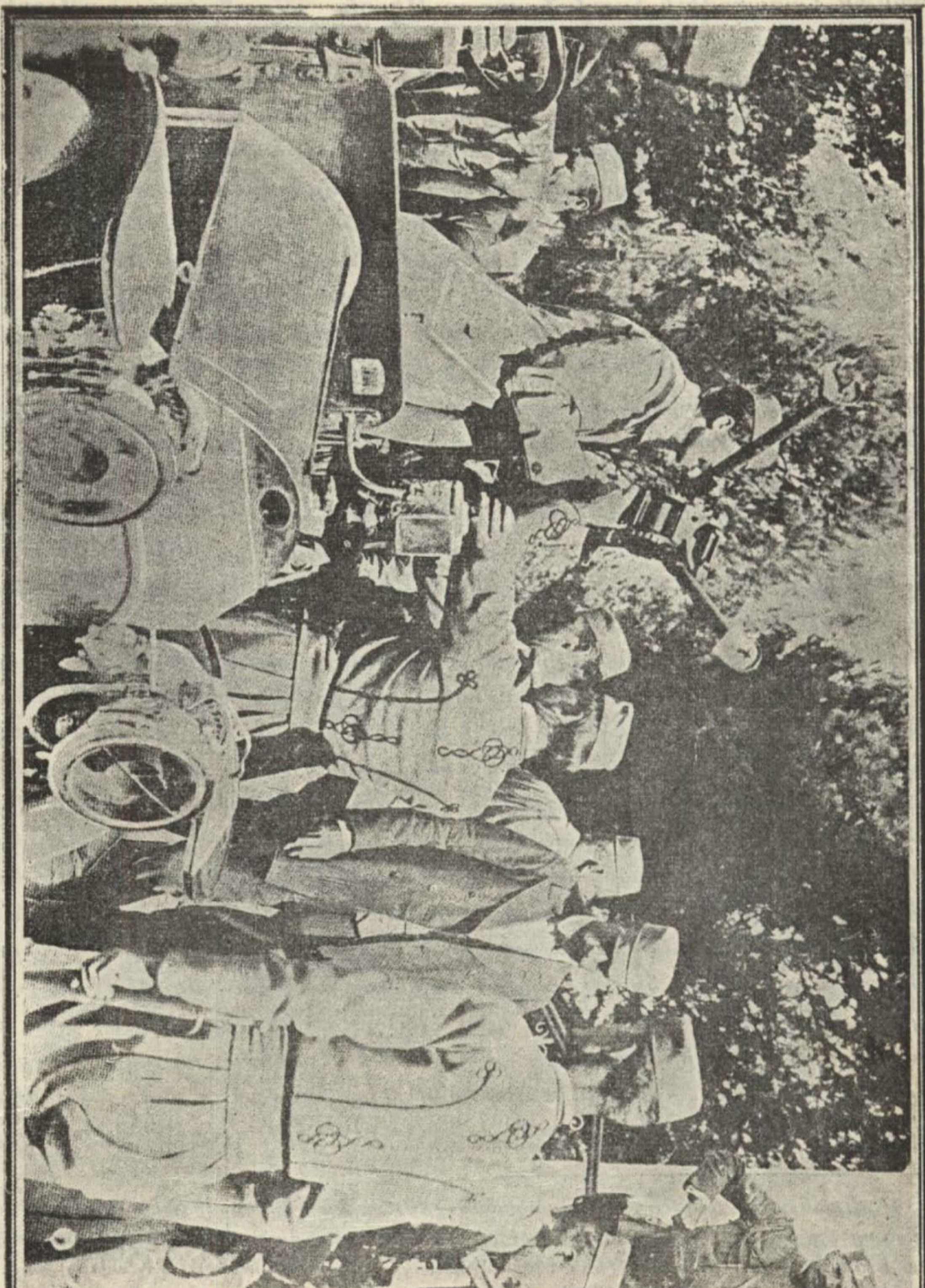

Գարատաղցիք իրենց գրաւած աւարը կը փոխադրեն Բոտկորիցա

թնդանօթները լռութեան դատապարտուած ըլլալով, սոմ. գնդուորները

քաչուեցան Բլանիցայի բարձունքը, զոր բոլորովին պարպեցին ցերեկին։ Այն ատեն՝ Գարատաղեան հետեւակազօրքը՝ հրետանիէն պաշտպանուած՝ զօրավար Լազարովիչի հրամանատարութեամբ յառաջացաւ յամրօրէն ու գրաւեց Բլանիցայի բարձունքն ու համանուն գիւղը, որ սակաւաթիւ հիւղակներէ բաղկացած խեղճուկ չէն մըն է։ Թուրքերը՝ Գարատաղցւոց ձեռքը կը ձգէին Տէտիչի և Րօկայիի ամրութեանց վրայ իշխող պատուական դիրք մը, ուրկէ զօրավար Լազարովիչ յաջորդ օրը օգտուեցաւ՝ հիւսիսէն դէպի հարաւ ուղղուած յարձակմամբ մը խոյանալով Տէտիչի վրայ։ Գարատաղցիք այծերու պէս մագլցեցան լեռն ի վեր, զարհուրելի կատաղութեամբ։ Անոնց մէջ ամէնէն իանդգուաւներն էին պատանիները, որոնք իրենց հայրերուն ու պապերուն քաջագործութեանց վերյուշումներէն խթանուած, առաջ կը սուրային առանց նկատի առնելու թշնամիին ռումբերը, ոչ ալ գնդակները։ Մէկ քանին նոյն իսկ իրենց զէնքերը նետած էին, փիչ մը աւելի արագութեամբ հասնելու համար սարին բարձունքը, ուր դանակով, չատ հեղ նաև լոկ բնութեան պարգեւած զէնքով, իրենց ձեռքերով կը կռուէին։ Շատեր զոհ գացին այդ անհաչիւ խելայեղման որ դիրենք անընտել կը դարձնէր կարգապահութեան և որուն առաջքը չէին կրնար առնել փորձառու սպաներու ո՛չ հայցումները, ո՛չ նոյն իսկ հայհոյութիւններն ու սպառնալիքները։ Փիչ մըն ալ այդ անձնազոհութեան չնորհիւն էր սակայն որ կարելի եղաւ գնդաձիրները արագութեամբ փոխադրել սարին իւրաքանչիւր ցցունքին վրայ և անյուսալիօրէն կարճ ատենուան մէջ բնկճել թրքական դիմադրութիւնը, որ նուազ կատաղի չէր։ Երկու կողմէն ալ հերոսական մարտ մը մղուեցաւ, անխնայ, անողորմ կռիւ որ ամբողջ տասնչորս ժամ բնաւ չդադրեցաւ, միշտ նոյն կատաղութեամբ, գրեթէ վայրենութեամբ(*)։ Ի վերջոյ, Թուրքերը, ընկճուած իրենցմէ բազմաթիւ թշնամիին անողոք յարձակմանց տակ, տեղի տուին և սպիտակ դրօշը առաջին անգամ ըլլալով երեւցաւ Տէտիչի ամրութեան վրայ։ Թուրք հրամանատարը իր զինուորներուն գրկուխը անցած գնաց անձնատուր ըլլալու Տանիլօ իշխանին որ Բլանիցա կը մնար, և անոր երկարեց իր սուրը։ Իշխանը սակայն մերժեց ընդունիլ, ըսելով. «Քաջերը իրաւունք ունին իրենց սուրը պահելու»։ Եւ բոլոր սպաները պահեցին իրենց սուրը, ինչպէս ձիաւորներն ալ տէր մնացին իրենց ձիերուն(**)։ Գիշերը ուշ ատեն Նիքօլա Թագաւոր ընդունեց Տէտիչի Թուրք հրամանատարը, և ըսաւ անոր. «Իմ հիւրս էք, չնորհակալ եմ

(*) Սթանիսարեի կողմէ հրատարակուած հետագիր մը կը յիշատակէ թէ Նիքօլա Թագաւոր որ Բօտկօրիցայի բարձունքէն ականատես եղած էր Տէտիչի յարձակման, խիստ դիտողութիւն ուղղեց Թնդանօթաձիգներու հրամանատար զօրավար Պօզովիչի, ամբակոծման յուռի արդիւնքին վրայ, և թէ զօրավար Պօզովիչ, այդ դիտողութիւններըն զգածուելով, անձնասպան եղաւ։

(**) Այս վերջին շնորհը կը պարտէին Նիքօլա Թագաւորին որ մեծ սէր կը տածէ ձիերու մասին։ Իր հրամանով, բոլոր սպաները տիրացան իրենց ձիերուն, զորս շուտով ծախեցին։ Լաւագոյնը ներկայացուեցաւ նոյն ինքն Թագաւորին, որ փութաց գնել 1000 դուրօնի։

պատերազմի բախտին որ այս հաճոյքը պարգեւեց ինծի»։ Ցետոյ, զայն անձամբ, իր օթոմօպիլով, առաջնորդեց Բօտկօրիցա, ապահովցնելով թէ

1. Թրքական քանդուած ամրոց մը. — 2. Թուրք գերիներ կ'երթան իրենց կերակուրը ստանալու. — 3. Թուրք գերիներ կ'առաջնորդուին Բօտկօրիցա

մեծ խնամք պիտի տարուի իր եւ միւս գերի սպաներուն, ինչպէս նաև զինուորներուն հանգստութեան։ Տէտչինչի գրաւման լուրը մեծ ուրախու-

թիւն պատճառեց ժողովուրդին, որովհետև Շքօտրայի ճամբուն վրայ կատեւորագոյն առաջին դիրքն էր(*): Գարատաղիք Տէտէիչի մէջ ձեռք անցուցին չորս թնդանօթ: Զօրավար Լազարովիչ, յաջորդ օրը, 28 Հոկտեմբեր, առանց մեծ դիմադրութեան գրաւեց նաև Բօկայիի ամրութիւնը:

Սեպտեմբեր 29ին իշխան Տանիլօ իր ոյժերը կեդրոնացուց մինչև Վրանիա երկարող Թրքական ճակատին դէմ, և ամբողջ օրը անցաւ Թնդանօթաձգութեամբ: Գիշերը, իշխանը ընդհանուր յարձակում հրամայեց: Թուրքերուն Թնդանօթներէն միայն երկուքը ողջ մնացած էին, բայց նորէն յաջողեցան ետ մղել Գարատաղցւոց առաջին յարձակումը: Այս վերջիններն սակայն, առանց վհատելու, յարձակումը կրկնեցին աւելի մոլեգնութեամբ, և առաւօն կանուխ Վրանիա ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ(**): Վրանիոյ գրաւմամբ՝ կեդրոնի բանակը իր երկու կողերուն ըսպառնացող Թրքական բոլոր մարտկոցներն ալ փճացուցած ըլլալով, իշխան Տանիլօ յառաջացաւ դէպի Շքիբչանիքի ամրութիւնը որ Թուզին կը պաշտպաններ, և անոր դէմ ուղղեց միանգամայն վեց հրետաչարքերու կրակը: Միեւնոյն ատեն զօրավար Լազարօվիչ, բանակին աջ թեւին գլուխը անցած, կը յարձակէր Հէլմի ամրութեան վրայ, մինչդեռ մէկ քանի հազար Մալիսորներ Արզայի և Հօթիթի դէմ կը քալէին: Այս վերջին երկու խումբերը Շքիբչանիքի և Թուզիի Օսմ. զինուորներուն դէպի Շքօտրա նահանջի գիծը կը կտրէին նոյն ատեն: Ամրոցին Թուրք հրամանատարը, Ալի պէյ, Հոկտեմբեր 30ի ամբողջ օրը կատաղի դիմադրութիւն մը ըրաւ, հակառակ Գարատաղցւոց հրետանիին մահացու կրակին: Իրիկուան կողմ, լուր առնելով որ զօրավար Լազարովիչ ու Մալիսորները կտրած են իր նահանջի գիծը, բանագնացներ ղրկեց Գարատաղցւոց բանակը և առաջարկեց ամրոցը յանձնել, պայմանաւ որ ինք ու իր զինուորները ազատ ըլլան իրենց զէնքերով Շքօտրա քաշուելու: Իշխան Տանիլօ, իբր սպարապետ, չատ սիրալիր կերպով ընդունեց բանագնացները, բայց մերժեց անոնց առաջարկը: Յետոյ առաջարկեց ղիրենք ազատ թողուլ, պայմանաւ որ Անթիվարի առաջնորդութեամբ և Գարատաղի ծախքով ուաւստրիական չոգենաւով Պոլիս ղրկուին: Բանագնացները չընդունեցին այս հակառաջարկը: Անոնց Մեկնումէն անմիջապէս վերջ ռմբակոծումը չարունակուեցաւ: Գարատաղցիք մէկ քանի անգամ յաջորդաբար փորձեցին յարձակիլ ամրոցին վրայ որուն մեծապէս վնասուած ըլլալը գիտէին, բայց օսմ. պահակազօրքը ամէն անգամուն ալ արիաբար ետ մղեց իրենց յարձակումները: Այստեղ ալ պարզուեցան կատաղութեան տեսարաններ,

---

(*)Ըստ Նոյհ Ֆրայհ Բրհահի թղթակցին՝ որ Բօտկօրիցայի մէջ տեսակցած էր Տէտէիչի Թուրք հրամանատարին հետ, ամրոցին պահակազօրքին պատկանող օսմանցի ցոյներ Սերպեր, Պուլկարներ, պատերազմի յայտարարութեան օրերուն դասալիք եղած էին: Գարատաղցւոց յարձակման նախորդ օրն ալ փախած էին 100ի մօտ նորագիրներ, և պահակազօրքը բոլորովին տկարացած էր: Իսկ յարձակող Գարատաղցւոց և Մալիսորներուն Թիւը կը հասնէր 2000ի: Այս վերջիններուն կողմն էր նաև հրետանիի առաւելութիւնը:

(**) Ռմբակոծումէն երեք օր վերջ, Վրանիա կ'այրէր տակաւին:

գիրկ գիրկի կռիւներ երկու կողմի յառաջացեալ խումբերուն միջև։ Գիշերը Գարատաղցիք հանգիստ առին, և յաջորդ օրը, մէկ Հոկտեմբեր, կանուխ առաւօտընէ սկսան պատրաստուիլ ընդհանուր յարձակման մը։ Ցերեկին ամէն բան պատրաստ էր արդէն, և յարձակման փողը պիտի հնչէր, երբ Թուրք սպայ մը՝ սպիտակ դրօշով մը ներկայանալով ծանոյց Տանիլօ իշխանին թէ Ալի պէյ անձնատուր կ'ըլլայ առանց պայմանի։ Իր իսկ յայտարարութեամբ, Գարատաղցւոց 15 սմմ տրամագծով թնդանօթները գրեթէ քար ու քանդ ըրած էին ամրութիւնները որոնք արդէն տրտաքոյ կարգի պաշտպանութեան միջոցներէ զուրկ էին։ Հակառակ հերոսական դիմադրութեան մը, որուն չնորհիւ, մինչեւ անկումը, յաջողած էր Գարատաղցիները հեռու պահել ամրութենէն և բաւական ծանր կորուստ պատճառել անոնց, կը տեսնէր անձնատուր ըլլալ, որովհետև նահանջի ճամբան բոլորովին կտրուած էր և կուտին չարունակութիւնն ալ այլևս անօգուտ(*)։ «Ճակատագիրը այս է եղեր», ըսաւ անձնատուր եղած միջոցին, ընկճուած ու վշտահար։ Թուրք բանագնաց՝ ժամանելէն քիչ ետքը՝ Գարատաղցւոց բանակետը հասաւ նաև Թուզիի բնակչութենէն ընտրուած պատուիրակութիւն մը որ անձնատուութեան խոստումը կրկնեց։ Տանիլօ իշխան՝ Եքիբչանիք ղրկեց երեք վաչաեր՝ որոնք գնդապետն ու միւս գերիները առաջնորդեցին իր մօտ։ Զինուորները հետիոտն կը հետեւէին գնդապետին որ ձիով յառաջացաւ մինչև գահաժառանգին բանակետը։ Տանիլօ իշխան նոյնպէս ձիու վրայ կը գտնուէր։ Գերիներուն ընդունելութիւնը կը յիշեցնէր սապետական դարերը։ Երբ օսմանցի սպաները մօտեցան, Գարատաղցիք զինուորական պատիւներ ընծայեցին և նուագախումբը սկսաւ հնչեցնել օսմ. քայլերգը։ Եօթը օսմանեան վայտերը, բացի պաշտպօզուքներէն, վար առին իրենց զէնքերը։ Գնդապետ Ալի պէյ յիսուն քայլ անդին վար իջաւ ձիէն և սկսաւ հետիոտն քալել մինչև գահաժառանգը, որուն յանձնեց իր սուրը։ Իշխանը սուրը առաւ, դէպի գնդապետը դարձաւ և ըսաւ. «Ետ առէք սուրերնիդ, դուք պատիւով կրեցիք զայն. ձեր զինուորներուն քաջութեան համար կը չնորհաւորեմ ձեզ»։ Ցետոյ սուրը վերադարձուց անոր, մինչդեռ նուագախումբը կը հնչեցնէր Գարատաղի քայլերգը, և չորս կողմէն խանդավառ «Հուրրա՛»-ներ կը բարձրանային։ Իրիկուան կողմ իշխան Տանիլօ, եղբայրը՝ Բէյթար իշխանը և ամբողջ ապայակոյտը յաղթական մուտք գործեցին Թուզի քաղաքը։ Զինուորական նուագախումբ մը կ'առաջնորդէր իշխանին թափորը։ Մալիսօրները, որոնք ամրոցին անկման մեծապէս նպաստած էին՝ պահակազօրքը կռնակէն զարնելով և անոր նահանջը կտրելով, խնդութեամբ ընդունեցին յաղթականները։

Տանիլօ և Բէյթար իշխանները, կուտին ամբողջ տեւողութեան միջոցին անձամբ կը հրամայէին Գարատաղցւոց, առաջինը հետեւակազօրքին և երկրորդն ալ թնդանօթաձիգներուն։ Բէյթար իշխան որ պատերազ-

(*) Ալի պէյ վերջէն յայտարարեց նաև թէ Գարատաղցիք, թշնամութեանց սկիզբէն, կտրած էին ջուրի ճամբաները և թէ վեց օրէ ի վեր պահակազօրքը խմելու ջուրէ զուրկ էր։

մին անդրանիկ թնդանօթի հարուածը արձակելուն վրայ հաղարապետու-թեան բարձրացած էր, քանիցս վտանգեց իր անձը։ Գահաժառանգն ալ մ՛ակ քանի հեղ ռումբերու իյնալը տեսաւ իրեն չատ մօտ։ Ձիւռք ձգուած աւարը չատ կարեւոր էր։ Մաթհնի Զէթինեէի թղթակիցը կը հետագրէր

Թուզլի հրամանատար Գնդապետ Ալի պէյ կը մեկնի Բօտկօրիցայի արքայական պալատէն, ձեռքը բռնած իր սուրը զոր իշխան Ճանիլօ մերժած էր ընդունիլ

թէ Գնդապետին հետ անձնատուր եղան նիզամիէ եօթը վաշտեր 82 սպայի հետ, ինչպէս նաև պաշտպօղուք կամաւորներու վաշտ մը։ Գարատաղ-ջիք զրաւեցին տասնըմէկ թնդանօթ, չորս գնդացիր, 8000 մավզէր և 1500 մարթին հրացան, ինչպէս նաև մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք ու պաշար։ Ի մբռնածութեան միջոցին Թուրքերէն մեռան 88 և վիրա-

ւորուեցան 435 հոգի (*)։ Մեռեալներուն մէջ կը գտնուէին 14 օսմանցի սպաներ, որոնցմէ մէկը գերման տեղակալ մը, որ գնդացիրներուն կը հրամայէր։ Մեռնողներուն մէջ էր նաև Մունիր փաշայի փեսան, հազարապետ Սէլահէտտին պէյ, երեսնամեայ խոստմնալից սպայ մը որ 1897ի հելլենական պատերազմին մէջ մեծ քաջութիւն ցոյց տուած էր և շատ փայլուն ապագայ կը խոստանար։ Իր մահը խոր վիշտ պատճառեց Օսմ. զինուորական իշխանութեանց։

Շքիբչանիքի և Թուզլիի անկման լուրը աննկարագրելի հրճուանք պատճառեց Բոտկորիցայի մէջ։ Տանիլօ իշխան իսկոյն հոն ղրկած էր 3-4000 օսմանցի գերիները։ Երբ Բոտկորիցա հասան, մութը իջած էր արդէն։ Նոյէ Ֆրայէ Պրէսսէի թղթակիցը, որ մէկ քանի պաշտօնակիցներու հետ ականատես եղած էր, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ անոնց մուտքը.— «Թանձր մթութեան մէջ հարաւէն կը մօտենան երկար, սեղմ շարքերը, առաջնորդուած ջահերէ որոնք բոցավառ ծուխեր կ՚արձակեն։ Կը լսուի մեղմ նուագ մը, և յետոյ խուլ ու անորոշ աղմուկ մը։ 4000է աւելի գերիներ կը բերուին։ Բոտկորիցայի բնակիչները անձայն կանգնած են իրենց տուներուն առջեւ. երբեմն երբեմն բացագանչութիւններ միայն կը լսուին։ Տուները լուսազարդուած են տարուած յաղթանակին ի յիշատակ, բայց շատ աղքատ է լուսավառութիւնը, ինչպէս աղքատ է երկիրը. միայն պանդոկին առջեւ, որ գլխաւոր փողոցին վրայ կը գտնուի, քիչ շատ եռուզեռ, քիչ շատ կեանք կարելի է նշմարել։ Ահա կը մօտենան գերիները, Գարատաղցւոց սեղմ շարքերուն մէջ. Պզտիկ, նկնահասակ Թուրքերը գրեթէ կորսուած են յաղթ հասակով Գարատաղցւոց կրկին կարգերուն խորը։ Առջեւէն՝ գերի սպաները կը յառաջանան ձիով, թէև առանց սուրի. կը նշմարուին նաև մէկ քանի փախստականներ, Ամենքն ալ քար լռութիւն կը պահեն։ Անոնց ետեւէն կու գայ զինուորներու խառնիխուռն կոյտ մը, ամէն տեսակ համազգեստներով, ծեր ու երիտասարդ կողք կողքի։ Մէկ քանի Յոյն զինուորներ մտերմիկ նայուածքներ կը ձգեն դէպի լուռ ամբոխը, կարծես ըսել ուզելով. «Մենք ալ ձեզի հետ ենք»։ Կան նաև Պուլկարներ որոնք իրենց հետաքրքիր աչքերով չորս դին կը խուզեն, Սուրիացի Արաբներ՝ փայլատակող ակնարկով, և բազմաթիւ Թուրքեր, ինքնապարփակ դժնէ նայուածքով։ Կան տակաւին մահմէտական Արնաւուտներ, ալպանացի ըէտիֆներ, որոնց աչքերը անընդհատ ցասում մը կ՚արտայայտեն։ Թուրք զինուորները ընդհանրապէս ձեռք ձեռքի կը յառաջանան։ Վերջապէս՝ տասնեակ մը կառքեր՝ Թուրք կիներով և երեխաներով լեցուն։ Կիները իրենց քողը իջեցուցած են ամօթխածութեամբ։ Իրենց մէջ կը նշմարեմ ծաղկահասակ գեղուհի մը որուն շրթունքին վրայ

(*) Բոտկորիցայէն ուղղուած ուրիշ հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ ամրոցին մէջ գտնուեցան անգլիական երեք և գերմանական երկու թնդանօթ. հինգն ալ վնասուած էին Գարատաղցւոց ռումբերէն։ Անոնցմէ զատ՝ այս վերջինները գրաւեցին 8 գնդացիր, 7000 մավզէր, բազմաթիւ ձիեր, 800 վրան և բաւական պաշար՝ որ պահակազօրքին կրնար բաւել ամբողջ շաբաթ մը։ Այս հեռագիրը գերի ինկած օսմ. զինուորներուն թիւը կը հասցնէ վեց վաշտի (3000 հոգիով, բացի պաշըլօզուքներէն)։

ցուցադին ժպիտ մը կը թրթռայ։ Մայրեր իրենց կուրծքին վրայ կը սեղմեն զինուորական համազգեստ կրող սիրուն մանկիկներ»։ — Ցուցիչ տեսարան մը պարզուեցաւ, երբ գերի ինկած Թուրք սպաները ներկայացուեցան Թագաւորին։ Նիքոլա Թագաւոր ղեղումով ողջունեց զանոնք, բարի գալուստ մաղթեց և ըսաւ. «Որքան ատեն որ իմ երկիրս մնաք,

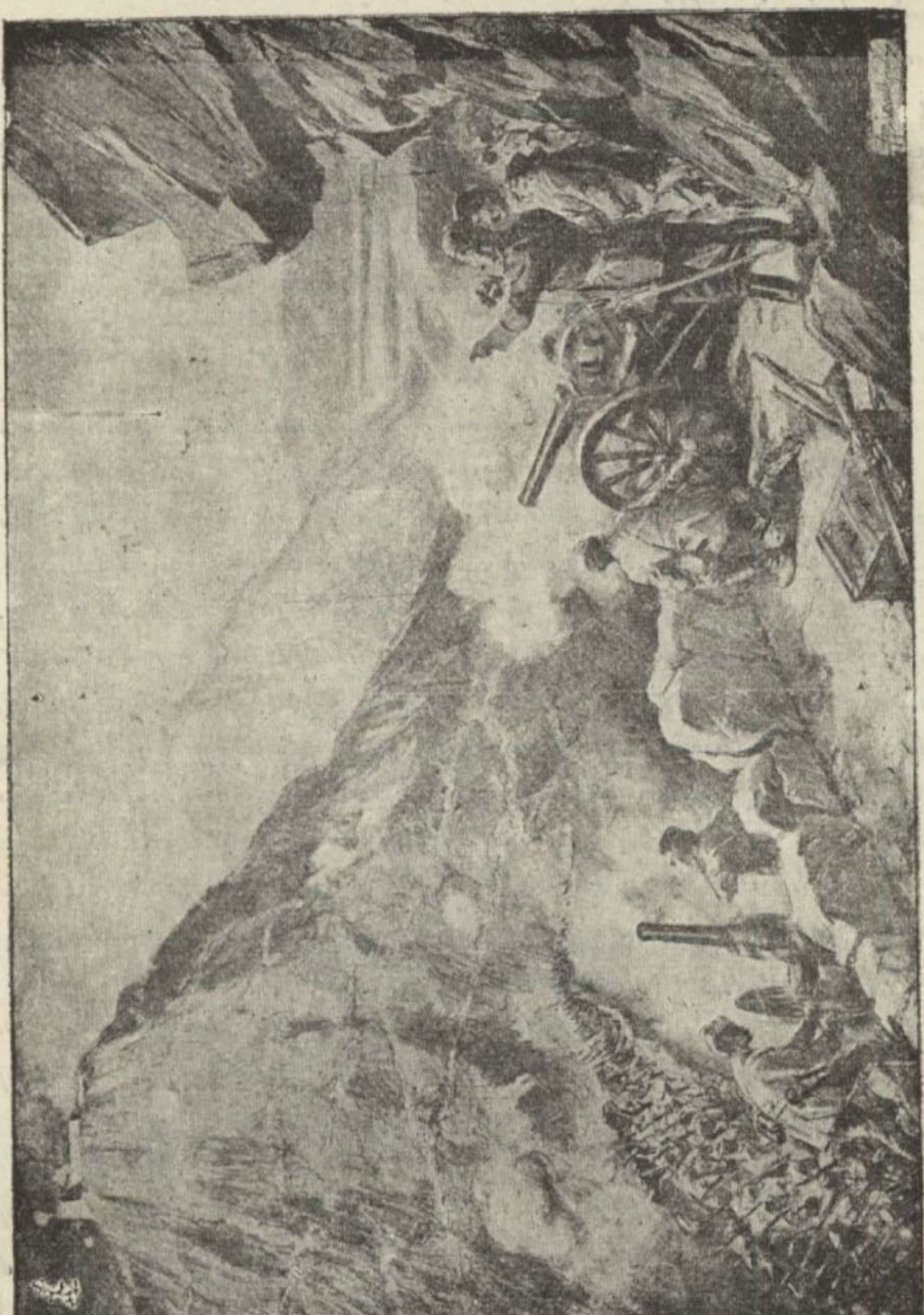

Շքիբչանիքի ռմբակոծման մէկ տեսարանը

Գալ ատաղցիք ասպետական հիւրընկալութիւն մը պիտի ընեն ձեզի, որովհետև խորապէս կը գնահատեն իրենց մեծագոյն թշնամիներուն ցոյց տուած քաջութիւնը»։ Սպաները, իրենց կարգին յուզուած, ծերունի վեհապետին ձեռքը սեղմեցին։ Նիքոլա Թագաւոր յարեց. «Երջանիկ եմ ձեզ արտօնելով որ չպրունակէք կրել ձեր սուրը»։ Այդ միջոցին լալու չափ յուզուած էր մանաւանդ գնդապետ Ալի պէյ, որ պատուոյ խօսք

տալով ամէն հակողութենէ զերծ մնաց Բօսֆօրիցայի մէջ, ուր իրեն միացած էր իր ընտանիքը։

Ցետոյ Նիքօլա Թագաւոր ընդունեց այնտեղ ներկայ գտնուող անձնաւորութեանց և պատերազմական թղթակիցներու խնդակցութիւնները։

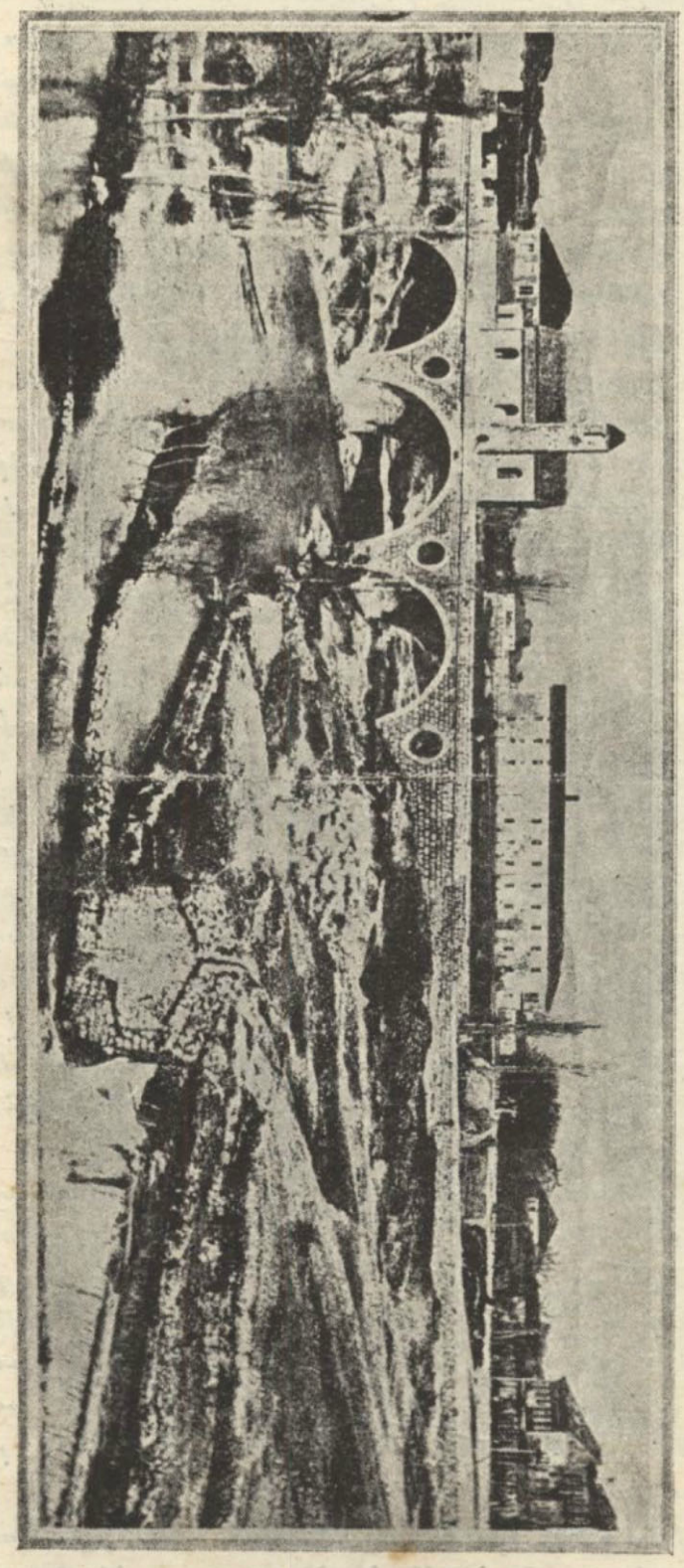

Բօսֆօրիցա, ընդհ. բանակատեղ Գարատաղի

Միջոց մը, խօսքը այս վերջիններուն ուղղելով, ըսաւ.—«Որչա՛փ երջանիկ պիտի ըլլայի, եթէ ազգերու մէջև այս կարդի կընճիռներ առանց սուր քաշելու կարգադրուէին։ Թուրքիա լնաւ չուզեց մեզի հետ խաղաղ ապրիլ։ Պերլինի Դաշնագրէն ասդին տևող սահմանագլուխի բռնաբարու մը, Գարատաղի խաղաղ զարգացման դէմ հանած արգելքները, Ալպանիոյ ապստամբութիւնը և Հին-Սերպիոյ մեր եղբայրներուն բնաջնջումը երկու տարիէ ի վեր մեր համբերութիւնը հատուցին։ Սեծ Տէրութեանց դիմեցի, համոզուած ըլլալով որ անոնց համակրանքը կը վայելեմ և համբերու թեամբ սպասեցի։ Տակաւին չատ պիտի սպասէի, եթէ ժողովուրդիս հանդարտին կարծիքը նկատի չառնէի։ Գարատաղի բռնած ընթացքը անչուշտ Թուրքիոյ մէջ Եւրոպական դրամագլուխին համար գէշ պիտի ազդէ, բայց պէտք չէ մոռնալ որ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը պէտք է հոգածու գտնուի փոքր Տէրութեանց և Թուրքիաբնակ Քրիստոնեաներուն վիճակին։ Թէև եղած արիւնահեղութիւններէն սիրտս խոցոտած է, բայց կը յուսամ որ Թուրքիոյ և Գարատաղի պա-

տերազմի դաշտերուն վրայ թափուած արիւնէն նոր դարագլուխ մը՝ պիտի բացուի»։

Գիշերը, ուշ ժամանակ Բօսկօրիցա հասան նաև Տանիլօ և Բէթար իշխանները, որոնք չատ սիրազեղ ընդունելութեան մը առարկայ դարձան ժողովուրդին կողմէ։ Թագաւորը որ անոնց գալուստին կը սպասէր, համբուրեց զանոնք գորովագին զեղումով մը։ Թղթակից մը այդ առթիւ Բէթար իշխանին մօտենալով, յիշեցուց խօսք մը՝ զոր իշխանը քիչ ժամանակ առաջ, Անգլիոյ Ճօրճ Թագաւորին Թագադրութեան առթիւ, Լոնտոնի մէջ ըսած էր Ցունաստանի գահաժառանգին զաւկին՝ Եէորիոս իշխանին, ապահովցնելով զայն թէ «տարին չկրացած՝ Թուրքի մէս պիտի ուտեն»։ Իշխանը ժպտեցաւ ու պատասխանեց. «Այսօր սակայն, մէկ քանի հեղ յաջորդաբար քիչ մնաց որ Թուրքերը իմ միս ուտէին» Օսմանցիներուն ցոյց տուած արի դիմադրութեան խոստովանութիւնն էր ասիկա։

Տէպիչի և Շքիրչանիքի գրաւմամբ կեդրոնի բանակին առջեւ կը բացուէր Վրաքայի դաշտը՝ ուր թրքական 24րդ զօրաբաժնէն ստուար մաս մը հաւաքուած էր, կասեցնելու համար Գարատաղցւոց յառաջխաղացութիւնը։ Էսատ փաշայի ապաստանական բնիկ զօրախումբերը կ'օժանդակէին օսմ. բանակին։ Այս դիմադրութիւնը մնաց անօգուտ։ Զօրավար Լազարովիչ, հոկտեմբեր 2ին, Տէպիչի անկման յաջորդ օրը, գրաւեց Հէլմի ամրութիւնը։ Բանակը սակայն ստիպուեցաւ ամբողջ չորս օր յամենալ, անցնելու համար Հէլմի չրջակայ ճախճախուտներէն և համանուն լիճէն, որոնք մեծապէս կը դժուարացնէին մատնաւորաբար զինուորական իրեղէններու և թնդանօթներու փոխադրութիւնը։ Շատ կէտերու վրայ Գարատաղցիք ստիպուեցան ճամբաներ չինել՝ խոշոր թնդանօթները անցընելու համար։ Հոկտեմբեր 7ին՝ վերջապէս յաջողեցան ազատիլ ճախճախուտներէն, և համախմբուիլ Քօրլիքի մէջ, ուր Բէթար իշխան, Շքօտրայի լիճին ճամբով իր եղբօրը միացաւ, հետը բերելով պաշարման թնդանօթներ։ Տանիլօ իշխան՝ Վրաքա իջնելէ առաջ զօրանոց մը կատարել տուաւ իր զինուորներուն ու Մալիսօրներուն։ Յետոյ, հաւաքելով իր հրամանին տակ գտնուող սպաները, անոնց պատուիրեց որ իրենց մարդիկը խոհեմութեան հրաւիրեն, չկրկնելու համար անդրանիկ ընդհարմանց խօլ ու անզգոյշ գրոհները, որոնք այնքան սուղի նստած էին բանակին։ — «Լսէք այդ քաջերուն որոնք իրենց պապերուն ընծայած օրինակին կը հետեւին, թէ ժամանակները փոխուած են և անոնց հետ ալ կռուի եղանակները, ըսաւ։ Իրենք կ'երեւակայեն այն ատենները ուր գիրկ գիրկի էր կռիւը, կամ սուրով ու դաշոյնով, և ուր թշնամին զինաթափ ընելէ վերջ ձեռքերով կը խեղդէին։ Կը մոռնան սակայն որ այն ատենները ո՛չ մավզէրները կային, ո՛չ արագահարուած թնդանօթները, ոչ ալ գնդաձիրները։ Ես կը յարգեմ քաջերը, կը հիանամ անոնց վրայ, բայց կը նախընտրեմ իմաստուն ու խոհեմ հերոսները, և կը փափաքիմ որ կարելի եղածին չափ խնայուի իմ քաջ Գարատաղցիներուս կեանքը. անոր չատ պէտք պիտի ունենանք վաղուան ճիգին համար որ չատ հեշտ չպիտի ըլլայ»։ Արդէն իսկ քառասնամեայ գահաժառանգը կը խոսէր չատ անուշ

բայց նաև չատ տիրական չեչտով մը որ սովորաբար ամենամեծ տպաւո-րութիւն կը գործէր։ Այս պարագային սակայն՝ իր թելադրութիւնները պիտի մնային անպտուղ, որովհետեւ Գարատաղցիք, մանաւանդ երիտա-

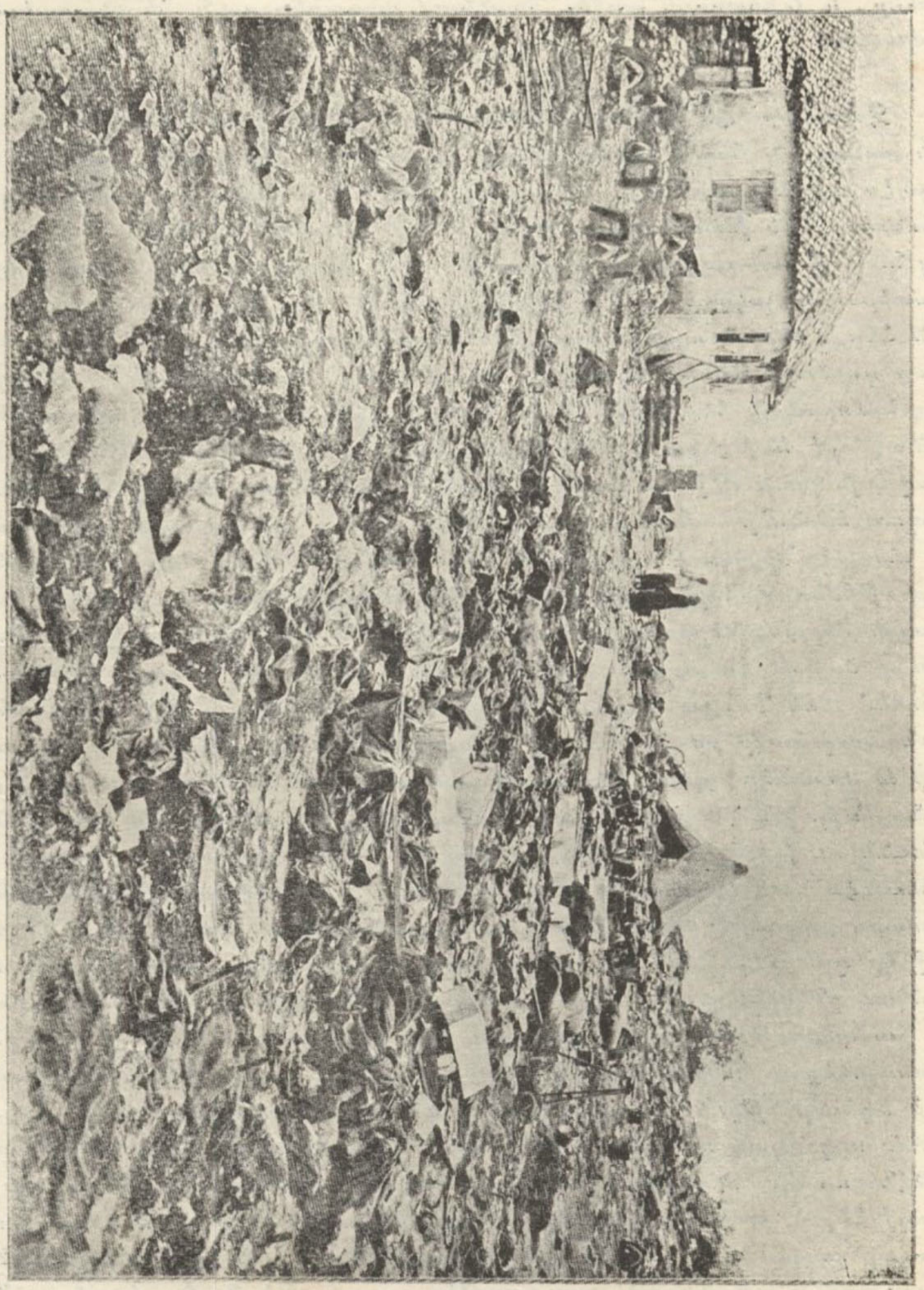

ԹՈՒՄԲԵՐՈՒՆ ԱՒԵՐԸ
Ինչ որ կը մնար Շքէբչանիքէն՝ ռմբակոծումէն վերջ

սարդներն ու պատանիները, երբեք չդադրեցան իրենց կեանքը խօլաբար չռայլելէ։ Այն արիութիւնը որով օսմ. զինուորները և Ալպանացիները կռուեցան այդ չրջանակին մէջ, աստիճան մը աւելի կը գրգռէր իրենց

հերոսական խանդը, և փողերու կոչն ու ապաներու հրամանները քիչ անգամ կը յաջողէին խղդել իրենց սրտին աղաղակը։

Այս խանդավառ բանակը՝ Մարանաժի բարձունքն ի վար խոյանալով, չուտով ընկճեց Վրաքայի դաշտին մէջ փորձուած Թրքական դիմադրութիւնը, և Շքօտրայի առջեւ հասնելով պաշարեց զայն հիւսիս-արեւելեան ճակատէն։

Զօրավար Վուքօթիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող հիւսիսային բանակը նոյնպէս յաղթանակէ յաղթանակ կը դիմէր այդ միջոցին, ինչպէս պիտի պատմենք յաջորդ Գլուխով։ Այս բոլոր անդրանիկ յաղթութիւնները մեծ խանդավառութիւն առաջ բերին ո՛չ միայն Գարատաղի, այլ նաև բովանդակ Սլաւ աշխարհին մէջ։ Տակաւին միւս Դաշնակիցները պատերազմի չկոչած, բուն կռիւը չբռնկած, Դաշնակիցներու տկարագոյնին ձեռք բերած այդ յաջողութիւնները բարեգուշակ կ'երեւային ընդհանուր գործողութեանց համար։ Ռուսիայէն, Պուլկարիայէն, Սերպիայէն շնորհաւորական հեռագիրներ կը հասնէին անընդհատ, թէ՛ պետական շրջանակներէ և թէ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններէ։ Ռուսիայէն հեռագրողներուն մէջ կը գտնուէր նաև համբաւաւոր Իկնաթիէֆ իշխանին (Պոլսոյ երբեմնի ամենազօր դեսպանին) կինը, որ նորանոր յաղթանակներ կը մաղթէր Նիքօլա Թագաւորին։ Բնթէրսպուրկի Սլաւ Բարեգործական Ընկերութիւնը կ'որոշէր դեղ ու առողջապահական իրեր փութացնել Գարատաղցի վիրաւորներուն։ Բանակին բժշկական կազմակերպութեան թերութիւնը ծանօթ էր արդէն, ու ճիշդ այդ առիթները Նիքօլա Թագաւորին փեսան՝ Մեծ-Դուքս Նիքօլա-Նիքօլայէվիչ՝ Վիեննայի մէջ գնեց ահագին քանակութեամբ բժշկական ու վիրաբուժական առարկաներ, պատգարակներ և վրաններ, զորս անձամբ Գարատաղ պիտի տանէր։ Իշխանին կ'ընկերանայէր իր կինը՝ աղջիկ Նիքօլա Թագաւորին, և Պաթէմպէրկի Ֆրանց-Եօզէֆ իշխանն ու իշխանուհին (այս վերջինն ալ աղջիկ Նիքօլա Թագաւորին)։ Երբ Ֆիումէէն նաև կը նատէին դէպի Քաթարօ և անկէ ալ Զէթինէ երթալու համար, քարափին վրայ խռնուած էր ամենախիտ բազմութիւն մը, որուն մէջ կը գտնուէին մեծ թիւով խրուաթ ուսանողներ։ Մեծ-Դուքսը և իր ճամբու ընկերները թէ՛ ուսանողներուն և թէ խրուաթ ժողովուրդին կողմէ համակրութեան բուռն ցոյցերու առարկայ դարձան, և «Հուրրա՛»ներ արձակուեցան Գարատաղցւոց համար, որոնց անդրանիկ յաղթանակները մեծ ոգեւորութիւն յառաջ բերած էին նաև Աւստրօ-Հունգար կայսրութեան այդ Սլաւ ստանին մէջ։ Բայց Գարատաղցւոց յաղթանակները ամէնէն աւելի ուրախութիւն պատճառեցին Սերպիոյ։ Պէլկրատի մէջ՝ լրագիրներու խմբագրատուները, նախարարութիւնները, երեսփ. ժողովը կատարեալապէս պաշարուած էին մանրամասնութիւններ իմանալու անհամբերութենէն խթանուած ստուարաթիւ բազմութեան մը կողմէ։ Ցոյցեր տեղի կ'ունենային մայրաքաղաքին և գլխաւոր քաղաքներու մէջ, երգերով ու խանդավառ աղաղակներով կը տօնէին դաշնակից քոյր ազգին յաղթանակները։ Պէլկրատի Թէրազիժէ հրապարակին վրայ, այդ ուրախ

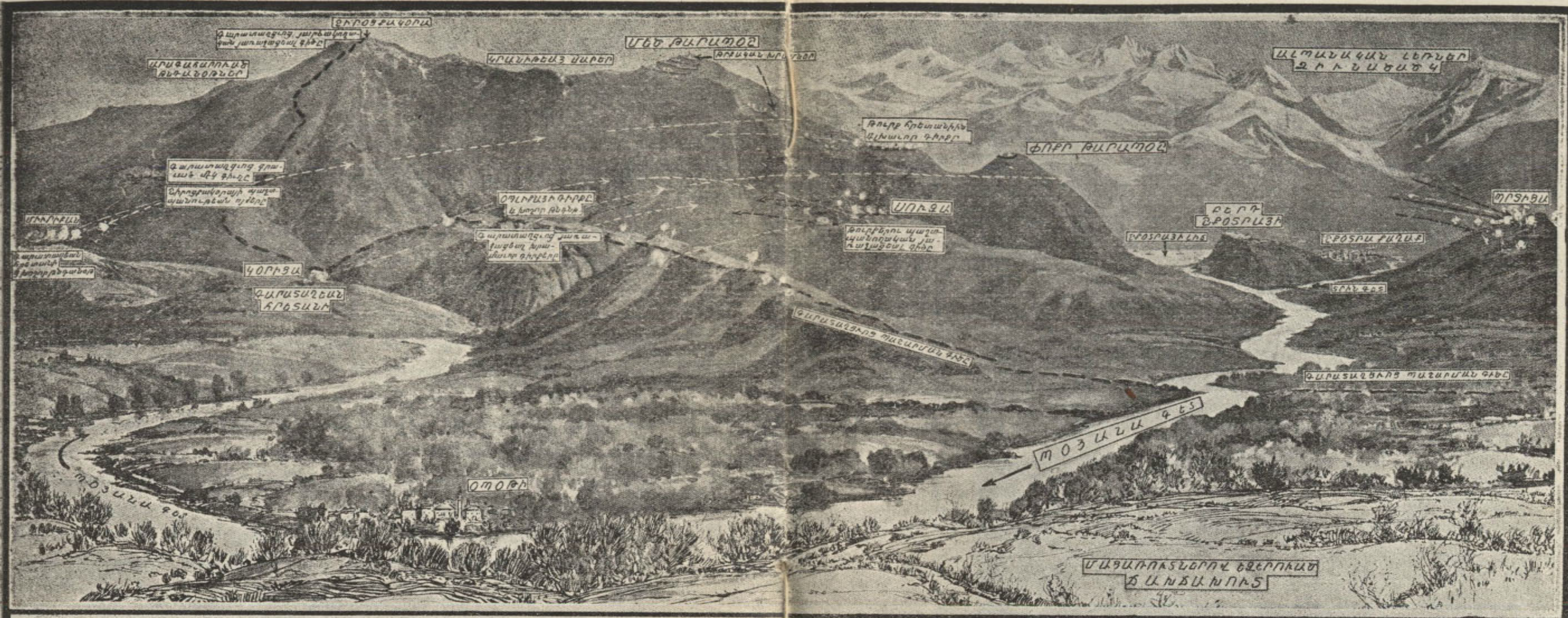

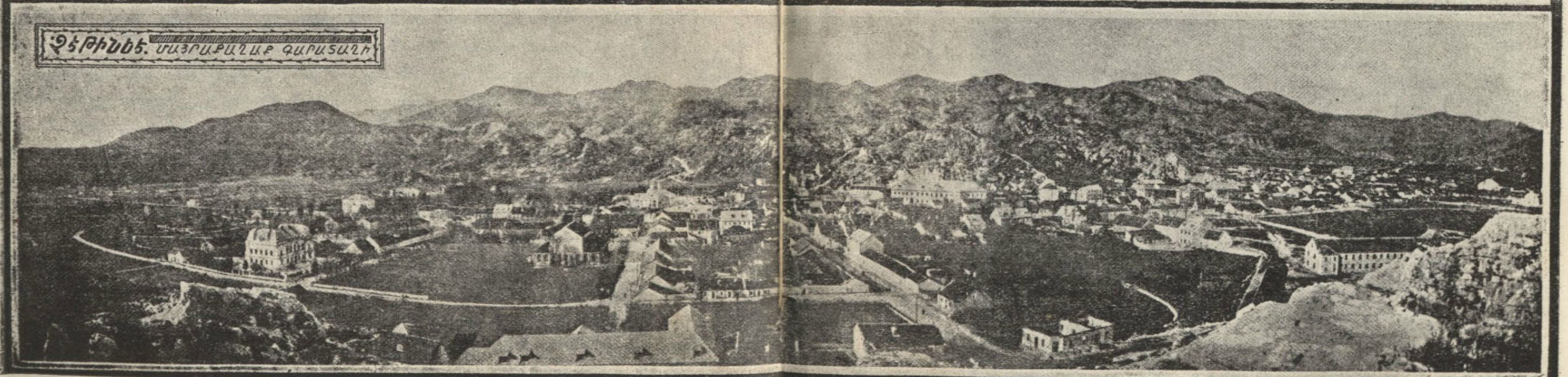

Շքօտրայի և Թարապօշի դէմ կատարուած գործողութիւնները

Պոլխանեան Պաsl.ռաղմ. — Յաւելուած Թ. 8. — Տպագր. Օ Արզումանի

ցոյցերուն անձնատուր Թափօր մը հանդիպեցաւ աւելի քան ՚ուԹսուն

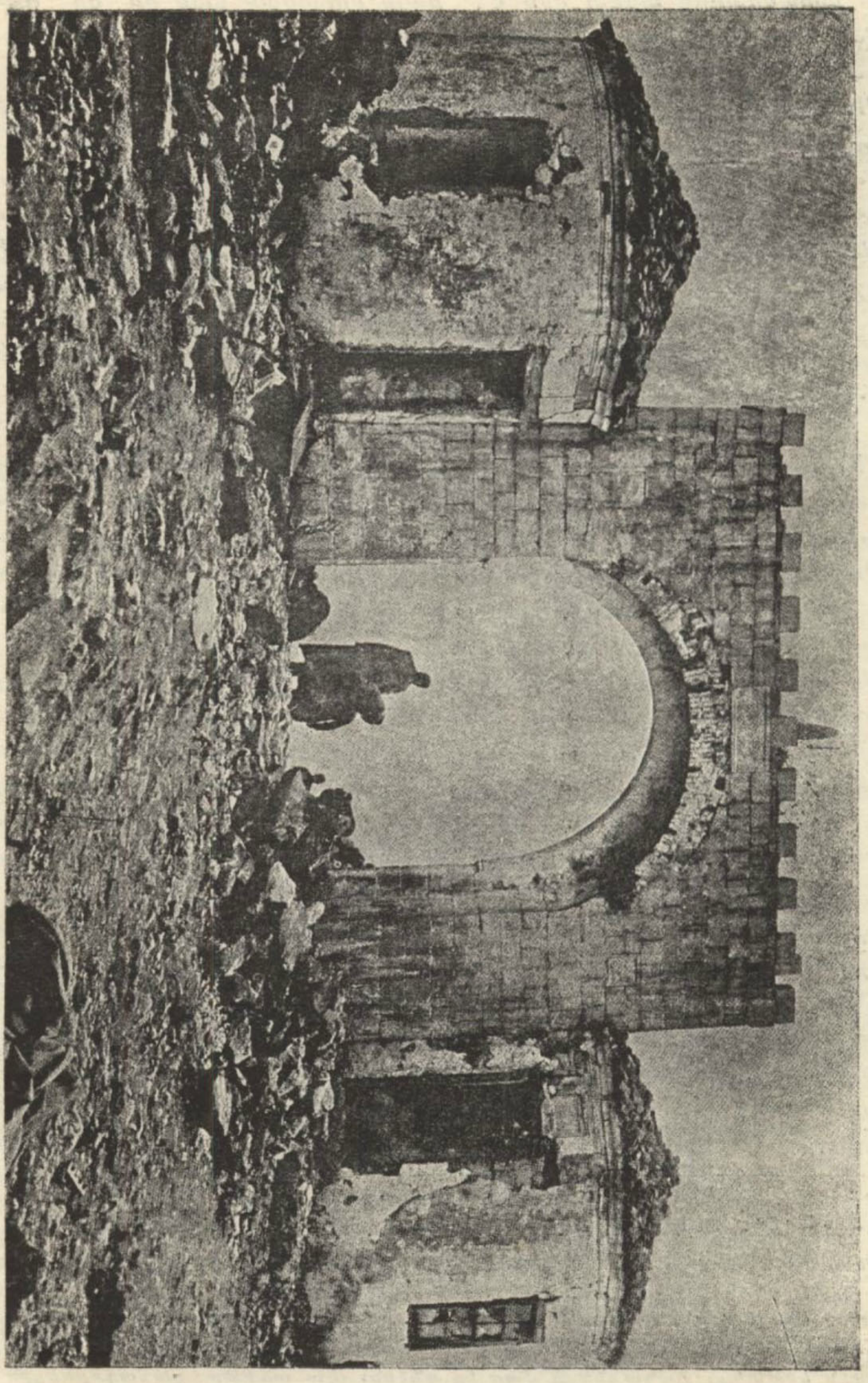

Նքիրչանիքի ամրոցին մուտքի դուռը՝ ռմբակոծութենէն վերջ

տարեկան ծերունի Գարատաղցիի մը որ իր ազգային տարազը կը կրէր, և սկսաւ ծափահարել զայն խելայեղօրէն։ Ծերուկը իր կարգին գլուխը նետեց

վեր, և մէկ քանի հրահրող խօսքեր արտասանելէ վերջ, ըսաւ. «Զաւակներս, պատերազմը աղէտ մըն է, բայց սրբազան բան մը կը դառնայ, երբ կը մղուի հարստահարուող եղբայրներու ազատագրութեան համար»։ Երիտասարդները ուսամբարձ պտտցուցին զայն քաղաքին մէջ։

Գարատաղցւոց առաջին յաղթանակները մեծ ազդեցութիւն գործեցին նաև շրջակայ Ալպանացւոց վրայ։ Հօթի, Կուրտի, Քաստրատի ցեղերու պետերը ներկայացան Նիքոլա թագաւորին, և հպատակութիւն յայտնելով խոստացան իրենց ցեղակիցներուն հետ միանալ Գարատաղեան զօրքերուն։ Թագաւորը շնորհակալութեամբ ընդունեց անոնց առաջարկը։ Շքիրչանիքի գրաւման միջոցին, այս ցեղերը, Գարատաղցւոց յառաջխաղացութիւնը դիւրացնելու համար, կրակի տուին Քօյչէքայ իսլամական գիւղը, որուն բնակիչները, վրէժխնդրութեան համար, իրենց կարգին հրդեհեցին Վրաքա օրթոտոքս գիւղը, համանուն դաշտին վրայ։

Գարատաղի յաղթանակներուն լուրերը շատ դառն, մանաւանդ շատ ալ ապշեցուցիչ տպաւորութիւն մը առաջ բերին Պոլսոյ մէջ, ուր մեծ վստահութիւն կար թէ Պալքանեան պատերազմը Թուրքիոյ ջախջախիչ յաղթութեամբ պիտի վերջանայ։ Եթէ տարակուսողներ ալ կը գտնուէին, գոնէ չէին յուսար որ պզտիկ, տկար, անշուք Գարատաղը նոյնպէս յաղթական ըլլայ Թուրքիոյ դէմ։ Ապահովաբար Նիքոլա թագաւորին շահած յաղթանակները կարեւոր բաներ չէին, բայց վերջապէս պատերազմի անդրանիկ գործողութիւններն էին, և անոնց անյաջողութիւնը կրնար բարոյական վնասութիւն առաջ բերել Թուրք ժողովուրդին մէջ, և գոյացնել դժգոհութիւն մը ուրկէ ընդդիմադիրները պիտի փութային օգտուիլ անշուշտ։ Այս պատճառաւ, ամէն կարելի ճիգ թափուեցաւ այդ կռիւներուն նկատմամբ բուն ճշմարտութիւնը ծածկելու համար։ Մուխթար փաշայի կառավարութիւնն ու կառավարական մամուլը ձեռք ձեռքի տուին այս գործին մէջ, և արդիւնքը աս եղաւ որ մէկ օրէն միւսը նորանոր, հոգ չէ թէ անգոյ յաղթանակներու լուրեր սկսան Պոլսոյ շրջանը ընել, և մոռցնել պատերազմին պատճառաւ առաջ եկած նիւթական անձկութիւնը և ապրուստի սղութիւնը(*)։ Հազիւ Գարատաղի հետ պատերազմը յայտարարուած, Ակdsar արդէն իսկ կը ծանուցանէր առաջին յաղթութիւն մը, որուն մէջ 1200 Գարատաղցիներ սպաննուած էին։ Ուրիշ հեռագիր մը կ'աւետէր թէ Գարատաղի գահաժառանգ Տանիլօ իշխանը գերի բռն-

(*) Ըն առաջ Պոլսոյ մէջ հացը սկսաւ պակսիլ, աշխատաւորներու զինուորագրութեան հետեւանքով։ Կառավարութիւնը, այս վիճակը դարմանելու համար, դադրեցուց փռապաններու զինուորագրութիւնը։ Մինչեւ այն ատեն՝ Պոլսոյ 4000 փռապաններէն 2800ը դրօշի տակ կոչուած էին արդէն։ Սղեցին նաև վառելափայտը, ածուխը և առհասարակ Րումէլիէն Պոլիս եկած ամէն տեսակ ուտեստեղէններ,—միս, պանիր, եւայլն,— որովհետեւ առաքումները դադրած էին և գտնուածն ալ բանակն ու պաշարուելու վտանգին ենթակայ քաղաքները վար կը դնէին։ Այս առիթը շահագործեցին Պոլսոյ ուտեստեղէնի մեծաքանակ վաճառողները և բարձրացուցին ընդհանուր ուտեստեղէնի գիները։ Կառավարութիւնը, իր սովորական անտարբերութեամբ, ոչ մէկ զսպողական միջոց ձեռք առաւ այդ չարաշահութեանց դէմ։

նուած ըլլալով, ճամբայ հանուած է դէպի Պոլիս։ Հոկտ. 7ին, Իգտամ

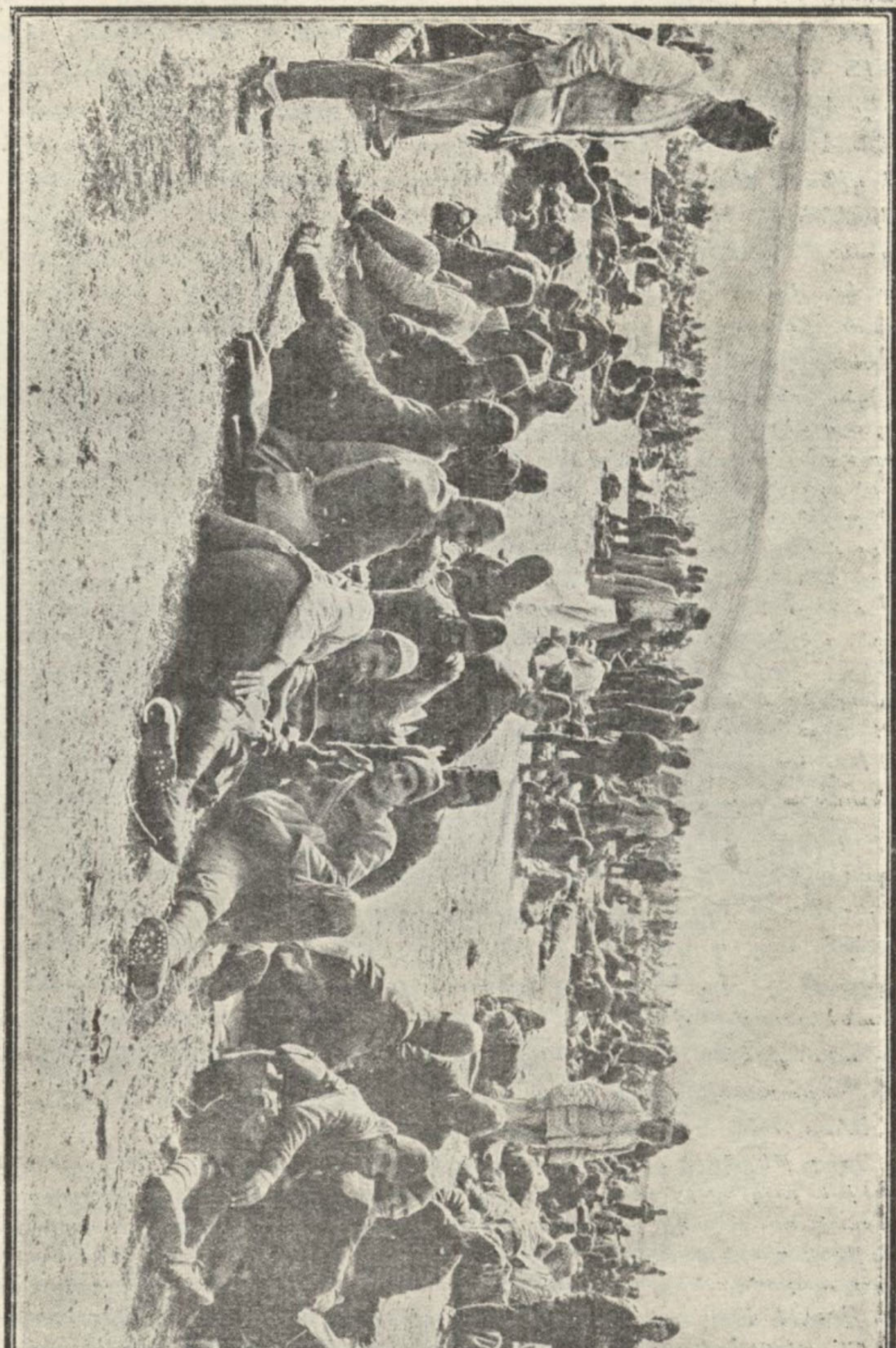

Օսմ. գերիները Խոտկօրեցայի մէջ

և Թէրճիմանն կը հրատարակէին համանման հեռագիրներ՝ որոնց համեմատ Սիւլէյման Պաթալ անունով Սպանացի ցեղապետ մը, բազմաթիւ կամա-

ուրներու գլուխը անցած, Գարատաղ մտած էր և Բիէքա գտնուող Գարատաղցւոց (կեդրոնի բանակին) նահանջի գիծը կտրած։ Որ մը վերջ, իբր թէ Օսմ. Արևմտեան բանակին (Սերպերուն դէմ գործող) հրամանատարէն Պոլիս կը հասնէր հետևեալ հեռագիրը. — «Շքօտրայի արևելեան կողմը 4000 է աւելի Գարատաղցիներու վրայ յարձակում եղաւ և թշնամին 1000ի մօտ կորուստ ունեցաւ։ Գարատաղցի հարիւրապետ մը և ութ զինուորներ գերի բռնուեցան։ Դրաւուեցան նաև մեծաքանակ հրացան և վրաններ»։ Ուրիշ հեռագիրներ կը ծանուցանէին նաև Գարատաղեան թնդանօթներու գրաւումները։ Մենք լոկ իբր օրինակ այս մէկ քանի լուրերը կը յիշատակենք, անոնց կցելով նաև բուն իսկ կառավարութենէն բղխած հետևեալ երկու Պաշտօնական Ձևկոյցները, պատերազմական անդրանիկ գործողութեանց մասին (*). —

Օգնական ոյժեր հասած ըլլալով Կաւսինեէի շրջանակին մէջ գտնուող մեր զօրքերուն, այս վերջինները յարձակողականի սկսան և ետ մղեցին Գարատաղցիները մինչեւ իրենց սահմանագլուխէն անդին։ Հիմայ նոյնինքն Գարատաղի հողին վրայ կը շարունակուի պատերազմը։ Գարատաղցիք ահագին կորուստ ունեցան։ Պէրանայի շուրջը պատերազմը դեռ կը շարունակէ։ Գարատաղցիները իրենց թնդանօթներով կրակ ըրած են Պէրանայի հիւանդանոցին վրայ։ Թուզլիի մեր ոյժերը դիւցազնական դիմադրութիւն մը ցոյց տուին Գարատաղցի երկու զօրաբաժիններու դէմ, որոնց միացած էին նաև Մալիսօրներ։ Պատերազմը կը շարունակուի արիւնահեղ կերպով։ Հարիւրապետ Սալահէտտին պէյ և Բեամիլ պէյ փառաւոր յաղթանակով ինկան պատուոյ դաշտին վրայ։ Վրանիայի Գարատաղցւոց յառաջխաղացութեամբ՝ երէկ սկսող պատերազմը շատ արիւնալի եղաւ և մեր զօրքերուն յաղթութեամբ վերջացաւ։ Թուզլիի և Վրանիայի մէջ Գարատաղցւոց կրած կորուստները ահագին եղան։

Ինչ որ կար այս ձևկոյցին մէջ՝ Թուրք զինուորներու քաջութեան, մանաւանդ իրենց երկու սպաներուն հերոսութեան մասին, ճիշտ էր, նոյնիսկ պակաս իրականութենէն։ Որովհետև, ինչպէս Նիքոլա Թագաւոր, իր զաւակները և առհասարակ Գարատաղցի ամէն սպայ կը հաստատէին, Օսմ. զինուորները, — Հայ զինուորներ ալ կային անոնց մէջ, — պատերազմի այդ դաշտին վրայ մեծ արիութեամբ կռուեցան և իւրաքանչիւր բաղխումէ վերջ, եկու կողմերն ալ, յաղթական կամ պարտուած, իրարմէ նախանձելու ոչինչ ունէին։ Ձևկոյցին մէջ՝ ճշմարտութեան հակառակ մասերը անոնք էին միայն որոնք կը ծանուցանէին վերջնական յաղթանակ կամ Գարատաղի հողէն ներս եղած արշաւանքներ ու կռիւներ։

Անհաւասիկ նաև միւս պաշտօնական ձևկոյցը. —

Օտար թերթերէ ոմանք գրած էին թէ Թուզլիի մէջ քանի մը հազար Օսմ. զինուորներ և բազմաթիւ զէնքեր, ինչպէս նաև ութ թնդանօթ Գարատաղցւոց կողմէ գրաւուած են։ Թուզլի՝ սահմանագլուխին վրայ ամէն կարգի հաղորդակցութենէ և ամրութենէ զուրկ փոքր գիւղ մըն է որ սահմանագլխուն Իօանօրիցայի գիծին վրայ հսկելու պաշտօն ունեցող Ջոկատին կեդրոնն է։ Պաշտօնական տեղեկութեան համաձայն, Թուզլիի վրայ յարձակող Գարատաղցիները ընդհարած են զինուորական ոյժին հետ՝ որ յաջողած է լիճին ճամբով հաղորդակցութիւնը ապահովել կեդրոնի Ջոկատին

(*) Պատերազմական նախարար Նազըմ փաշա և Ա. զօրաբանակին հրամանատար Էօմէր Նավէր փաշա, Սեպտեմբերի այդ օրերուն կայսեր կողմէ ընդունուելով, Ն. Վեհափառութեան կը ծանուցանէին Թրքական յաղթանակներ Գարատաղցւոց դէմ.

հետ։ Այս առթիւ լիճին վրայէն փոխադրուող անտրժէք ու անպէտ ուէթ հին թնդանօթներ գրաւուած են Գարատաղցիներուս կողմէ։ Ցարձակումի գործող Գարատաղցիներուն բուռն կերպով և օրերով դիմադրած Օսմ. զինուորական ոյժը զոհ գացած է ըմբոստ Մալիսօրներուս մէկ դաւադրութեան։ Այս Մալիսօրները Օսմ. զինուորներուս հետեւի կողմէն վատաբար յարձակումի գործած են։ Այս առթիւ երկու Ջոկատներուն հրամանատարներուն և սպաներէ ու զինուորներէ մէկ մասին սպաննուելուն վրայ, Օսմ. զինուորները, Ջոկատ մը թողլով, Հիլմի ճամբով և կանոնաւոր կերպով նահանջած են։ Թուզլիի մէջ մնացած Ջոկատը կրցած է զինուորական պատիւը պահպանելու պարտականութիւնը փառաւոր կերպով կատարել։ Ահա ուրեմն Գարատաղցիներուն կողմէ երբ թէ կարեւոր ճակատամարտ մը ներկայացուած թուզլիի դէպքը սահմանագլխի պարզ դէպք մըն է։ Պոռոտախօսութեամբ իրենց փոքր մէկ յաջողութիւնը չափազան-

Զէթինեէի գումարտակին մեկնումը դէպի կռուի դաշտը

ցող Գարատաղցիք տակաւին չեն կրցած Օսմ. սահմանը անցնիլ, ինչ որ կը հաստատէ վերոյիշեալ յայտնութիւնները։ Հազարաւոր Մալիսօրներուս օգնութեամբ կռուող երկու Գարատաղցի զինուորական Ջոկատներ հինգ օր Օսմ. զինուորական Ջոկատի մը կողմէ դիմադրութիւն տեսած են, ինչ որ զինուորական տեսակէտով գնահատելի է իբրեւ զինուորական փառաւոր յաջողութիւն մը։ Բուն ճակատամարտները ասկից վերջն է որ պիտի սկսին։

Ներքին գործոց նախարարութիւնը որ այս զեկոյցը հրատարակութեան յանձնած էր՝ կամ այն է որ ճշմարտութիւնը ծածկելու կը ջանար և կամ իրօք գաղափար չունէր գարատաղեան սահմանադրական այդ կարեւոր կէտին, մանաւանդ զայն պաշտպանող Շքլըչանլիքի ամրութեան վրայ։ Բայց այդ զեկոյցին ամէնէն նշանակելի մասը այն է ուր կը ծանուցուի թէ «Գարատաղցիք տակաւին չեն կրցած օսմ. սահմանը անցնիլ և թէ բուն ճակատամարտները ասկէ վերջը պիտի սկսին»։ Այն պահուն ուր այս զեկոյցը կը հաղորդուէր Պոլոյ մամուլին, Գարատաղի երեք բանակները ո՛չ միայն Օսմ. սահմանը անցած էին միանգամայն երեք կէտերէ, այլ մանաւանդ, բացի Շքօտրայէն և անոր իշխող Թարապօշի ամրոցէն, քիչ

չատ կարեւորութիւն ունեցող բոլոր դիրքերը գրաւած էին արդէն և կը փութային Եգօտրայի չուրջը համախմբուելու։ Ձափաղանցուած էին նաև Գարատաղեան կորուստներուն նկատմամբ Պոլսոյ թերթերուն մէջ երեւցած լուրերը։ Մինչեւ Հիւմի (որ նաև Հում կը կոչուի) առջեւ՝ կեդրոնի բանակը ունեցած էր 200 մեռեալ և 600 վիրաւոր, Թուրքերու 500 մեռեալներուն և 800 վիրաւորներուն դէմ։ Միւս բանակներու կորուստները պիտի տեսնենք իրենց գործողութեանց ընթացքին։

Այստեղ կ՚արժէ յիշել որ զինուորական իշխանութիւնը Հոկտեմբեր 17էն սկսեալ գրաքննութիւն հաստատեց Պոլսոյ ամէն լեզուէ թերթերուն համար։ Ձմռռնանք յիշատակելու նաև թէ Իթիհատը, իշխանութեան գլուխ անցնելուն պէս, յայտարարութեամբ մը դատապարտեց նախորդ կառավարութեան կողմէ ճչմարտութիւնը ծածկող զեկոյցներու հրատարակութեան դրութիւնը, աւելցնելով որ մինչեւ այն օրը չարաշնակ խաբած էին ժողովուրդը։

ՅՈՒՂԱՐԿԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ձախ կողմէն՝ դագաղին կը հետեւին Բէքթար, Տանիլօ և Միրքօ իշխանները

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հիւսիսային բանակը՝ որուն կը հրամայէր զօրավար Եանքօ Վուքօթիչ, և որ կազմուած էր Դ. զօրաբաժնէն ու Դ. զօրաբաժնի մէկ մասէն, պաշտօն ունէր՝

1. Յարձակողականի ձեռնարկելու Իփէքի դէմ, միանգամայն Պէրանայի և Բլավայի ճամբով.

2. Միեւնոյն ատեն Նովի Պազարի Սանճագին հիւսիսային մասը մաքրելու թուրք պահակախումբերէն, և միանալու Սերպերուն, որոնք սերպիական սահմանագլուխը պիտի անցնէին նոյն նպատակով.

3. Իփէքէն քալելու Տիաքօվայի, յետոյ Բրիզրէնտի վրայ, ուր պիտի յանգէին իր գործողութիւնները: Բրիզրէնտէն, Ղարատաղցւոց տրամադրելի ուժերը պիտի իջնէին Շքօտրա, զօրացնելու համար քաղաքը պաշարող Հարաւային և Կեդրոնի բանակները:

Պատերազմի յայտարարութեան օրը, սեպտեմբեր 25ին, այս բանակը համախմբուած էր Կօլաշինի մէջ. յաջորդ օրն իսկ մեկնեցաւ այդ քաղաքէն և Անտրիէվիցայի ճամբով սահմանագլուխը անցնելով բաժնուեցաւ երկու թեւի, որոնցմէ մէկը՝ հիւսիսի կողմէն՝ քալեց Պէրանայի վրայ, և միւսն ալ՝ հարաւի կողմէն՝ Բլավայի վրայ:

Պէրանա, Բլավա, Պիէլօբօլի, Բէլվլիէ՝ թուրք նիզամիէներէ պաշտպանուած ամրութիւններ էին: Պատերազմի յայտարարութեան օրը, այդ կանոնաւոր զօրքին միացած էին րէտիֆներ, մուսթահֆըզներ և ալպանացի կամաւորներ: Իրենց ընդհանուր թիւը կը հասնէր տասնեակ մը վաշտի (6-8000 հոգի): Լեռնուտ, խորտուբորտ երկիր մըն է Նովի-Բազարի Սանճագին այդ մասը, և քիչ մը ամէն կողմ՝ հետզհետէ բացուած փոսեր,

բնական խրամներ կը գտնուին, որոնք կը դիւրացնեն հրոսակի կռիւներն ու դարանները և անհնարին կը դարձնեն զինուորական կանոնաւոր ու մեթոտիկ գործողութիւններ։ Պէրանա Սերպիական հողէն 20 ժամ հեռաւորութեամբ քաղաք մըն է, հազիւ 500 տունով, մեծ մասամբ Իսլամ։ Քաղքին չուրջը սակայն կը գտնուին աւելի քան քսան գիւղեր, ամբողջովին Սերպ օրթոտոքս ժողովուրդով մը, որ Գարատաղցւոց բարբառը կը խօսի։ Սերպերը բաղմաթիւ են մանաւանդ Պէրանայի կողմերը և Պիէլոբոլիի (Ակօվա) շրջակայ մասերուն մէջ։

Պէրանայի կողմէն՝ հազիւ սահմանագլուխը անցած, Գարատաղցիք սոխպուեցան մղել չարք մը անհնչան կռիւներ ցրիւ ցրիւ Օսմ. պահակախումբերու և աւելի կամ նուազ կարևոր ամրութեանց դէմ, և չատ յաճախ, դժուարին ու չարչարալից յառաջխաղացութենէ մը վերջ, յաջողեցան հասնիլ Բօկանայի բարձունքին առջև, որ Պէրանայի արևմտեան կողմը կը գտնուի, և զոր կատաղի կռիւէ մը վերջ միանգամայն երկու կէտերէ գրաւեցին հոկտեմբեր երկուքին. ձեռք ձգելով թրքական երկու թնդանօթներ, առատ ռազմամթերքով։ Գիշերը վրայ հասնելով, կռիւը վերջ գտաւ, բայց յաջորդ օրը, առտուն կանուխ վերակսաւ աւելի մոլեգնութեամբ։ Թուրք պահակազօրքը սակայն բոլորովին ակարացած էր, որովհետև Բօկանայի գրաւման գիշերն իսկ՝ 1500-2000 բէտիֆներ և ալպանացի պաշտպօզուքներ բանակատեղը լքելով փախած էին դէպի Րօճի։ Գարատաղցիք հալածեցին զանոնք, բայց հազիւ 200 հոգի և երեք թընդանօթ կրցան ձեռք անցընել. միւսները, մեծ մասամբ ղէնքերնին թողլով, ցրուեցան Սանճագին այլևայլ կողմերը։ Պէրանայի պահակազօրքը կը բաղկանար մէկ քանի զօրախումբերէ,—ընդամէնը 700 նիզամիէ և 500 բէտիֆ՝ 14 քրուբի թնդանօթով, — որոնք, հակառակ Գարատաղցոց թուական մեծ առաւելութեան, չարունակեցին կռուիլ զմայլելի արիութեամբ մը։ Քաղաքին մէջ գտնուող Իսլամներու գրեթէ ամբողջութիւնը, և ասոնց մէջ կիներ ու տղաք, ձեռք ձեռքի տուած էին պահակազօրքին հետ և կը կռուէին անոնց մօտ։ Ցերեկուան դէմ սակայն, Գարատաղցիք կարեցին զանազան դիրքերու վրայ բաժնուած Օսմ. զինուորներուն յա-

Նօվի Բազարի Սանճագը և Հիւսիսային բանակին գործողութեանց շրջանակը

յան հասնիլ Բօկանայի բարձունքին առջև, որ Պէրանայի արևմտեան կողմը կը գտնուի, և զոր կատաղի կռիւէ մը վերջ միանգամայն երկու կէտերէ գրաւեցին հոկտեմբեր երկուքին. ձեռք ձգելով թրքական երկու թնդանօթներ, առատ ռազմամթերքով։ Գիշերը վրայ հասնելով, կռիւը վերջ գտաւ, բայց յաջորդ օրը, առտուն կանուխ վերակսաւ աւելի մոլեգնութեամբ։ Թուրք պահակազօրքը սակայն բոլորովին ակարացած էր, որովհետև Բօկանայի գրաւման գիշերն իսկ՝ 1500-2000 բէտիֆներ և ալպանացի պաշտպօզուքներ բանակատեղը լքելով փախած էին դէպի Րօճի։ Գարատաղցիք հալածեցին զանոնք, բայց հազիւ 200 հոգի և երեք թընդանօթ կրցան ձեռք անցընել. միւսները, մեծ մասամբ ղէնքերնին թողլով, ցրուեցան Սանճագին այլևայլ կողմերը։ Պէրանայի պահակազօրքը կը բաղկանար մէկ քանի զօրախումբերէ,—ընդամէնը 700 նիզամիէ և 500 բէտիֆ՝ 14 քրուբի թնդանօթով, — որոնք, հակառակ Գարատաղցոց թուական մեծ առաւելութեան, չարունակեցին կռուիլ զմայլելի արիութեամբ մը։ Քաղաքին մէջ գտնուող Իսլամներու գրեթէ ամբողջութիւնը, և ասոնց մէջ կիներ ու տղաք, ձեռք ձեռքի տուած էին պահակազօրքին հետ և կը կռուէին անոնց մօտ։ Ցերեկուան դէմ սակայն, Գարատաղցիք կարեցին զանազան դիրքերու վրայ բաժնուած Օսմ. զինուորներուն, յա-

բաբերութիւնը, և գրեթէ ամէն կողմէ պաշարեցին զանոնք։ Այդ յուսահատական դիրքին մէջ գտնուելով հանդերձ, պահակազօրքը շարունակեց դիմադրել բոլոր յարձակումներուն, և ժամը 11ին միայն, երբ այլեւս պաշտպանութիւնը բոլորովին անհնարին դարձած էր, սպիտակ դրօշ պարզեց, Գարատաղցւոց ձգելով 500 գերի, 14 թնդանօթ, որոնցմէ 12ը արագահարուած Քրուբներ, 7-800 հրացան և առատ ռազմամթերք, ամէնքն ալ անեղծ վիճակի մէջ։ Պահակազօրքէն մաս մը միայն յաջողեցաւ խզել պաշարման գիծը և խուսափիլ, հետը տանելով մէկ քանի թնդանօթներ։ Քաղաք մտնելէ առաջ՝ զօրավար Եուքօթիչ իր սպայակոյտին հետ այցելեց Ծիուրճէվօ-Իւթուպօվի սերպ վանքը որ Հին-Սերպիոյ պատմութեան նշանաւորագոյն յիշատակարաններէն մէկն է և համբաւաւոր ուխտատեղի մը Սլաւ ցեղին համար։ Այնտեղ պատարագ մատուցուեցաւ և աղօթքներ եղան Նիքօլա Թագաւորին արեւշատութեան ու Գարատաղի բանակներուն յաջողութեան համար։ Յետոյ, զօրավար Եուքօթիչ, հանդիսական թափորով մտաւ քաղաք և մեծ խնդութեամբ ընդունուեցաւ օրթոտոքս ժողովուրդին կողմէ որ կու լար հրճուանքէն։ Զինուորական մթերանոցներուն մէջ գտնուեցան երկու ամսուան բաւելու չափ պաշար և ռազմական իրեղէններ։ Զօրավար Վուքօթիչ անմիջապէս առժամեայ վարչութիւն հաստատեց Պէքանայի մէջ, գարատաղցի պաշտօնատարներով. Նամականին ու հեռագրատունն ալ յանձնուեցան զինուորականներու։ Յետոյ, բնակչութեան դիմումին վրայ, եօթ սակաւաթիւ վաշտեր կազմեց բնիկ օրթոտոքս ժողովուրդէն, որոնք սկսան մարզանք կատարել Գարատաղցի սպաներու հրամանին տակ։

Պէքանայի յաղթութիւնը մեծ խնդութեամբ ողջունուեցաւ թէ՛ Նիքօլա Թագաւորին և թէ ընդհանուր Գարատաղեան բանակներուն կողմէ, ու բոլորովին աւելցուց ժողովուրդին ոգեւորութիւնը։ Լուրը Բոտկորիցա հասած էր իրիկունը։ Նիքօլա Թագաւոր իսկոյն հացկերոյթի հրաւիրեց Սերպիոյ, Պուլկարիոյ և Յունաստանի ներկայացուցիչները։ Արտասանուեցան խանդավառ ճառեր։ Նիքօլա Թագաւոր, դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն շնորհաւորութեանց ի պատասխան, արագ ու ջախջախիչ յաղթութիւններ մաղթեց նաև անոնց բանակներուն։ Յաջորդ առտուն, կանուխէն, թնդանօթի 21 հարուածներ ժողովուրդին կը ծանուցանէին յաղթանակին լուրը։ Արքայական ապարանքը շրջապատուած էր մեծ բազմութեան կողմէ։ Մէկ քանին՝ թնդանօթի ձայներուն ակնարկելով՝ կ՚ըսէին. «Թուրքիոյ մահուան ղօղանջն է»։ Յետոյ, արքայական անձնապահ զօրագունդին նուագախումբը փողոցներէն անցաւ ռազմաշունչ եղանակներ նուագելով։ Քիչ ետքը յայտնուեցաւ նոյն ինքն Թագաւորը, հեծած իր սպիտակ ձիուն վրայ, իրեն հետեւորդ ունենալով սպայակոյտը։ Հակառակ յորդահոս անձրեւին, ժողովուրդը փողոցը կը մնար և մոլեգնութեամբ կը ծափահարէր իր սպիտակ ձիուն վրայ սիգացող ծերունի վեհապետը, որ Գարատաղցւոց յամառ, խստամբեր, յանդուգն ու կռուասէր ժողովուրդին մարմնացումն է ինքնին։ Պէքանայի յաղթութեան լուրը այնքան մեծ ուրախութիւն պատճառած էր անոր համար որ նախաքայլն էր Սերպ բա-

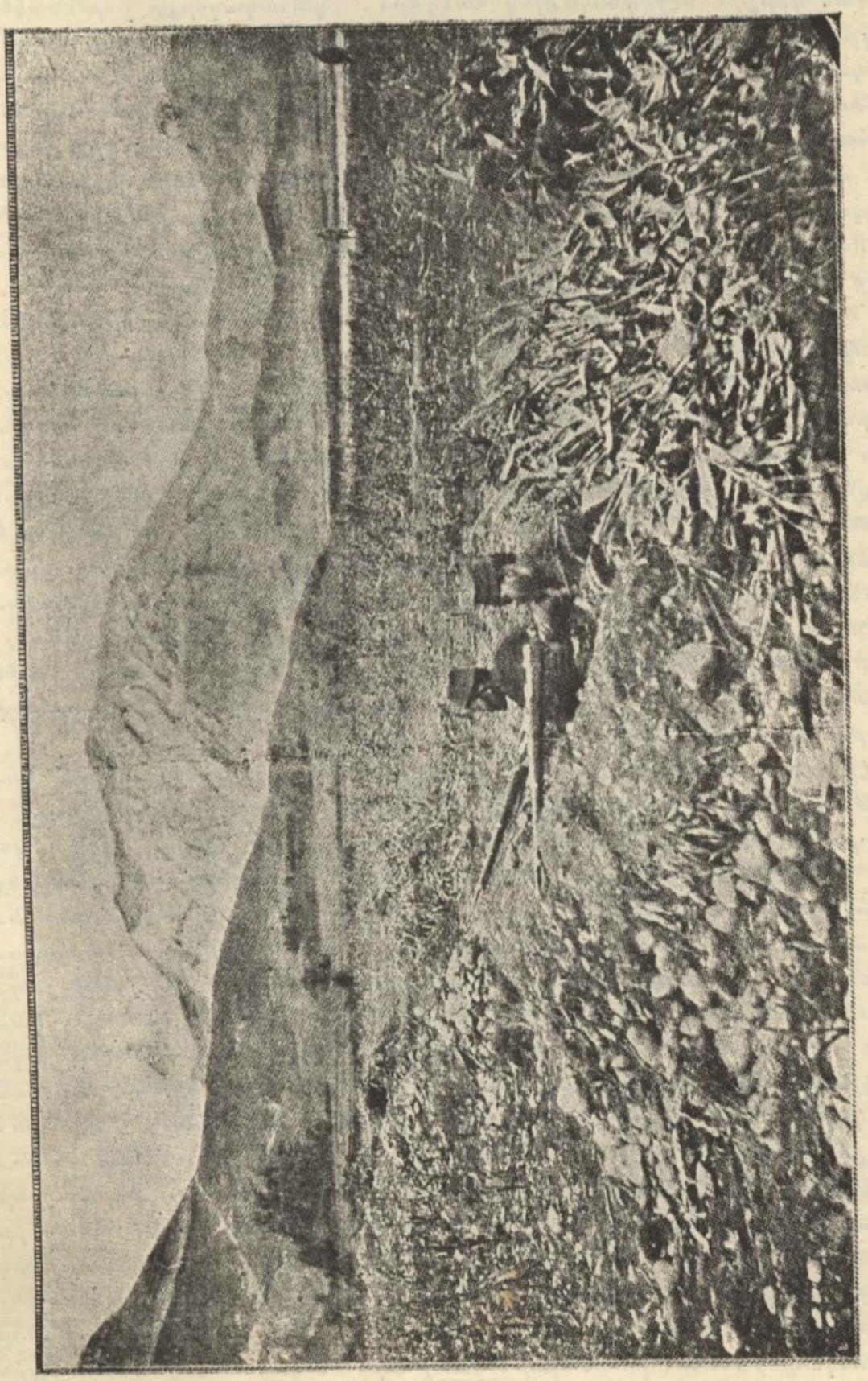

Թուրք գինուորներ Կէրանայի խրամատներուն մէջ

նակին հետ գործակցութեան, և անոր չնորհիւ կարելի կ'ըլլար իրարմէ անջատել Սանճագին հիւսիսային մասին մէջ ցրուած Օսմ. ոյժերուն և Իբէքի յարաբերութիւնները (*)։

Այս կարեւորութիւնը զգալուն համար է որ Իբէքի հրամանատարը փորձեց ետ առնել քաղաքը։ 2000 հոգինոց զօրաւոր արշաւախումբ մը, որուն կը հրամայէր ալպանացի ահարկու ցեղապետ մը՝ Ասըմ պէյ Մահմուտ-Պէկօվիչ, Իբէքէն ճամբայ ելաւ դէպի Պէրանա։ Հրամանատարը սակայն կը յառաջանար առանց հետազօտիչի, լոկ իր ոյժին վստահելով, ինչ որ պատճառ դարձաւ անաւոր ալէտի մը։ Արշաւախումբը հասած էր Րուկօվօ, Իբէքէն 15 քիլօմէթր հեռու, դէպի արեւմուտք։ Այդ դիրքին հիւսիս-արեւմտեան կողմը ապառաժուտ կիրճ մը կար ուրկէ անհրաժեշտաբար պէտք էր անցնիլ, և որուն երկու կողերը բացարձակապէս անմատչելի էին։ Ասըմ պէյ անփութօրէն մխրճուեցաւ այդ նեղ կիրճին մէջ, առանց մտքէն անցընելու թէ Գարատաղցիք արդէն իսկ գրաւած են կիրճին բարձունքը և իրեն կը սպասեն անձայն անչշուկ։ Զօրավար Վուքօթիչ, ժամանակին լուր առած ըլլալով, զօրաւոր ջոկատի մը պաշտպանութեան յանձնած էր այդ կիրճը, ուրկէ վստահ էր թէ արշաւախումբը պիտի անցնի։ Գարատաղցիք թողուցին որ Ասըմ պէյի մարդիկը ամբողջովին մխրճուին կիրճին մէջ և հասնին անոր ամէնէն նեղ անցքերուն։ Այնտեղ՝ զարհուրելի սեսարան մը պարզուեցաւ։ Կիրճին երկու կողմերէն միանգամայն, Գարատաղցիները դժոխային կրակ մը տեղացնել սկսան դէպի վար, յաղթական աղաղակներով զօրս հրազէնի անվերջ բոմբիւնները չէին կրնար խեղդել։ Վարը՝ տեսարանը բոլորովին սարսափելի էր։ Ասըմ պէյ և իր մարդիկը յանկարծակիի եկած ճչմարիտ ականատի մը մէջ ուրկէ այլևս ոչ մէկ յոյս ունէին ազատելու, չկրցան ոչ իսկ հրացան մը արձակել, որովհետև չէին տեսներ թշնամին։ Վերէն՝ գնդակները կը տեղային անընդհատ և մարդիկ կ'իյնային իրարու ետևէ, երբեմն տասնեակներով։ Աղաղակներ, յիշոցներ, կատաղի ոռնոցներ կը բարձրանային ամէն կողմէ։

Արշաւախումբը մեծ մասամբ կը բաղկանար Իբէքի պահակազօրքին պատկանող Թուրքերէ, որոնք «Սպիտակ Թուրքեր» կը կոչուին իրենց ճերմակ գդակներուն համար, և Արնաուտներէ. ամէնքն ալ ահարկու ռազմիկներ, որոնք այդ անել դրութեան մէջ կը մոռնային չդիմադրած առիւծներու պէս, մինչդեռ Գարատաղցիք կը շարունակէին անխնայ գնդակ տեղացնել իրենց վրայ։ Միջոց մը՝ գոռ ձայն մը բարձրացաւ.

(*) Պէրանայի յաղթանակով՝ Գարատաղցւոց ձեռքը ինկած Օսմ. գերիներուն թիւը կը հասնէր 6000ի։ Գարատաղցիք սովորաբար լաւ կը վարուէին անոնց հետ, հոգալով ուզածնին։ Գահաժառանգը 10,000 տուփ սիկարէթ բաժնած էր անոնց։ Եւրոպացի թղթակից մը՝ այդ գերիներուն ակնարկելով կը գրէր. «Թող զարմանալի չթուի Թուրք զինուորներուն պէս կորովի պատերազմիկներու անձնատուր ըլլալը։ Ալպանիոյ ապստամբութենէն ի վեր, Ալպանացի հրոսախումբերը շարունակ զանոնք կը նեղէին, կը կոտորէին, անոնց ղրկուած դրամը կը յափշտակէին. մէկ խօսքով անոնց վիճակը շատ անտանելի դարձած էր, և անձնատուութիւնը փրկութիւն մը կ'երեւար։ Որքան ատեն որ այս տեսակ զինուորներ ունենան իրենց դէմը, Գարատաղցիք միշտ պիտի յաղթեն։»

— Դադրեցուցէ՛ք կրակը, խնայեցէ՛ք գնդակները, կը պոռար Գարատաղցւոց հրամանատարը։

Հրամանը լրացնելու պէտք չունենար, որովհետև Գարատաղցիք հաս-

Գարատաղցւոց ահարկու յարձակումը Բօքլինի լեռն ի վեր

կցան թէ ի՛նչ ըսել կ՛ուզէ։ Եւ ահա հրացանները մէկ կողմ նետելով, սկսան վերցնել խոշոր ժայռեր զորս առանց նշանաւորութեան կը գլորէին բարձունքն ի վար։ Վայրագօրէն հրճուագին կանչեր կ՛ընկերանային արձակուած խուրաքանչիւր ժայռի, զարհուրելի հակադրութիւն մը կազմելով

վարչէն խուժող յուսահատ կատաղութեան ոռնոցներուն հետ։ Եւ ժայռերը աւելի մարդ կը սպաննէին քան գնդակները։ Տեղ տեղ՝ հինգ տասը հոգի իրարու վրայ կը ճղմուէին, միակ զանգուածի մը կը վերածուէին, կը դառնային անճանաչ խառնուրդ մը՝ միսի, իրարու անցած ոսկորներու, հողի և հագուստի կտորուանքներու։ Գութ չկար Գարատաղցւոց քով. բայց վարը անյոյս մեռնողներն ալ երբեք կարեկցութեան կոչ մը, անձնատուութեան խոստում մը չէրին. և անողորմ սպանդը չարունակուեցաւ ժամերով։ Երբ Գարատաղցւոց վայրենութիւնը յագեցաւ. Ասըմ պէյի արշաւախումբէն 280 հոգի միայն կը մնային մեծ մասամբ վիրաւոր։ Վիրաւորներուն մէջ կը գտնուէր նաև Ասըմ պէյ։ Մնացեալ 1720 հոգին մեռած էին, և կիրճը իր ամբողջ երկայնքին վրայ զարհուրելի դիակնարան մը դարձած էր։

Ապահովաբար ասիկա աւելի կարեւոր յաղթանակ մըն էր քան Պէրանայի առումը, և ատոր համար է որ անուննա պէս աւելի ոգեւորութեամբ ընդունուեցաւ Բուկովօ կիրճին այդ բարբարոս սպանդին լուրը(*)։ Նիքոլա Թագաւոր, ինչպէս իր գոհանակութեան, Գարատաղի զինուորական ամենաբարձր վարձատրութիւնը, Օպիլիչի պատուանշանը չնորհեց զօրավար Վուքօթիչի։ Այդ յաղթութեամբ, Իբէքի Օսմ. ոյժերը այլեւս անկարող կը դառնային ամէն յարձակողական շարժման. չուտով իրենք ալ պիտի ընկճուէին արդէն։ Շրջակայ իսլամ Արնաուտներն ալ՝ Ասըմ պէյի ձախողուածին վրայ բարոյապէս ընկճուած, տրամադիր չէին երեւար ոյժ տալու Օսմանցւոց, որոնք արդէն չատ տնզեռ Արնաուտներուն կողմէ աւելի վատութիւն ու լքում տեսան քան իրական աջակցութիւն։

Պէրանայի գրաւման միջոցին՝ զօրավար Վուքօթիչի բանակին աջ թեւը կը քալէր Բլավայի և Կուսինեէի վրայ։ Գարատաղցիք այս կողմէն իրենց դէմ արգելք ունէին Վիզիթօր լերան ամրութիւնը, զոր հոկտեմբեր 30ին գրաւեցին՝ հակառակ Թուրք պահակազօրքին ուժգին դիմադրութեան։ Այս առաջին յաղթանակ իրենց ձեռքը ձգեց չորս թրքական գընդացիրներ, չորսն ալ լաւ վիճակի մէջ, թէև առանց ռազմամթերքի, ու երկու դրօշ։ Թուրքերը իրենց յետին գնդակաչարքը սպառած էին տեղի տալէ առաջ։ Վիզիթօրէն անցնելով, Գարատաղցիք իրենց յարձակումը կեդրոնացուցին Բլավա գիւղաքաղաքին դէմ, ուր բաւական կարեւոր պահակազօրք մը կը գտնուէր և ուր կեդրոնացած էին մանաւանդ Բակո-

---

(*) Ասըմ պէյ և իր արշաւախումբէն գերի ինկած մարդիկը երեք օրուան ճամբայ հետիոտն կտրելով տարուեցան Բօտկօրիցա՝ Եւրոպական Թերթի մը թղթակիցը հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ ահաւոր սպանդին այդ վերապրողները. — «Տեսայ զանոնք շատ տխուր վիճակի մէջ, վրանին գլուխնին պատռտած. նստեր էին շուկան, ցեխի մէջ, ամէնքն ալ վեց առ վեց իրարու կապուած։ Այս դժբախտներուն դէմքին վրայ տակաւին վառ կը մնայ զարհուրելի սպանդին տպաւորութիւնը։ Ոչ ոք կը համարձակի աչուընները վեր բարձրացնելու, վախնալով որ Գարատաղցւոց կողմէ արձակուած ահագին ժայռերը այդտեղ ալ կրնան իրենց վրայ գլորիլ գլխու պտոյտ տուող անհասանելի բարձրութիւններէն։ Մարդ սարսուռ կը զգայ զիրենք ցնցող սարսափը նշմարելով»։

վացի Արնաութները, վաղընկուց հակառակորդներ Գարատաղցւոց համար։(*) Հոկտեմբեր 4ին՝ Գարատաղցիք լրացուցած էին իրենց համախմբութիւնը քաղքին չուրջը։ Ամբողջ երկու օր բուռն ընդհարումներ տեղի ունեցան, որոնց միջոցին Գարատաղցիք յաջորդաբար վեց անգամ յարձակում գործեցին և վեց անգամուն ալ ետ մղուեցան։ Վերջապէս, Հոկտեմբեր 6ին, կարճատեւ բայց ահարկու յարձակման մը չնորհիւ Գարատաղցիք դրաւեցին բերդաքաղաքը, որ այլևս աւերակի վերածուած էր։ Յարձակման յաջողութեան մէջ մեծ դեր խաղացին գնդապիրները զորս Գարատաղցիք գիտցան չատ լաւ գործածել։ Գիւղաքաղաքին անկումէն վերջ տեսնուեցաւ որ Արնաութ կիներ ու տղաք մասնակցեր են երկու օրուան կռիւներուն. անոնցմէ չատերուն դիակները երևան հանուեցան, զէն ի ձեռին։ Արնաութները այստեղ աննման քաջութեամբ կռուած էին Թուրք զօրքերուն հետ կողք կողքի։ Թուրքերուն կորուստը եղաւ 5–600 մեռեալ։ Իսկ Գարատաղցիք՝ Պէրանայի և Բլավայի կռիւներուն մէջ ունեցան մօտաւորապէս 100 մեռեալ և 300 վիրաւոր։ Յաջորդ օրը, 7 հոկտեմբեր, ինկաւնաև Կուսինեէն, ուր զօրավար Վուքօթիչ յաղթական մուտք գործեց ցերեկէն քիչ առաջ, և Սերպ բնակչութեան կողմէ խանդավառ ընդունելութեան մը առարկայ դարձաւ։ Կուսինեէի գրաւման միջոցին արձակուած թնդանօթի ռումբ մը սպաննած էր մէկ քանի սերպ տղաք, որոնք բարձունքի մը վրայ եղած՝ ընդհարումը կը դիտէին։ Ռումբ մը ինկած էր ճիշդ տղոց գոգը, և խեղճերուն դիակները կտոր կտոր եղած էին։ Զորս տղոց գլուխը բաժնուած էր իրանէն. հինգերորդի մը աչ թեւը փրթած և ինկած էր տասը մէթր հեռուն։

Կուսինեէի շրջակաները թափառող զինուորներն ու զինեալ Արնաութները ցրուելէ վերջ, զօրավար Վուքօթիչ միացուց Պէրանայի և Բլավա-Կուսինեէի դէմ գործող զինուորական ոյժերը, որոնք համախումբ սկսան քալել Իբէքի վրայ։ Առանձին մնաց միայն սակաւաթիւ ջոկատ մը, Րօճէն գրաւելու համար, ինչ որ չուտով կատարեց՝ առանց դիմադրութեան հանդիպելու։ Այդ դիրքը պաշտպանող օսմ. սակաւաթիւ ոյժը ետ քաշուեցաւ առանց կռուելու։

Իբէք՝ որուն դէմ կը կռուէր զօրավար Վուքօթիչ, Սերպերուն և առհասարակ ընդհանուր Սլաւութեան համար ամենամեծ նշանակութիւնն ունեցող քաղաք մըն է։ Սլաւներուն համար Իբէք այն է՝ ինչ որ է էջմիածին Հայոց համար, Հռոմ՝ կաթոլիկներուն համար, կամ Մէքքէ Իսլամներուն համար։ Սերպիոյ հին թագաւորութեան ժամանակ՝ ծաղկեալ կեդրոն մը եղած է, իր պատրիարքարանիստ քաղաք. անկէ մեկնող կրօնաւորներ գացած քարոզած են մինչև Ռուսիոյ հեռաւոր ծայրագաւառները և ընդհանուր սլաւ աշխարհին մէջ։ Այնտեղէն տարածուած են նաև Սլաւներու զարգացման նպաստող գրչագիր երկասիրութիւնները։ Թէ՛ քաղքին և թէ շրջականերուն մէջ կը գտնուին պատմական վանքեր ու յիշատակարաններ, Հարաւի Սլաւներուն անցեալ փառքին իբր վկա-

(*) Իսլամ Արնաութներուն մէջ ամէնէն մոլեռանդներն են ասոնք, որոնք 6000ի մօտ չաւ սպառազինուած պատերազմիկներ ունին։

յութիւն։ Վերջին ատենները սակայն Սերպ տարրը Թուական առաւելութիւնը կորսնցուցած էր այդ կողմերը, ճիշդ ինչպէս մենք կորսնցուցինք մեր Թուական բնական առաւելութիւնը կարգ մը հայկական ոստաններու մէջ։ Եթէ մենք տեղի տուինք Քիւրդ տարրին բարբարոսութեան առջեւ, Սերպերն ալ ստիպուեցան տեղի տալ ո՛չ նուազ բարբարոս Արնաւութներուն առջեւ։ Հաւատարիմ պետական դրութեան, անոնք ամէն միջոցներով, սպանութիւններով եւ հալածանքներով աշխատած էին տիրանալու հողերուն. եւ բնիկ ժողովուրդին համար ստեղծած էին կեանքի այն տեսակ տաժանելի պայմաններ, որոնք շուտով զանոնք հեռացուցած էին իրենց հայրենի չէներէն։ Գարատաղցւոց կամ Սերպերուն մուտքը այդ պատմական քաղքին մէջ՝ բովանդակ Թերակղզիին Սլաւներուն վրայ բարոյական մեծ ազդեցութիւն պիտի գործէր։ Սկսուած պատերազմը լոկ շահու, աշխարհակալութեան պայքար մը չէր, զգացման կռիւ մըն էր նոյն ատեն։ Այս տեսակէտով՝ Իբէքի գրաւումը Հարաւային Սլաւներու անցեալ մեծութեան ու փառքին վերյառնումը պիտի դառնար։ Սրբազան ու խորհրդաւոր քաղաքը իր ազդեցութիւնը կը տարածէր մինչեւ Ռուսիոյ հեռաւոր անկիւնները. եւ բոլոր սլաւասէրները վայրկեանը վայրկեանին կը սպասէին անոր անկման։

Զօրավար Վուքօթիչ յաղթական արշաւանք մը ըրաւ մինչեւ Իբէք, արագ շարժումով մը ջախջախելով իր ճամբուն վրայ գտնուող օսմ. սակաւաթիւ զօրախումբերը, որոնք սրդէն ընդհանուր հրամանատարութեան մը հրահանգներէն զրկուած, ընդհանրապէս անձնատուր կ'ըլլային առանց կռուի, յանձնելով իրենց զէնքերը։ Ամբողջ Նովի-Բազարի Սանճաքին մէջ գտնուող Օսմ. ոյժերը այնպէս որոշ հրահանգէ զուրկ էին եւ չէին գիտեր ինչ ընելիքնին։ Իմաստուն հրամանատարի մը ձեռքին տակ՝ Սանճաքը իր բովանդակ տարածութեամբ կրնար շատ հեշտ պաշտպանուիլ թէ՛ Գարատաղցւոց եւ թէ՛ Սերպերու յարձակումներուն դէմ, ու մեծ դժուարութիւն պատճառել անոնց։ Ամէն բլուր, ամէն բարձրութիւն բնական ամրութիւն մըն էր ինքնին, օժտուած բաւական տոկուն պահակազօրքերով ու թնդանօթներով. բայց իմաստուն ու գիտակից հրամանատարութիւնը, ինչպէս ուրիշ ամէն տեղ, այդ կողմն ալ պակսեցաւ Օսմ. Բանակին, եւ անջատ դիրքերու վրայ, իրարմէ անտեղեակ պահակախումբերու յաճախ դիւցազնական մարտնչումը ապարդիւն մնաց։ Զօրավար Վուքօթիչ այդ տեսակ դիւցազնական դիմադրութեան մը հանդիպեցաւ մի՛ միայն Բօքլին եւ Ջլիէբ լեռներուն առջեւ, որոնք Իբէքի բնական ամրութիւններն են ու նոյն ատեն սքանչելի ռազմական դիրքեր։ Անոնցմէ առաջինը ունի 2166 մեթր բարձրութիւն եւ երկրորդն ալ 2,83 մեթր։ Զօրավար Վուքօթիչ երկու թեւի բաժնեց իր բանակը. մէկ թեւը՝ հարաւի կողմէն՝ յարձակեցաւ Բօքլինի վրայ, մինչդեռ միւսը՝ հիւսիսի կողմէն՝ կը խոյանար Ջլիէբի վրայ։ Երկու թեւերն ալ կը պաշտպանուէին հիւսիսային բանակին ուժեղ եւ ընդհանրապէս շատ լաւ ձեռքերու յանձնուած թնդանօթներով։ Մէկ քանի յարձակումներէ վերջ, որոնք շատ զօրեղ կերպով ետ մղուած էին, զօրավար Վուքօթիչ նոյն օրը յաջողեցաւ

գրաւել երկու բարձունքները և հոկտեմբեր 18ին իբէք մտաւ առանց դիմադրութեան։ Սլաւութեան աչքին՝ բարոյական մեծագոյն յաղթանակն է որ կը տանէր պատերազմի յայտարարութենէն ի վեր։ Նիքոլա թագաւոր հրճուանքով լսեց այդ յաղթութեան լուրը, հակառակ անոր որ լաւ գիտէր թէ Գարատաղցւոց արիւնով գրաւուած սրբազան քաղաքը Սերպերուն պիտի մնար վերջ ի վերջոյ։ Շնորհաւորական հեռագիրներ հասան Ռուսիայէն, Սերպիայէն ու Պուլկարիայէն։ Թագաւորին երկու փեսաները՝ Նիքոլա-Նիքոլայէվիչ Մեծ-Դուքսն ու Պաթէնպէրկի իշխանը որոնք Բօտ-

Օսմ. գերիներու խումբ մը

կօրիցա հասած էին, անձամբ շնորհաւորեցին իրենց անները, որ տարուած յաղթանակին ի յիշատակ զօրահանդէս մը կատարել տուաւ։ Ապին, Իբէքի մէջ, բովանդակ բնակչութիւնը ծաղիկներով և յաղթանակի երգերով ընդառաջ գնաց Գարատաղցի զօրավարին, որ խանդավառ ընդունելութեան մը առարկայ դարձաւ։ Պզտիկ տղաք ու աղջիկներ երգելով եկան չրջապատեցին զօրավարը, որուն ձեռքերը կը համբուրէին։ Շատեր կ'արտասուէին ուրախութենէն։ Բոլոր եկեղեցիներուն մէջ միևնոյն ատեն գոհաբանական աղօթքներ կատարուեցան և մաղթանքներ եղան ընդհանուր դաշնակիցներու բանակներուն յաջողութեան համար։

Օր մը ետքը Սերպերը նոյնպէս Իբէք կը հանէին Միթրովիցայէն զոր գրաւած էին հոկտեմբեր 13ին։

Մինչեւ Իբէք՝ բոլոր գրաւուած վայրերուն ժողովուրդը որ մեծ մասամբ Սերպերէ կը բաղկանար, իբր ազատարար կ'ընդունէր Գարատաղի բանակները։ Զօրավար Վուքօթիչ ամէն տեղ իսկոյն կը հաստատէր առաժամեայ վարչութիւն, գարատաղցի կառավարիչներ և ոստիկանութիւն։ Նիքոլա թագաւորին կողմէ եղած խիստ պատուէրներու համաձայն, յաղթականները չէին նեղեր Իսլամները, ինչպէս նաև Արնաւութ տարրը. ընդհակառակը, կ'աշխատէին ամէն հնարաւոր միջոցներով զանոնք սիրաշահիլ։ Կռուի պահուն վայրագ, անողորմ, գազանային բնազդներով և ախորժա-

կով տոգորուած Գարատաղցին, զէնքը վար դնելէ անմիջապէս վերջ զարմանալի կերպով կը կերպարանափոխուէր, կը դառնար երեւակայելիք ամէնէն անվնաս արարածը, քիչ մը կոշտ թէեւ, — ինչպէս ամէն լեռնական ցեղ, — բայց չափազանց հեզահամբոյր եւ վեհանձն: Իբէքի գրաւումէն առաջ, Զլիէթ լերան կողերուն վրայ, անոնցմէ մէկը Օսմ. բանակին գործակցող Արնաութ մը ծունկին տակ առնելով, ակռաներովը խածատած էր անոր վիզը: Կռիւը դադրելէն վերջ, նոյն Գարատաղցին միեւնոյն Արնաութին վէրքերը, — իր ակռաներով բացուած վէրքերը, — անձամբ կապելով յանձնած էր վիրաւորներու փոխադրութեան յատկացուած խումբերուն, յանձնարարելով որ լաւ հոգ տանին անոր: Պատերազմի յայտարարութենէն առաջ գոյութիւն ունեցող վրէժներու հաշիւներն իսկ չէին ուզեր կարգադրել, հիմայ որ այլեւս Թուրք իշխանութիւն չկար զիրենք արգիլող, եւ իրենց թշնամիները ձեռքերնին անցած էին իբր գերի:

Մինչդեռ զօրավար Վուքօթիչ դէպի Իբէք կը քալէր, հիւսիսային բանակէն անջատուած մաս մը կը յառաջանար Նովի-Բազարի Սանճագին հիւսիսային մասին մէջ, Սերպերուն հետ ձեռք ձեռքի տալու եւ այն կողմերու Թուրք պահակախումբերը ընաջինջ ընելու ծրագրով: Հիւսիսային բանակին այս թեւը՝ Մոյքովացէն անցնելով, սեպտեմբեր 30ի օրը, արշալոյսին յարձակեցաւ Պիէլօբոլիի (Աքովա) թրքական ոյժերուն դէմ, եւ ամբողջ տասը ժամ տեւող արիւնալի կռուէ մը վերջ, հրետանիին պաշտպանութեամբ յաջողեցաւ անցնիլ Լիմ գետէն: Գարատաղցիք իսկոյն բանագնացներ ղրկեցին Թուրք պահակազօրքին, հրաւիրելով զայն որ անձնատուր ըլլայ եւ երկու կողմին ալ խնայէ աւելորդ արիւնահեղութիւն մը, սակայն Թուրքերը հրացանի գնդակներով ընդունեցին բանագնացները: Ատոր վրայ՝ հրամայուեցաւ ընդհանուր յարձակում, եւ նոյն օրը, իրիկուան դէմ, քաղաքը ինկաւ. Թէեւ պահակազօրքին մէկ մասը յաջողեցաւ փախչիլ եւ հեռացաւ դէպի Սանճագին հիւսիսային մասերը: Գարատաղցիք ունեցան 23 մեռեալ եւ 86 վիրաւոր: Պիէլօբոլիի բնակչութիւնը մեծ մասամբ Քրիստոնեայ ըլլալով, յաղթականները ընդունուեցան գըրկաբաց: Քահանաներ՝ Թափոր կազմած, մոմերով ընդառաջ եկան անոնց: Յետոյ՝ գոհաբանական աղօթք կարդացուեցաւ օրթոտոքս եկեղեցիին մէջ: Ծերունի մը Գարատաղցւոց մուտքը տեսնելով՝ ձեռքերը վեր բարձրացուցած էր եւ ինկած գետին՝ հրճուագին աղաղակ մը արձակելով: Ալպանական վերջին ապստամբութեան միջոցին երկու զաւակներ զոհուած էր այդ ծերուկը, եւ անկէ ի վեր ժամանակը կ՚անցընէր իր նեցուկներուն արիւնը մտած Արնաութները անիծելով: Ազատարար Գարատաղցւոց յաղթական մուտքին վրայ՝ մեռած էր ուրախութենէն, ինչ որ ցոյց կու տար թէ լոկ այդ օրը տեսնելու համար կ՚ապրէր: Գարատաղցիք, Պիէլօբոլիի մէջ առժամեայ վարչութիւն եւ պաշտօնեաներ հաստատելով, շարունակեցին իրենց յառաջխաղացութիւնը դէպի Սիէնիցա, ուր իրենց պիտի միանար սերպիական Դ. բանակը, Նովի-Բազար քաղաքը գրաւելէ վերջ: Մինչեւ Սիէնիցա՝ Գարատաղցիք դժուարին ճամբայ մը ունէին իրենց

առջև, աջ ու ձախ ցրուռւած անկարևոր ամրութիւններով, զորս իրարու ետևէ գրաւեցին, մէկ քանին բաւական դժուարութեամբ: Հոկտեմբեր 11ին, երկու բանակները՝ իրարու հակառակ ուղղութեամբ այնքան մօտե-

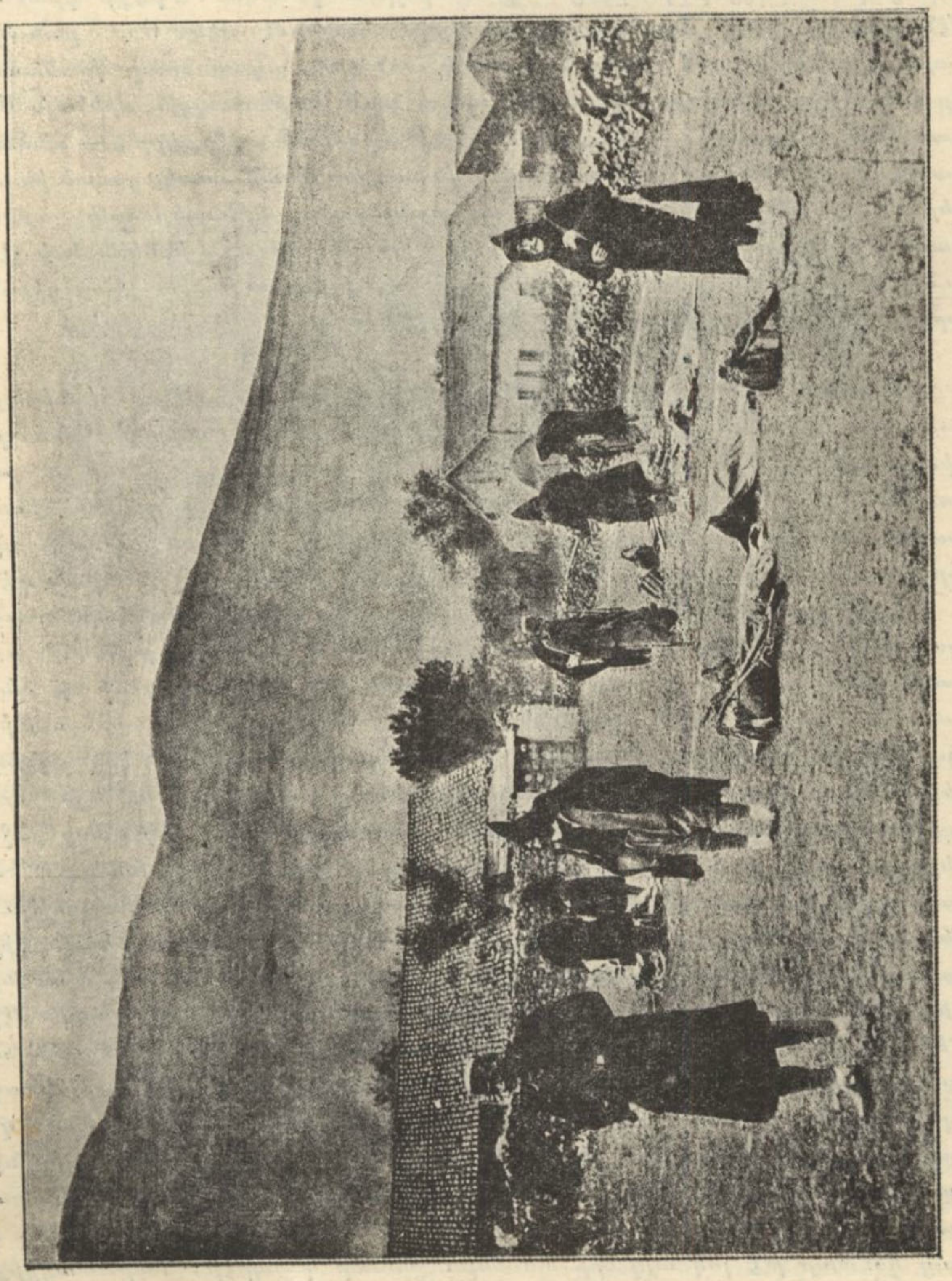

Թրքական առաջին զօրանոցները զորս հիւսիսի բանակը գրաւեց սահմանագլուխը անցնելով

ցած էին Սիէնիցայի որ փոխադարձաբար կը լսէին մէկզմէկու թնդանօթ-ներու ձայները: Խիտ մշուշ կար սակայն և չէին կրնար իրար տեսնել: Բայց լոկ թնդանօթներուն աղմուկը կը բաւէր աննկարագրելի խանդավա-

ռութեան մը մատնելու համար թէ՛ Սերպերը և թէ Գարատաղցիները։ Երազուած միութիւնը ճակատամարտի դաշտին վրայ, իրականանալու վրայ էր, և երկու բանակները որոնք երկար ու դժուարին ճամբաներէ յաճախ մեծ դանդաղութեամբ ու պատարիւնու թեամբ յառաջացած էին առանց տրանջալու, հիմայ այլևս աննկարագրելի կերպով անհամբեր դարձած, յիմար ու անհաշիւ յարձակումներ կը գործէին վայրկեան մը առաջ քաղաքը ձգելու և իրարու հետ համբուրուելու համար։ Այդ բնոյթը ունեցող յարձակմանց տակալ՝ դժուար էր նոյնիսկ զօրեղապէս ամրացուած քաղաքի մը, ուր մնաց Սիէնիցայի, որուն պաշտպանութեան ոյժերը կարեւորութենէ զուրկ էին և ուր կռուող պահակազօրքը մեծ մասամբ անփորձ, արդէն իսկ վհատած նորագիրներէ և պատերազմելու եռանդէն բացարձակապէս զուրկ րէտիֆներէ կը բաղկանար։ Հոկտեմբեր 11ին՝ Սերպերը առաջին անգամ րլլալով մտան Սիէնիցա, ուր յաջորդ օրը իրենց միացան նաև Գարատաղցիք։ Աննկարագրելի ուրախութեան տեսարան մը պարզուեցաւ երբ երկու բանակները իրարու մօտ հասան։ Սպաներու հրամանները ի զուր կը փորձէին կարգապահութիւնը անվթար պահել։ Ոչ կարգ մնացած էր ոչ կանոն, խանդավառութիւնը աւելի զօրեղ էր քան ո՛և է հրաման։ Սերպեր, Գարատաղցիներ իրարու խառնուած էին և մէկզմէկ կը չնորհաւորէին փոխադարձաբար տարուած յաղթանակներուն համար։ Պատերազմի տարբեր դաշտերու վրայ միւս դաշնակիցներուն յաջողութեան լուրերը զորս իրարու կը հաղորդէին, բոլորովին կ՛աւելցնէին իրենց հրճուանքը այդ հանդիպման մէջ որ պատմական պիտի մնար։ Ժողովուրդը, նոյնքան և աւելի խանդավառ քան զինք, միացման դիմ մը դարձած էր երկու համարիւն բանակներուն մէջ։ Անդրադարձ խնդութեամբ յանձնուած էին այդ ուրախութեան ցոյցերուն, որ փողոցի մէջ դերի ինկած պահակազօրքէն մաս մը, տեսնելով իրենց ետ կը դրաւել, առաջ քաշեց դէպի հիւսիս։ Այս դէպքը պատճառ եղաւ որ սպաները խստութեան դիմեն կարգը վերահաստատելու համար։ «Հոգ չէ, կ՛ըսէին զինուորները, անոնք այլևս ականատի մէջ են, փախուստի ճամբայ չունին, չուտով կ՛իջնան մեր ձեռքը»։ Այդ կրկին գործողութեանց չնորհիւ Գարատաղցւոյ ու Սերպերուն ձեռքը կ՛անցնէին աւելի քան 200 թուրք գիւղեր, ամէն Բրուտի բնդհանուր, բազմահիւր հրաշալանոցներ, մեծաքանակ ռազմանիւթ և չորս պրոչ։ Յաղթանակը աւելի մատնանշութեամբ բովանդակ Բրիտանիայ ժողովուրդին և կլերին։

Սերպերը՝ Սիէնիցայի մէջ մաս մը զօրք թողուլ, ճամբայ կ՛ելան դէպի Բլէվլիէ որ Թրքական վերջին կայանն է Նովի Բազարի Սանճաքին ծայրագոյն հիւսիսի կողմը, Աւստրօ-Հունգար սահմանագլուխին վրայ։ Դէպի հոն ուղղուած էր նաև հիւսիսային բանակին մէկ անկախ թեւը, որ Պիէլօթօլիի անկումէն վերջ, զօրավար Պոյօվիչի հրամանատարութեամբ Գարատաղէտէն անցաւ Լէվէրի կամուրջին ճամբով, գրաւեց Զրնիվիրի բարձունքը և զայն պաշտպանող պահակազօրքը քշեց դէպի Բլէվլիէ։ Երբ Սերպերը, Բրիթօլին գրաւելէ վերջ, իրենց կարգին Բլէվլիէի առջև հասան, զօրավար

Պօյօվիչի բանակին աջ թեւը բուռն յարձակմամբ մը խորտակած էր Օս-մանցւոց պաշտպանութեան գիծերը և մտած էր քաղաք, առանց կարենալ

Յաղթական Գարատաղցիներու վերադարձը Բօակօրիցա

ընկճելու պահակազօրքը որ շարունակեց կռուիլ քաղքին մէջ, իւրաքան-չիւր փողոց մարտկոցի մը վերածելով։ Սերպերը ճիշտ ատենին հասան, աջակցելու համար Գարատաղցւոց, և իրենց միացեալ գրոհներուն շնորհիւ

չուռով վերջ գտաւ կռիւը։ Երկու կողմէն ալ կորուստը շատ մեծ եղաւ, որովհետեւ թէ Գարատաղցիք, թէ՛ Սերպերը և թէ մանաւանդ Թուրքերը ամենաահաւոր կատաղութեամբ մը կռուեցան։ Դաշնակիցները շատ անշնչան թուով գերիներ միայն կրցան ձեռք անցընել Թուրքերէն, որոնց

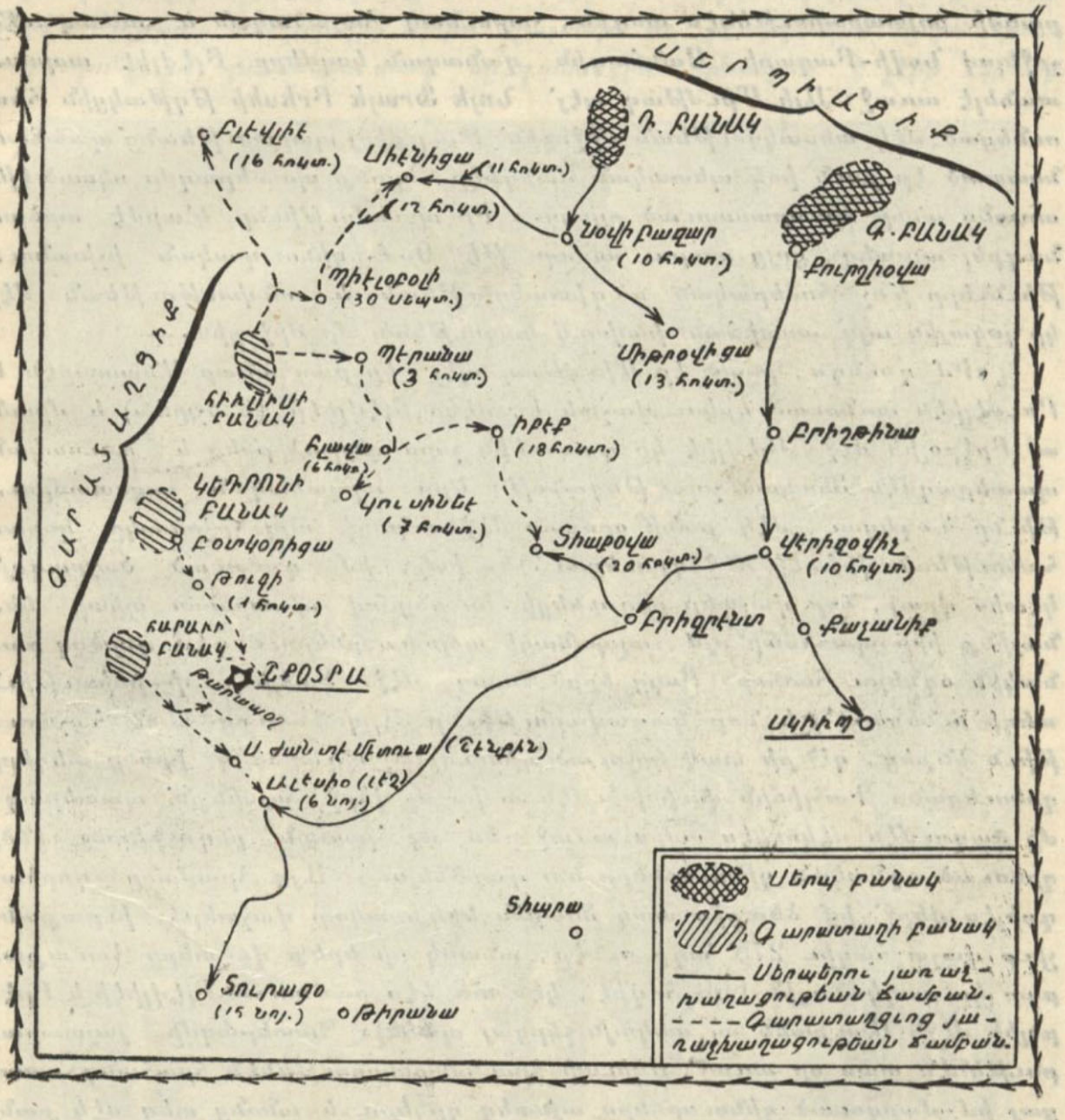

Գարատաղցւոց և Սերպերու գործողութիւնները
Նովի-Բազարի սանճագին և Ալպանիոյ մէջ

հրամանատարն էր հազարապետ Ալի Միւմթազ պէյ, Պոլսոյ զինուորական վարժարանէն շրջանաւարտ, յետոյ Գերմանիոյ մէջ Ճօն Տէր Կոյց փաշայի մօտ մարզուած կարող սպայ մը, որ պահակազօրքէն ողջ մնացած 1380 զինուորներու և 77 սպաներու հետ սահմանազլուխը անցնելով մտաւ Սերայէվօ, նախընտրելով յանձնուիլ աւստրիական իշխանութեանց։ Ինքն ու իր զինուորները շատ համակիր ընդունելութեան մը առարկայ դարձան այնտեղ և ղրկուեցան Հունգարական զանազան զօրանոցներ, որոնց մէջ

պիտի բնակէին մինչև պատերազմին վախճանը, չէզոքութեան կանոններուն համաձայն: Անոնցմէ շատերուն համազգեստը պատառ պատառ եղած էր, մեծ մասը կօշիկէ զուրկ էին, ոմանք ալ չուանէ փռեկտուած ոտնամաններ միայն ունէին: Աւստրիացի սպաներ ու ոչ-զինուորականներ սիկարէթ նուիրեցին անոնց: Յայտնի էր որ շատ չարչարուած էին պատերազմի յայտարարութենէն ասդին, չարունակ հալածական և անապաւէն շրջելով Նովի-Բազարի Սանճագին զանազան կողմերը, Բիէվլիէ ապաստանելէ առաջ: Ալի Միւմթազ պէյ՝ Նոյէ Ֆրայէ Բրեսէի թղթակցին հետ ունեցած մէկ տեսակցութեան միջոցին՝ Թուրքիոյ պարտութեանց պատճառ նկատած էր բուն իսկ պետական մարդիկը, որոնք պատերազմը սկսած էին առանց անոր պատրաստուած ըլլալու: Իր պատմութիւնը կ'արժէ արձանագրել այստեղ, ցոյց տալու համար թէ Օսմ. զինուորական իշխանութիւնները ինչ հոմերական անգիտակցութեան և անփութութեան մէջ կը լողային այդ աստիճան փափուկ կացութեան մը միջոցին.—

«Իմ գունդս, ըսած էր Միւմթազ պէյ, կը բաղկանար Անատօլըէն և Ռումէլիէն առնուած երկու վաշտերէ, մէկը Բիէվլիէի (Թաշլըճա) և միւսն ալ Բրէբօլիի մէջ: Բիէվլիէ կը գտնուէին չորս գնդացիրներ և ռուսական պատերազմէն մնացած չորս թնդանօթ: Երբ ալպանական ապստամբութիւնը ծագեցաւ, մէկ քանի օրուան մէջ ամբողջ այդ շրջանակը զօրահանութեան վիճակի մէջ դրուեցաւ. ես իսկ, իմ գտնուած ծայրագոյն կէտիս վրայ, նոր վաշտեր ընդունեցի. անոնցմով պատրաստ պիտի կենայինք իբր պահեստի ոյժ, ալպանացի ապստամբներուն դէմ գործող բանակին օգնելու համար: Բայց երբ Պոլսոյ մէջ Դահլիճի փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ(*) և նոր կառավարութիւնը Ալպանացւոց հետ հաշտութիւն կնքեց, զէնքի տակ կոչուած զինուորները դարձեալ իրենց տեղերը ղրկուեցան: Դահլիճին փոփոխումէն ամիս մը վերջ, այսինքն՝ պատերազմի ծագումէն մէկուկէս ամիս առաջ, ես ալ հրաման ընդունեցայ ինծի ղրկուած օգնական զինուորները ետ դարձնելու. Այդ հրամանը գործադրելէս վերջ՝ իմ ձեռքիս տակ մնացին երեք տկար վաշտեր. իւրաքանչիւր վաշտ հազիւ 275 հոգի ունէր, անանկ որ երեք վաշտերը հաւաքաբար կը բաղկանային 600 հոգիէ, կէս առ կէս բաժնուած Բիէվլիէի և Բրէբօլիի մէջ: Այդքանն ալ սակայն չկրցայ պահել: Պատերազմի յայտարարութենէն տաս օր առաջ՝ Սկիւպի հրամանատարութենէն հրահանգ ստացայ իմ մարզուած զինուորներս այնտեղ ղրկելու և անոնց տեղ մէկ քանի հարիւր նորագիրներ ստացայ: Այն կէտին վրայէն ուր կը գտնուէինք, որոշապէս կը զգայինք թէ կացութիւնը չափազանց տագնապալից է և թշնամութեանց սկզբնաւորութիւնն ալ մօտալուտ: Երբ նորագիրները հասան, սովորական մարզանքի մէթոտը մէկ կողմ թողլով, արագապէս ռազմական ամէնէն անհրաժեշտ գիտելիքները սորվեցուցի անոնց: Տասը օր վերջ՝ երբ պատերազմը ծագեցաւ, անոնք հազիւ զէնք լեցնել ու պար-

(*) Սաիտ փաշայի անկումը և Ղազի Մուխթար փաշայի նախարարութեան կոչուելով:

պել միայն գիտէին, բայց էն առաջ պատերազմի ասպարէզ նետուելու բախտը իրենց կը վիճակէր։ Սկիւպի հրամանատարութիւնը՝ պատերազմի յայտարարութիւնը լինձի իմաց տուաւ ճիշտ ու ճիշտ երեսունըվեց ժամ վերջ։ Բլէվլիէի և Բրիթօլիի երկու վաշտերն ու բէտիֆներու երկու վաշտեր որոնք իմ հրամանիս տակ կը գտնուէին, բնական է չէին կրնար

ԲՕՏԿՕՐԻՑԱՑԻ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻՆ ԱՌՋԵԻ
Փոխադրութիւն Գարատաղցի վիրաւորներու

բաղխումին տոկալ։ Առանց այս պարագան նկատի առնելու, Սկիւպի հրամանատարութիւնը հրահանգ ղրկեց լինձի որ վաշտերէս մէկը փութացնեմ Սիէնիցա։ Հազիւ ընդհարումները սկսած, բէտիֆներն ու պաշտպօզուֆները զէնքերը նետեցին, մինչդեռ ժողովուրդը առանց ընդդիմութեան թշնամիին յանձնուեցաւ։ Երբ բոլոր Սանճագը Սերպերուն և Գարատաղցինեբուն կողմէ գրաւուեցաւ և Թուրքիայէն բոլորովին բաժնուեցաւ, այն ատեն որոշեցինք Պօսնա փախիլ։ Ընդամէնը 400 հոգի միայն ունէինք,

որոնց մեծ մասը նորագիր և բարոյապէս ընկճուած մարդեր էին. իսկ մեր առջև կային 3000 Գարատաղցիներ և 7000 Սերպ, գնդաձիրներով ու լեռնային թնդանօթներով միասին։ Բլէվլիէի բովանդակ հողամասը մինչև Միթրովիցա թշնամիին կողմէ գրաւուած էր. մենք Պօլիէնիք կը գտնուէինք, Պոսնիական սահմանագլուխէն հինգ քիլօմէթր անդին։ Մեզի մօտ եկան նաև ուրիշ պահականոցներէ փախած սպաներ և զինուորներ։ Քսան օր անընդհատ դաշտին մէջ կեցեր էինք, և հացէ զատ ուրիշ բան չունէինք ուտելու. շատ անգամ ձիւնին մէջ կը քնանայինք։ Քսան օր է ապուր մը անգամ խմած չէի, և մեր հացի պաշարը այլևս միայն մէկ օրուան կը բաւէր։ Անորոշ կացութեան մը մէջ էինք։ Սպաներու ժողով մը գումարեցինք։ Կամ անօթութենէ պէտք էր մեռնէինք և կամ թէ 400 հոգիով 10000 Գարատաղցիներու և Սերպերու դէմ անհաւասար կռիւ մը մղէինք։ Մեզի կը մնար միայն մէկ միջոց մը, այն է Պոսնա անցնիլ և գոնէ մեր 900 զէնքերն ու չորս գնդաձիրները փրկել։ Ես առաջարկեցի որ անձնատուր ըլլանք, բայց սպաները համամիտ չգտնուեցան և որոշեցին Պոսնա անցնիլ։ Ասոր վրայ գրաւոր Բրօթօքօլ մը պատրաստուեցաւ, որուն տակ ստորագրեցին բոլոր սպաները։»

Բլէվլիէի անկմամբ՝ Գարատաղցիք ու Սերպերը կը տիրանային բովանդակ Նովի-Բազարի Սանճագին. կատարեալ ազատութիւն և ապահովութիւն ընծայելով Գոսովայի, Մակեդոնիոյ և Ալպանիոյ մէջ գործող դաշնակից բանակներուն։

Զօրավար Վուքօթիչ Իփէքէն մեկնելով շարունակեց իր յառաջխաղացութիւնը դէպի Տիաքօվա որ Հիւսիսային բանակին գործողութեանց համար սահմանուած շրջանակին ծայրագոյն կէտը դարձած էր(*)։ Հոկտեմբեր 20ին՝ կէս ճամբուն վրայ՝ Վիզօքի-Տէքանի նշանաւոր վանքին մօտ հանդիպեցաւ թրքական ուժերու, զորս Վասօյէվիչի գումարտակը մինակը ցրուեց կարճատև ընդհարումէ մը վերջ։ Թուրքերը 60 մեռեալ և 80 վիրաւոր ձգելով կռիւի դաշտին վրայ, հեռացան խուճապով։ Գարատաղցիք ունեցան 13 վիրաւոր, որոնցմէ երկուքը մեռան։ Այս յաղթանակին վրայ, ճամբան բաց էր այլևս դէպի Տիաքօվա, որուն դէմ կը քալէր զօրավար Վուքօթիչ հիւսիսի կողմէն, ի գործ դնելով պաշարողական շարժում մը, զոր Բրիզրէնտէն փութացող սերպիական գումարտակ մը պիտի լրացնէր հարաւի կողմէն։ Այս վերջինը շատ զօրեղ թնդանօթներ բերած էր իրեն հետ, ինչ որ մեծապէս նպաստեց գործողութեան։ Վասօյէվիչի և Քօլաշինի գարատաղեան գումարտակները որոնք զօրավար Վուքօթիչի բանակին աջ թևը կը կազմէին, կատաղի յարձակում մը գործեցին քաղքին ամրացեալ դիրքերուն դէմ, և սուիններով վանեցին խրամներուն մէջ պատսպարուած պահակազօրքը։ Յարձակման թափը քաղքին դուռներուն առջև բերաւ Գարատաղցիները։ Թնդանօթը կը գոռար ամբողջ ճակտին

(*) Զօրավար Վուքօթիչի ծրագրին մէջ էր նաև Բրիզրէնտի գրաւումը, Տիաքօվայէն վերջ, սակայն Սերպիական Գ. բանակը արդէն իսկ գրաւած էր զայն և իր կարգին Տիաքօվայի վրայ կը քալէր։

Զօրավար Մարթինօվիչի յարձակումը Պարպալուչէի դէմ

Պալքանեան Պատերազմ. — Յաւելուած Թիւ 9. — Տպագր. Օ. Արզուման

վրայ, մեծ աւէր կը գործէին մասնաւորաբար սերպիական թնդանօթները։ Տիաքօվա ալպանական քաղաք մը ըլլալով, յարձակողները աւելի թշնամի քան բարեկամ ունէին անոր մէջ։ Եւ Ալպանացւոց մեծամասնութիւնը կ'օժանդակէր պահակազօրքին։ Կիներն անգամ կը մասնակցէին կռիւին, ջուր տալով կռուողներուն, շատ կէտերու վրայ նաև զէն ի ձեռին կըռ-

Գարատաղցի վերաւոր մը որ կը պատրաստուի կռուի դաշտը վերադառնալու

ուելով։ Գարատաղցւոց յարձակումը սակայն այն աստիճան բուռն ու անդիմադրելի կերպով մը տեղի ունեցաւ որ պահակազօրքին և օժանդակ Արնաութներու դիմադրութիւնը մնաց անօգուտ։ Մէկ քանի ժամ վերջ Գարատաղցիք ու Սերպերը կողք կողքի Տիաքօվա կը մտնէին իբր յաղթական։

Զօրավար Վուքօթիչ չուտով շրջակաները մաքրեց Տիաքօվայի պահակազօրքին մնացորդներէն, և Արնաութներու կողմէ ըլլալիք ո՛և է թշնամական փորձի համար կարգ մը կանխազգուշական կարգադրութիւններ ընելէ և քաղքին մէջ վարչական նոր կազմ հաստատելէ վերջ փութաց իջնել դէպի հարաւ, միանալու համար Շքօտրան պաշարող բանակներուն,

որոնք հակառակ հերոսական ճիգերուն՝ ո՛չ միայն չէին կրցած ընկճել բերդաքաղաքը, այլ նոյն իսկ տակաւին չէին յաջողած կատարելապէս պաշարել զայն։ Սերպերն ու Գարատաղիք միևնոյն ժամանակ հեռացան Տիաքովայէն։ Առաջիններուն գլխաւոր մասը իր յառաջխաղացութիւնը պիտի շարունակէր Ալպանիոյ մէջէն, ու պիտի իջնէր Ադրիական, իրեն նպատակ ունենալով Տուրացօ նաւահանգիստը։ Իսկ համեմատաբար սակաւաթիւ սերպ զօրքեր պիտի երթային ոյժ տալու Շքօտրան պաշարող Գարատաղեան բանակներուն։ Նոյեմբեր 2ին՝ Գարատաղի կառավարութեան մէկ պաշտօնական զեկոյցը կը յայտնէր թէ զօրավար Վուքօթիչ, առանց դադար առնելու անխնայ յարձակելով իր մարդիկը, հասած է Բլավա և այնտեղէն կ'ուղղուի Շքօվ։ Այդ միջոցին ձիւնը ծածկած էր արդէն ամէն կողմ, և զօրավար Վուքօթիչ մէկ քանի մէթր բարձրութեամբ խաւ կապած ձիւնի տարածութեանց վրայէն փութացուցած էր իր զինուորները, և վոխադրած խոշոր թնդանօթներ, որոնց տեղափոխութիւնը՝ նոյն իսկ հարթ դաշտի վրայ, մեծ ճիգ կը պահանջէր։ Բանակին աւիւնը սակայն չափազանց վատ էր, և բնութեան դժուարութիւնները չէին կրնար զօրավարին հրամանատարութեան տակ գտնուղ զմայելի ռազմիկները կասեցնել։ Երկու օր վերջ՝ Հիւսիսային բանակը, միշտ Տրինի հովտին հետեւելով, կը մտնէր Մալիսորներու երկիրը, և առանց կենալու կը շարունակէր իր յառաջխաղացութիւնը դէպի Շքօտրա։

1. Յուղարկաւորութիւն մը
2. Անգլիական կարմիր խաչի անդամներ
Սեւ Լերան հիւանդանոցի մը մէջ

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՑԱՒԻ ԵՒ ՍՈՒԳԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ

Ամբողջ ժողովուրդով կռուող Գարատաղի մէջ՝ գրեթէ ոչինչ փոխուած էր։ Սովորաբար՝ երբ պատերազմը քունէն կ'արթննայ եւ երկրի մը վրայ կը նետէ իր երկաթեայ վերարկուն, կը քանդէ ու կ'այլափոխէ ամէն բան։ Գարատաղ բացառութիւն մըն էր այս ընդհանուր կանոնէն,— ինչպէս գիտել կու տայ Ժուռնալի թղթակից Պ. Լէոնառ Հէյլէ, որ պատերազմին բովանդակ տեւողութեան միջոցին Գարատաղ մնաց, եւ որուն նամակներէն լայնօրէն կ'օգտուինք այստեղ(*)։ Պատերազմը, կը շարունակէ Պ. Հէյլէ, օտար մը չէ Գարատաղի մէջ, ուր ամէն մարդ ընտանի բարեկամ մըն է իրեն համար եւ կը սիրէ զինքը տօնել։ Պատերազմը այդ ժողովուրդին հոգին իսկ է. ընդհակառակը խաղաղութիւնն է որ ինքնակոչ հիւր մը պիտի ըլլար Գարատաղի լերկ կիրճերուն եւ առանց ճարտարարուեստի պզտիկ քաղաքներուն մէջ, որոնք քանի՛ զուրկ են առեւտուրէ, այնքան կը յորդին զէնքերով։ Դարերէ ի վեր Գարատաղ անընդհատ կը կռուի Թուրքին դէմ։ Անոր ամկալից լեռներուն վրայ՝ խաղաղութիւնը ուրիշ բան չէ եղած, այլ աւելի կամ նուազ երկարաձգուած զինադադար մը։ 1385ին սկսած է այս արիւնալի մենամարտը,— տեսակ մը Դաւիթի եւ Գողիաթի կռիւ,— իր սարերուն վրայ անկախ մնալու կամեցողութեամբ զեղուն այդ ափ մը ժողովուրդին եւ աշխարհակալ ցեղին միջեւ,

(*) *Մեզի առաջնորդ են նաեւ հետեւեալ երկու գործերը.* — La guerre Turco-Balkanique, 1912. Thrace-Macédoine-Albanie-Epire. Par le Lt-breveté Roucabeille. Paris, Chapelot, 1913.—2. La guerre des Balkans; Esquisse Générale des opérations. Par le Capitaine L. Loizeau. Paris, Berger-Levrault, 1913. *Ասոնք եւ նմանօրինակ ուրիշ աղբիւրներ մեզի կարելիութիւն կ'ընծայեն ամենաճիշդ կերպով պատկերացնելու պատերազմական գործողութիւնները, որոնց մասին շատ սխալ տեղեկութիւններ հաղորդուեցան պատերազմին ընթացքին, թերթերու կողմէ։*

որ Ասիոյ խորերէն եկած ու Արեւելեան Եւրոպան գրաւած, իր յաղթական բանակները կը մղէր դէպի կեդրոնական Եւրոպա։ Մեծ ազգեր տեղի պիտի տային անոր մղումին առջեւ. բայց այս պզտիկ ազգը երբեք չպիտի ընկճուէր։ 1385ին 40,000 հոգի էին Թուրքերը Դարատաղի լեռներուն ստորոտը, բայց ստիպուեցան ետ քաշուիլ։ Ֆաթիհի բանակներն անգամ որոնք Պոլսոյ անկումէն վերջ այլեւս անպարտելի դարձած էին, 70,000 հոգիով չկրցան գրաւել Շքօտրան՝ զոր Իվան Սեւ կը պաշտպանէր մի միայն 1000 լեռնականներով. Սամ. բանակը, ծանրապէս վնասուած, նե-

Դարատաղցի կիներ կը դիմեն բանակետ՝
իրենց ամուսիններուն պարէնը տանելու

ռացաւ գնաց։ 1613ին և 1697ին նոր փորձեր ըրին Սուլթանները, դարձեալ անօգուտ։ Յետոյ, 1712 յուլիս 29ին, 30,000 Թուրքեր ինկան Դարէվլացի մէջ։ Քառասուներչորս տարի վերջ՝ 1768ին, ուրիշ 40,000 Թուրքեր կ'իյնային կիրճերուն մէջ։ Ռակուզայի Վենետիկցիներն ու Թուրքերը ձեռք ձեռքի 1768ին 130,000 հոգի հանեցին Դարատաղցւոց դէմ, որոնք հազիւ 10,000 ըլլալով հանդերձ, կասեցուցին դաշնակիցներու յարձակումը։ 1853՝ Էօմէր փաշայի 70,000 մարդիկը նոյնպէս հեռացան ջախջախուած։ Հինգ տարի հազիւ անցած, Գրահովայի կռուին մէջ 4000 Թուրքեր ինկան։ 1868ին դարձեալ կռիւ։ Վերջապէս՝ 1876ի երկամեայ կռիւը՝ որ Պէրլինի Դաշնագրին պիտի յանգէր և աւելի քան 70,000 մարդ պիտի արժէր Թուրքիոյ։ Պատերազմը իրօք իր տան մէջ էր այնտեղ, տեսակ մը բնական երեւոյթ. և զարմանալի չէ որ դարերու առհաւութենէն խիթան-

ուած այդ ռազմիկները, խաղաղութեան ժամանակ պատերազմի վրայ մոածեն, և անոր սպասեն իբր հաւատարիմ նշանածի մը։

Ահա թէ ինչո՛ւ պատերազմը ոչինչ փոխած էր Գարատաղի սովորական կենցաղէն։ Մեծ չէնները պարպուած էին թէև, քիչ մը ամէն կողմ

Գարատաղցի կիները իրենց վիրաւորին մօտ

կարելի էր տեսնել վիրաւորներ, Մնդանօթը կը գոռար առանց դադար առնելու, բոց ու ծուխ կը բարձրանար բոլոր դիրքերէն, գիւղեր ու աւաններ կ՛այրէին, բայց արդէն սովորական կեանքն էր ատիկա։ Տղաքը միշտ արիւնի տեսարաններ ունէին աչքի առջեւ. նոյն իսկ խաղաղութեան

ատեններ, մեծերը կարելին կ'ընէին զանոնք արիւնի ընտելացնելու համար։ Մսավաճառներ, ոչխարը կամ կովը մորթելէ առաջ, իրենց մօտ կը կեցնէին պզտիկ լաճները, անկէ ետք միայն դանակը կը մխէին կենդանիին վիզը, որպէս զի սորվին թէ ինչպէ՛ս պէտք է մորթել. ու տղաքը՝ բացուած վի-

Շքօտոյի լիճը և իր շրջակայ դիրքերը

ղին կայլակող տաք արիւնին մէջ կը թաթխէին իրենց ձեռքերը և անով իրենց դէմքը կ'օծէին...

Լռիկ ու ամայացած մայրաքաղաքին՝ Չէթինեէի մէջ, բացի մէկ քանի պաշտօնատարներէ և հիւանդանոցի սպասարկուներէ, միայն սգաւոր կիներ ու տղաք կը տեսնուէին։ Սմէն մարդ գացած էր իր պարտակա-նութիւնը կատարելու, տեսակ մը լուրջ, աշխուժական, ցուցամոլութենէ զերծ հերոսութեամբ։ Թէ՛ Չէթինեէի, թէ՛ Բիէքայի և թէ՛ Բօշկօրիցայի մէջ՝ խանութպանները պզտիկ տղաք էին, մանկատի նպարավաճառներ, տակաւին հազիւ տասնամեայ մսավաճառներ կամ վերնզակներ, որոնք

իրենց տարիքին հետ անհաշտ լրջութեամբ մը առեւտուր կ՚ընէին, մինչդեռ հայրերն ու մեծ եղբայրները կը կռուէին Թարապօշի առջեւ։ Պատերազմին բովանդակ տեւողութեան ընթացքին Գարատաղ ոչ ուտելիքի նեղութիւն քաշեց, ոչ ալ ռազմամթերքի։ Բայց դեղն ու բժիշկները պակսեցան սկիզբները մանաւանդ. բովանդակ Գարատաղի մէջ՝ բժշկական կազմակերպութեան նմանող գրեթէ ոչինչ գոյութիւն ունէր։ Տարամերժ լեռներուն վրայ, որոնցմէ կը յառաջանային Գարատաղցիք, չկար ո՛ և է շարժուն հիւանդարան. ու տարաբախտ վիրաւորները, յաճախ լոկ իրենց կիներուն օգնութեամբ, պէտք է քալէին մինչեւ Րիէքա՝ վէրքերնին կապել տալու համար։ Ընդհանրապէս երկու երեք օրուան ճամբայ կտրած կ՚ըլլային այդ վիճակին մէջ, և երբ Րիէքա կը հասնէին, փտախտը արդէն իսկ ամէն բժշկական միջամտութիւն աւելորդ դարձուցած էր։ Շքօտրայի պաշտպանները յաճախ իրենց թնդանօթները կը լեցնէին երկաթի կամ ապակիի կտորներով, որոնք զարհուրելի վէրքեր ու պատառուածքներ կը պատճառէին։ Վիրաւորներէն անոնք որոնց համար անհրաժեշտ էր վիրաբուժական գործողութիւն, պէտք էին տասնըվեց քիլօմէթր ճամբայ կտրելով անցնիլ Չէթինէ։ Շատերը ճամբան կը մեռնէին, առանց բժիշկի երես տեսած։ Եթէ ընտանիքը պահանջէր, մեռեալը կը յանձնուէր զինուորական իշխանութեանց կողմէ։ Գրեթէ բոլոր տուները իրենց մեռելը ունէին և տեսարանը նոյնն էր ամէնուն ալ մէջ։ Ցած առաստաղով պզտիկ սրահ մը, մոմի դողահար լեզուակով մը լուսաւորուած. դիակը տարածուած էր գետնի սալաքարին վրայ, կոշտ բուրդէ կամ անարժէք կապերտէ ծածկոյթով մը. մեռելին խանչկրը, ատրճանակներն ու կարմիր նշանով սև գտակը շարուած էին կուրծքին վրայ, փայտեայ պզտիկ խաչի մը հետ։ Մեռնողի մայրը կը պառկէր սրահին մէջ, մեռեալին քաջութիւնը երգելով. ուրիշ կիներ՝ մելամաղձոտ կրկնակներով կը պատասխանէին իր լալօնին. ու գետնի քարերուն վրայ նստած պզտիկ տղաք, անուշադիր իրենց շուրջը պարզուած մահուան ու սուգի տեսարանին, կը խաղային խոշոր ատրճանակներով զորս յաճախ չէին կրնար վերցնել գետնէն։

Ազնուական, բայց ողբալի տեսարան։ — Գարատաղի մէջ իմ ամբողջ բնակութեանս ընթացքին, կը գրէ Պ. Հէլսէ, բնաւ չտեսայ պատերազմին փայլուն կողմերը. միայն անոր աղետութիւններն էին որ պարզուեցան աչքերուս։ Առիթ չունեցայ զմայլելու բուռն ու զիրկընդխառն կռուին, հերոսական խոյանքին, երազի մը պէս արագ ու քաղցր մահուան վրայ, այն մահուան զոր պայքարէն զգլխած զինուորը կ՚ընդունի իր ճակտին կամ սրտին ճիշդ մէջտեղը մխուած գնդակէ մը։ Այստեղ թնդանօթին նողկալի սպանդն ու հիւանդանոցին ժանտ դաղջութեան մէջ սրտակեղէք կերպով երկարաձգուող պայքարը միայն տեսայ։ Վէրքերը զորս կը դիտէի, այլեւս դադրած էին հոսեցնելէ անարատ արիւն մը. լոկ ապականութիւն կը հոսէր անոնցմէ։ Րիէքայի հիւանդարանին մէջ ուր ամէն բան կը պակսի, ուր ոչ իսկ պարզ մաքրողական մը կարելի է տալ վիրաւորեալներուն, որովհետեւ ամենատարրական անօթներն իսկ գոյութիւն չունին, իւրաքանչիւր այցելութեանս նոր տխրութեան մը հանդիսատես

կ'ըլլայ, անփոփոխելի կերպով կրելով նոյն զարհուրանքի տպաւորութիւնը, և հանդիսատես ըլլալով նոյն վշտագին մանրամասնութեանց ու սոսկումին միօրինակութեան։ Բոլոր վիրաւորեալները համանման պատմութիւն մը ունին։ Այս երկրին մէջ ուր ամէնէն խոնարհ ընտանիքն անգամ

Ցէթինէյի մէջ միայն կիներ ու տղաք կան հիւանդանոցին դրան շուրջը

իր փառքի տարեգրութիւնները ունի, ամէն մարդ կ'ուզէ մեծ յիշատակով մը փառաւորել իր կեանքը, ու կը ջանայ դրացին գերազանցել իր կտրիճութեամբ։ Եւ ահա այդպէս տեղի կ'ունենան, երբեմն սպաներու, երբեմն զինուորներու կողմէ, խելայեղիչ յանդգնութիւններ. անոնք կ'արհամարհեն ամէն զգուշութիւն, ամէն խոհեմութիւն, ու կ'անտեսեն ամէն կարգապահական կանոններն ու հրամանները։ Ատեն ատեն վիրաւորեալ մը կը բերուի, որ բացառիկ բժշկուած մը, անսովոր վէրք մը ցոյց կու տայ։ Ռիէքայի մէջ, աչուըներուս առջեւ մեռաւ երեսնամեայ լեռնական մը, հիւանդութեան ու ցաւին դէմ բոլորովին արհամարհոտ, անզգեստնելի, յաղթ ու տոկուն, այն ժայռի զանգուածներուն պէս որոնք կը ցցուին այս երկրին մէջ։ Թոքին մէջ մխուած էին երկու ղնդակներ որոնք ուռեցք առաջ բերած էին. և թշուառ մարդուն մորթը տակաւ բարձրացեր, փքուեր, ուռեցեր էր, օդապարիկի գունդի մը պէս։ Անկողնին վրայ, ուր առանց հեծծելու կը սպասէր գերագոյն վայրկեանին, առաջին ակնարկով ուրիշ բան չէր երեւար, բայց եթէ տիկի նմանող ահագին ուռեցք մը որուն վրայ վերմակը գմբէթի մը ձեւը առած էր։ Դէմքը կ'անհետանար այդ ուռեցքին

ատոկոսը։ Կողին վէրքը գարշելի բան էր, տեսակ մը չորացած ու պժգալի բացուածք, ուրկէ սեւորակ փրփուր մը կը ծորէր մածունի թանձրութեամբ։ Ամէն անգամ որ շունչ առնէր, խուլ ու բեկբեկուն ձայն մը, մօրքօնի մը տրոմփինին պէս, դուրս կը ցայտէր այդ բացուածքէն։ Եւ մահը կ'ուշանար։ Հիւանդը կը խօսէր բժիշկին հետ, իրեններուն նկատմամբ տեղեկութիւններ կը հարցնէր։ Մորֆինի երեք մեծաքանակ ներարկումներ, ամէն օր կրկնուելով հանդերձ, չէին կրնար թմրեցնել իր չափազանց ամուր սիրտը, մարել այդ ըմբոստ կեանքը։ Եօթ օր և եօթ գիշեր, այդ վիճակին մէջ, կռուեցաւ մահուան դէմ։ Յուղարկաւորութիւնները նուազ տխուր են քան այս հիւանդանոցի տեսարանները։ Պատերազմի սկզբնաւորութենէն ի վեր, ամէն օր Չէթինեէի, Րիէքայի, Բօտկօրիցայի ու Նիքշիչի զանգակները կը ղօղանջեն, մեռեալներու թաղումը ծանուցանելով։ Թափօրը երգելով կը յառաջանայ փողոցներուն մէջէն։ Առջեւէն՝ տղայ մը կը տանի սեւ շղարշի մէջ առնուած փայտեայ խաչ մը։ Մանկատի երգեցիկներու դաս մը կը հետեւի անոր, ծանր ձայնով մը քաշքշելով դան-

Դարատաղ մեկնելիք անգլիական Կարմիր Խաչի խումբին պատրաստութիւնները Լոնտոնի մէջ

դաղ մեղեդի մը։ Ծերուկ Բօբ մը, ձեռքը մետաղեայ խաչով մը, իր երկար հասակը կը կքէ արծաթածածկ շուրջառի մը տակ։ Սարկաւագ մը՝ ոսկեհուռ շուրջառ մը հագած, մէկ ձեռքով մոմ մը կը կրէ և միւս ձեռքով կը ճօճէ հին բուրվառ մը որ կը ծխայ օդին մէջ տատանելով։ Անոնց-

մէ եաք՝ ձեռնամբարձ կը տանին դագաղը։ Մեռելները տարածուած են ճերմակ տախտակէ դագաղներու մէջ, որուն ներսի կողմը դունաւոր թուղթով և ոսկեզօծ խաւաքարտներով ծածկուած է։ Պատանքը բաց թողած է մեռնողին դէմքը. աղդականներ՝ ուսերնուն վրայ կը կրեն դագաղին կափարիչը որ վերջի պահուն միայն պիտի դրուի գերեզմանին մէջ։ Պզտիկ մատուռի մը նուիրական իրաւաններուն առջեւ, դագաղները այդպէս չարուած են դետինը, մեռելներուն դէմքը խորանին դարձած։ Արարողութիւնը երկար կը տեւէ. քահանաները կ'երգեն, մարդիկ կը պատասխանեն, կիները լռիկ կ'արտասուեն։ Աղօթքները աւարտելէ վերջ, նախ բօբը, յետոյ աղդականները, յետոյ բարեկամները և բոլոր ներկաները, առանց կարգի կը ծնրադրեն՝ մեռելներուն տալու համար վերջին համբոյրը։ Անկարելի է երեւակայել վիլսի և յուսաբեկութեան տեսարան մը աւելի ապաւորիչ, որքան Գարատաղցւոց յուղարկաւորութեան այդ պահը, երբ աղաղեատ յուղարկաւորներու բազմութիւնը՝ ծնկաչոք կը քաչքչուի ու կ'ալեծփի դագաղներուն չուրջը։ Գերեզմաններուն մէջ, օրթոտոքս ծէսին համաձայն, բօբը վոսին խորը իջուցուած մեռելներուն վրայ կը սրսկէ հաղորդութեան դինին՝ որուն բոյրը կը խառնուի փորիրուած հողին հոտերուն ու դագաղին արտաչնչութեանց։ Մարդ մը կ'իջնէ վոսերուն մէջ, կը վակէ դագաղին կափարիչը, և ամէն բան վերջացած է։ Ամէն օր, և իւրաքանչիւր օր բազմաթիւ անգամներ, միևնոյն սրտայոյզ տեսարանը կը տրտմեցնէ Զէյթինեէն, Բիէքան, Բօտկօրիցան, Նիքշիչը, բոլոր քաղաքները, բոլոր գիւղերը, մինչդեռ անդին՝ Իբէքի կամ Թարատօչի առջեւ կ'իյնան ուրիշ մեռեալներ, որոնք հապճեպով կը թխմուին հողին տակ, և որոնց գերեզմանները լոկ ագռաւները կամ ձիւնը կը յարդարեն։

Նիքօլա Թագաւոր և իր գործակիցները՝ կարելին կ'ընէին այս խնդճութիւնները ամոքելու համար։ Թագաւորը, վաղնջուց սովորութեան մը համաձայն, ամէն կողմ ուր որ կրնար հասնիլ, անձամբ ընդ առաջ կ'երթար վիրաւորներու և մեռեալներու թափօրներուն, կը համբուրէր զանոնք, սրտապնդիչ խօսքեր կ'ուղղէր վիրաւորներուն, կը դրուատէր անոնց հերոսութիւնը։ Ծերունի վեհապետին քաջալերութիւնները այնքան տպաւորիչ էին որ վիրաւորները, հագիւ ինքզինքնին դտած, իսկոյն կը փարէին իրենց զէնքին և կը վուխայէին դէպի կռուի դաշտը։ Շատեր երկար չորս անդամ վիրաւորուելէ ու բուժուելէ վերջ վերստին վաղած իրենց կռուի ընկերներուն միացած էին։ Որովհետեւ քիչ առ քիչ կարելի դարձած էր նոյնիսկ ծանրապէս խոցուողներու դարմանումը, չնորհիւ ռուսական, ֆրանսական և անգլիական կարմիր Խաչի կազմակերպութեանց, որոնք փութացած էին Գարատաղ, առատ դեղերով ու գործիքներով, և գմայլելի անձնուիրութեամբ մը կ'աչխատէին ամէն կողմ ուր պէտք ըլլար։ Առատ նուէրներ կը հասնէին մանաւորապար Ռուսիայէն, ուր Սլաւ ընկերակցութեան բոլոր ճիւղերը, արքունիքին պատկանող տիկիններ և առհասարակ ամբողջ հարուստ դասակարգը հանգանակութեան ձեռնարկած էին այդ մտքով։ Նիքօլա Թագաւորին աղջիկը, Քսենիա իշխանուհին,

գահաժառանգին կինը՝ Մելիցա Իշխանուհին, և ուրիշ ասոիճանաւորներու կիներ ու աղջիկներ անձամբ կը սպասարկէին հիւանդանոցներուն մէջ, հաւասար զուրգուրանքով խնամելով թէ՛ Գարատաղցի, թէ՛ Մալիսոր, թէ՛ Թուրք և թէ Սրնաւոյ վիրաւորները։ Կաթոլիկ մայրապետներ ալ կ'օժանդակէին անոնց։ Բայց ամէնէն աւելի մեծ գեր կը խաղային Գարատաղցի կիները, անոնք թէ՛ հիւանդապահ էին, թէ՛ պարէնաւորիչ, թէ՛ նաև կռուող։ Ցանդուգն ու քաջ, ինչպէս իրենց այրերը, յաճախ մասնակցեցան կռիւներուն, հակառակ անոր որ պատերազմի յայտարարութեան օրը, արքայական հրամանագիր մը կ'արգիլէր կիներուն պատերազմիլ։ Առաջին ամառան ընթացքին, արդէն իսկ տասնըչորս կիներ ինկած էին Շքօտրայի չուրջը մղուած կռիւներուն մէջ։ Իղիւսթրատիօնի Թղթակիցը գարատաղեան հիւանդանոցի մը մէկ անկիւնը տեսեր էր կին վիրաւոր մը որ երեք գնդակ ունէր մարմնին մէջ, և անտրտունջ կը տոկար։ Ինչպէս Գարատաղի այրերուն, այնպէս նաև կիներուն համար՝ ամբողջ հերոսութեան անցեալ մը կար որ իրենց զրգիռ կ'ըլլար այրերուն հետեւելու, անոնց հետ մրցելու արիւթեամբ և յանդգնութեամբ։ Օթթոմանեան թուականներու մեծ պատերազմին՝ Գարատաղցի մարտիկներուն մէկ քառորդ մասը կիներ էին։ Անոնցմէ խումբ մը որ գիւղի մը մօտ կը կռուէր, փլուկած աշտարակ մը ապաստանած էր երբ Թուրքերը գիւղը գրաւած էին, և քանի մը հին հրացաններով չարունակած էր կռուիլ ու երկար աւուն հեռու պահել յարձակողները։ Բայց վառօդը հատնելու վրայ էր, աշտարակը պիտի իյնար իր կարգին։ Այն աւուն՝ Գարատաղցի կիներուն պետը՝ Իլլա Մարունով, իր ընկերուհիներուն հետ համախոհուրդ, մինչեւ ամբողջ վառօդը ականի մը մէջ լեցնելէ վերջ բացած էր աշտարակին դուռները, և ատրճանակի հարուածով մը օդը հանած էր զինքը, իր ընկերուհիները, գիւղին բոլոր երեխաները որոնք իրենց մօտը կը գտնուէին և 500 Թուրք զինուորներ, որոնք դուռներուն ետեւէն վերջ աշտարակէն ներս խուժած էին յաղթութեան աղաղակներով։ Բոլոր Գարատաղցի կիները չէին կրնար մոռնալ Իլլա Մարունովի յիշատակը. իրենց մանկութեան ընթացքին անոր քաջագործութեան ձօնուած երգերով օրօրուած էին, և մայրեր ո՛չ դեղեցկութիւն կը ցանկային իրենց աղջիկներուն համար, ո՛չ մորթի վարսկութիւն, այլ սակ քաջութիւն և անվեհերութիւն, որովհետև առանց այս յատկութեանց՝ Գարատաղցի աղջիկներու ամէնէն գեղանին անգամ դժուար թէ ամուսին գտնէր։ Ու միտքերնէն, Գարատաղցի աղջիկն ալ նոյն յատկութիւնները կը պահանջէր իր նշանածէն. — «Մեծցի՛ր, սիրականս, կ'ըսէր անոր, մեծցի՛ր, ու երբ մեծ ու զօրեղ դառնաս, եկուր հօրմէս խնդրէ իմ ձեռքս. այն աւուն՝ իբր ամէնէն թանկագինը նուէրներուն՝ ինծի բեր մեր թշնամիին գլուխը զոր քու հասու եաթաղանովդ պիտի կտրես»։

Չմայրելի բան էր մանաւանդ այս կիներուն ցոյց տուած արիութիւնը իրենց վիրաւոր կամ մեռեալ զաւակներուն և ամուսնին մօտ։ Եկեղեցիներու մէջ՝ դագաղներու չուրջը երդուող հոգեցունց մելեդիները պէտք էին իրենց աչուըներէն արցունք կորզելու համար։ Դուրսը, ճամբաներուն

երկայնքը, չէին լար՝ լռիկ, անտրտունջ կը հետևէին Թափօրնէրուն։ Հայրենիքին մնծութիան համար զոհուած իրենց սիրականներուն անչունչ մարմիններուն մօտ՝ աւելի զմայլանքով ու հպարտութեամբ լեցուած կը թուէին, քան սուգով ու մորմոքով։ — «Չէթինէի հիւանդանոցին մէջ, կը գրէ Թղթակից մը, ականատես եղայ Գարատաղցիի մը մահուան։ Ներ-

Ասպետական մենամարտը (Տե՛ս էջ 609)

կայնահասակ, սատանայականման մարդ մըն էր, սեւ ոտ դէմքով, ցցուն այտերով, ապիացած վէրք մը կրող քիթով և դիրուկ, ուռած մատներով։ Ծանկարծ բարձրացաւ անկողնին մէջ, իր երկու վախտ բաղուկները վեր առաւ՝ դէնքը ճօճելու չարժուձեւով մը, վայրագ ու խռպոտ մռնչիւն մը արձակեց, և մեռած ինկաւ ուստ հիւանդապահուհիին բազուկներուն մէջ, մինչդեռ իր մայրը որ մնարին մօտ կեցած էր, կ՚աղաղակէր. «Ա՜հ, աղուոր մանը...»։ Եւ այս մայրը բացառութիւն մը չէր.

մնացողներն ու սգացողները նոյն հաւաքական առաքինութիւնը կը ցուցադրէին քիչ մը ամէն կողմ, ապշեցուցիչ բնականութեամբ:

Քահանաները, որոնք արտակարգ յարգանքի առարկայ են Գարատաղցւոց մէջ, և որոնք, նոյն իսկ Թագաւորին ներկայութեան, սեղանի վրայ նախապատուութիւն կը վայելեն, նոյնպէս հերոսութեան օրինակներ էին ժողովուրդին համար: Անոնցմէ շատեր վիրաւորուեցան կամ մեռան պատերազմի յայտարարութենէն ասդին: Անոնք յաճախ հրացանը ձեռքերնին կուգային եկեղեցի, իրենց պարտաւորութիւնը կը կատարէին, և տակաւին հաւատացեալ կիներու կամ յուղարկաւորներու աղօթքներուն վերջին արձագանգները չմարած, կրկին հրացանը ուսերնուն զարնելով կը վութային կռուի դաշտը:

Այս հերոսական ժողովուրդը իրեն արժանի թշնամի մը գտաւ դէմը: Բոլոր ականատեսներու վկայութեան համաձայն, Գարատաղի կողմը կռուող Օսմ. ուժերը արժանաւոր կատարեցին իրենց պարտականութիւնը, և նոյն իսկ դժբախտութեան մէջ կրցան քիչ շատ փառք բերել Կայսրութեան բանակին, որ իր համբաւին հետ անհաշտ վիճակ մը պարզեց կռուի տարբեր դաշտերու վրայ: Շքօտրայի վեցամսեայ պաշտպանութիւնը՝ հակառակ յաղթելու անհրաժեշտութենէն խթանուած կատաղի ռազմիկներու անհաւասար յարձակումներուն, ինքնին փառապսակ մըն է Օսմ. բանակին համար, ինչպէս նոյն ինքն Նիքօլա թագաւոր, ամէն բանէ առաջ քաջութեան և հերոսութեան սիրահար մը, խոստովանած է իր աղջկան՝ Իտալիոյ Ելենա թագուհիին ուղղուած նամակի մը մէջ: Քիչ մը ասպետական զարկը յիշեցնող իրենց կռիւներուն ընթացքին, երկու թշնամիներն ալ բազմիցս առիթ ունեցան զիրենք տոգորող դիւցազնական ոգին ի յայտ բերելու: Այստեղ կ'արձանագրենք միայն ամէնէն նշանակելին, քաղելով Ժուռնալի թղթակցին մէկ նամակէն.

— «Րիէքայի հիւանդանոցին մէջ, կը գրէ, պառկած էր կատարելապէս կտրատուած Թուրք սպայ մը որուն մարմինը ծակծկուած էր անհաւատալի, գրեթէ հէքեաթական կռուի մը ընթացքին: Ծնօտը ճեղքուած էր, վիզը վիրաւոր, կուրծքն ու բազուկները շատ տեղերէ կտրտուած էին: Այս Թուրք սպան, տակաւին երիտասարդ, Գարատաղի յառաջապահ զօրքերէն մէկուն կը հրամայէր երբ Գարատաղցիները յայտնուած էին: Հակառակ այս վերջիններուն կողմէ արձակուած գնդակներուն, սպան, մինակը ձին սուրացնելով մօտեցած էր անոնց, ու բարձր ձայնով յայտարարած էր թէ պատրաստ է իրենցմէ ամէնէն արիին հետ մենամարտելու: Լուսնակ գիշեր մըն էր: Գարատաղցիք իսկոյն դադրեցուցած էին հրացանաձգութիւնը, և իրենցմէ ծերունի սպայ մը, եօթանասնական թուականներու կռիւներուն մասնակցած վաղընջուց ռազմիկ մը, ձին քշած էր դէպի ասպարէզ կարդացող Թուրքը: Եւ ահա երկու մարդիկը, իրենց ձիերուն վրայէն, սկսած էին կանոնաւոր մենամարտ մը, բուռն ու աններող թափով մը իրար հարուածելով: Գարատաղցին լոկ թեւէն վիրաւորուած էր, բայց Թուրքը ստացած էր բազմաթիւ ծանր վէրքեր, դէմքը ծածկուած էր արիւնով և աչուըները կիսովին կուրցած էին: Սակայն հակառակ ատոր, շարունակած էր կռուիլ՝ իր կարմրած սուրը ճօճելով հակա-

ռա՛ո, ղին գլխուն վրայ։ Վերջապէս ինկած էր ձիէն, այլեւս կռիւը չարունակելու անկարող։ Այն ատեն՝ Գարատաղցին՝ նոյնպէս ձիէն իջնելով սրբած էր անոր վէրքերուն արիւնը և իր մարդոց յանձնելով պատուիրած էր որ փութով տանին Բիէճքայի հիւանդանոցը։ Այնտեղ ինք անձամբ պատմեց ինծի իր պարհուրելի մենամարտը ծերունի Գարատաղցիին հետ։ Շատ խնամով կը դարմանէին զինքը, բայց գիտէր որ դատապարտուած է, և մահուան մերձաւորութիւնը չէր իսկ վրդովեր զինքը․ ընդհակառակը կը կատակէր չարունակ։ Օր մը, մինչդեռ իր մօտն էի, յանկարծ լսեց Թարապօշի առջև գոռացող թնդանօթներուն ձայնը, և ըսաւ․ «Տէ՛ր Աստուած որ ռումբերը խնայէին իմ ծերունի հակառակորդիս․ շատ քաջ մարդմըն է, արժանի է որ սուրով մեռնի և ո՛չ թէ հրազէնի մը դաւաճան գնդակէն»։

Դար մը, երկու դար առաջ, այս տեսակ կռիւներ և այս ոգւով զեղուն մարդիկ զարմանալի չպիտի թուէին անշուշտ․ բայց ներկայ պատերազմներուն մէջ՝ ուր մղոններ հեռուէն արձակուող ռումբերն ու գընդակները կը խաղան մեծագոյն դերը և ուր յաճախ կռիւներուն բախտը կ՚որոշուի երբ դեռ յաղթողն ու պարտուողը իրար չեն տեսած որոշ կերպով, կարելի չէ առանց սքանչացման արձանագրել այդ ասպետական գուպարին երկու համակրելի հերոսներուն քաջագործութիւնը և չխոնարհիլ անոնց յիշատակին առջև։ Հերոսութիւնը, թշնամիին կամ բարեկամին մօտ, հաւասարապէս պաշտելի է։

Վիրաւորի մը փոխադրութիւնը

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՏՔՕՏՐԱՅԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

— Ցտեսութի՜ւն, լերան անդին կողմը...

Զօրահանութեան օրերուն՝ այս հրաժեշտը կը փոխանակէին Թաթարօի մէջ՝ հայրենի երկիրը մեկնող Գարատաղցիները, իրենց գօտիներուն ագուցուած զէնքերը շոյելով։

— Լիճին անդին կողմը կ'երթանք, մնաք բարո՛վ...

Այսպէս կ'ըսէին Թուրք ճամբորդներն ու վաճառականները, որոնք Տքօտրայի լիճին այլեւայլ կողմերէն նաւ կը նստէին բերդաքաղաքը վերադառնալու համար։

Առաջիններուն քով յոյս կար, յոյս՝ աշխարհակալուած Տքօտրային մէջ իրար տեսնելու. իսկ վերջինները միշտ նոյն ճակատագրականութեան լծկաններն էին։ Մնաք բարո՛վ... թերեւս գրուած էր որ այլեւս մէյ մըն ալ իրար չտեսնեն։ Ի՞նչ պէտք ուրիշ մանրամասնութեանց՝ երկու պատերազմիկ կողմերը տոգորող մտայնութեան ծանօթանալու համար. այդ յոյսն ու այդ ճակատագրականութիւնը սքանչելապէս կը պատկերացնեն մէկուն ու միւսին հոգին։

Լիճի մը՝ աւելի ճիշդը՝ բազմաթիւ աւազաններով ջրածածկ հովտի մը բոլորտիքը հաստատուած քաղաք մըն է Տքօտրա, իրարու խառնուած, իրարու վրայ ելած սեւ ու ժեռուտ սարերու Կիկլոպեան շարքի մը մէջ։ Պզտիկ է քաղաքը, սպիտակ, կապոյտ ու ոսկեգոյն, հազիւ 30.000 բնակիչ ունի, — մէկ Բրիտանիայի դէմ երկու Իսլամ, — եւ իր ամէնէն անուշ հիւղակը ամրոցի մը երեւոյթը կը պարզէ։ Այդ միայարկ տուները աւելի կը գուշակուին քան կը տեսնուին։ Յաճախ կեռիքաւոր հաստ պատեր, որոնք երեք կամ հինգ մէթր բարձրութիւն ունին, կը պաշտպանեն այդ տուները, անոնց պարտէզները, հորերը ու նաեւ հարեմը։ Մէկ քանի պզտիկ

հրապարակներ միայն, որոնք ցեխի և ամէն տեսակ աղտեղութեան մէջ կը լողան, և որոնց վրայ՝ փայտաշէնս ծածկոյթներու տակ՝ նախնական վաճառատուններ շարուած են, ցուցադրելով բիւրաղան դէնքեր և գոյնզգոյն ուլունքներ։ Սաղին անդին՝ մզկիթներ,— ընդամէնը հինգ հատ,—պայծառ արտաներու մէջ կ՚որոշուին, դէպի երկինք արձակած իրենց բարեձև մինարէները։ Նեղկուկ փողոցներու լաբիւրինթոս մը, որուն մէջ քիչ մը ամէն կողմ դէմք կ՚ելլեն պզտիկ գերեզմաննոցներ, որոնց մէջ՝ առանց արձանագրութեան սպիտակ գերեզմանաքարեր անանուն մեռեալներու հանգստավայրը ցոյց կուտան։

Գարատաղցւոց գրեթէ բոլանդակ ռազմական ճիգը այս քաղաքին շուրջը պիտի կեդրոնանար։ Շքօտրա՝ յարմարագոյն մայրաքաղաքն էր որուն Նիքօլա Թագաւոր կը նայէր տենչով։ Անով՝ բոլանդակ լիճը և շրջակայ բոլոր երկիրները իր ձեռքը կ՚անցնէին։ Անիկա՝ նոյն ատեն հարստութեան աղբիւր մըն էր իր աղքատ երկրին համար։ Գարատաղ՝ պատմական յաւակնութիւններ ունէր քաղքին վրայ. ան երբեմն իր մայրաքաղաքն էր. բայց աւելի մօտաւոր յաւակնութիւններ ունէին նաև Ալպանացիք. իրենց ոչ նուաղ նշանաւոր պետերը, կիսանկախ փոխշայութեան հանգամանքով, այնտեղ նստած էին երկար ժամանակ. Շքօտրա իրենց ալ մայրաքա-

Նիքօլա Թագաւոր կը դիտէ Շքօտրան պաշարող բանակին գործողութիւնները

ղաքն էր։ Այս կռիւին յաւակնութեանց մէջ կը մղուէր բուն կռիւը, որուն մասնակցող Օսմ. զինուորները ապահովաբար ապերախտ ուխտաւորութեան մը համար կը վատնէին իրենց արիւնն ու կեանքը։ Գարատաղի համար թէ Ալպանիոյ, — որուն ինքնավարութիւնը, պատերազմին առաջին արդիւնքներուն յայտնուելէն անմիջապէս վերջ որոշուած էր եւրոպական դիւանագիտութեան կողմէ, — Թուրքիա շահելիք ոչինչ ունէր։ Եւ սակայն, Թուրք արիւնն ալ կը հոսէր այնտեղ։

Պահակազօրը, պատերազմի յայտարարութեան օրերուն, կը բաղկանար 15.000 զինուորներու բանակէ մը, որուն մէջ կը գտնուէին Պոլսեցի Նիզամիէն, Ալպանոյի Պաշտպանողը, Ասիոյի Րէտիֆը, Ափրիկեցի Խափիֆը. վերջապէս Օսմանեան բոլոր երկիրներուն ժողովուրդներուն ներկայացուցիչները։ Բուն Նիզամիէ զօրքը 6000 հոգի էր (*). կամաւորները, մեծ մասամբ Արնաւութ, ինչպէս նաև քիչ ալպանական զօրագունդերը, զորս Էսատ փաշա քաղաք մտցուցած էր, կռուի ընթացքին հետզհետէ բազմանալով, բազմանալով մինչև 20.000ի մօտ հասնելէն։ Երկու կարող ու կամակոր հրամանատարներու, Հասան Րիզա և Էսատ փաշաներու ձեռքին տակ, այդ խառն բանակը պաշտպանողական զմայլելի ոյժ մը դարձաւ շուտով։ Քաղաքը սկիզբէն երկար ժամանակ լոկ անուանական պաշարման մը ենթարկուած մնաց, Գարատաղցոց անբաւականութեան պատճառաւ, կրցաւ յարաբերութիւն պահել դուրսի հետ. պարէնաւորուիլ Ալպանիոյ ճամբով և նոր զինուորներ ստանալ։ Իր լեռնական դիրքը, շրջակայ սարերը, կը դիւրացնէին պաշտպանութիւնը, նոյն չափով դժուարացնելով պաշարողներուն գործը։ Բուն քաղաքը, ինչպէս ըսինք արդէն, զուրկ է ռազմական արժէքէ։ Բայց Թարապոշի բարձունքը որ Թէփէի (Պզտիկ Թարապոշ) բարձունքին հետ կ'իշխէ քաղքին շրջակայ տարածութեանց ու ճախճախուտներուն վրայ, ինչպէս նաև շարք մը ուրիշ ամրութիւններ, — Բրտյա, Շիրօքա, Մուրիքան, Օսլիքա, Կօրիցա, Փրոնցա, Պարտանեօլի, Կօլէմի, Բօքսի, եայլն, — ճշմարտապէս անառիկ կը դարձնեն զայն։ Պէտք են չափազանց ստուարաթիւ զինուորական ոյժ, առատ ու ահարկու հրետանի և անսպառ ռազմանիւթ, այդ բոլոր ամրութիւնները կատարելապէս պաշարելու և ընկճելու համար. պէտք է մանաւանդ տարապայման զոհ, ինչպէս մահաբեր յարձակումներու համար։ Եւ Գարատաղ այս պայմաններէն քիչ բան միայն կրնար լրացնել։ Բուն Թարապոշը, որուն ամրացման ամբողջ երկու տարի հսկած է նոյն ինքն Ֆոն Տէր Կօլց փաշա, և որ ռազմական գիտութեան վերջին պահանջներուն համապատասխանող պաշտպանողական բոլոր միջոցներով օժտուած է, ունէր պաշարման 60 խոշոր թնդանօթներ, և մօտաւորապէս 100 միթրայլէօզ, ու առատ ռազմամթերք։ Ո՛չ բերդ կայ անոր վրայ, ոչ պատնէշ, ոչ ալ աշտարակ. բոլոր ամրութիւններն ալ գետնի հաւասար են, անտեսանելի թշնամիին համար, որ յաճախ կը ստիպուէր ըստ բախտի արձակել, երբեմն նաև բոլորովին աւելորդ տեղը վատնել իր ռումբերը։

(*) 24րդ անկախ զօրաբաժինը, զոր լրացնող Րէտիֆներու զօրաբաժինը պատերազմի յայտարարութենէն քիչ առաջ ղրկուած էր։

Մինչդեռ Կեղրոնի բանակը, սահմանագլուխի ամրութիւնները գրաւելով վրաքայլ դաշտը կ'իջնէր՝ Շքօտրան պաշարելու համար հիւսիս-արեւելեան ճակատէն, նախարարապետ և պատերազմական նախարար զօրավար Մարթինովիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող Հարաւա-

Վիրաւոր սպայի մը փոխադրութիւնը ձիաձածկ ճամբաներէն

յին բանակը՝ Անթիվարիէն և Տուլչինեօէն մեկնելով, Սեպտեմբեր 27ին սահմանագլուխը անցաւ երկու կէտերէ. գլխաւոր զօրամասը՝ զօրավար Մարթինովիչի հետ, Շքօտրայի լիճին եզերքէն առաջ քալեց, մինչդեռ իր աջ թեւը կազմող երկրորդական զօրամաս մը, դէպի ծայրագոյն հարաւակողմը չեզելով՝ նաւակամուրջով մը կ'անցնէր Պոյանա

դեաէն։ Գլխաւոր զօրամասը՝ Սքիայի կողմը անդրանիկ յաղթական ընդհարում մը ունենալով յառաջացաւ մինչեւ Զօկայի, որ լիճին եղերքէն Թարապօչի ամէնէն մերձակայ դիրքն է։ Անկէ զօրավար Մարթինովիչ փորձեց դիչերային յարձակում մը նչանաւոր ամրացեալ լերան դէմ։ Սեպտեմբեր 28ին, մութը իջնելէն քանի վերջ, 1000 հոգիէ բաղկացած խումբ մը յանկարծ խոյացաւ դէպի սարը, բայց Թուրքերը լաւ հակողութիւն կը կատարէին։ Իրենց լուսարձակները չուռով երեւան հանեցին Գարատաղցոյ դիրքերը, և սկսան կատաղի ռմբակոծութեան ու հրացանաձգութեան։ Արագահարուած թնդանօթները, որոնցմով օժտուած էր Թարապօչ, զարհուրելի չարդ մը կուտային Գարատաղցոյ, առանց սակայն անոնց եռանդը խորտակել կարենալու։ Զօրավար Մարթինովիչ, ռմբակոծութիւնը սկսելուն պէս հրամայած էր յարձակող խումբին որ ետ քաչուի, բայց խումբը կազմող բոլոր մարդիկն ալ, սպայ կամ պարզ զինուոր, մերժեցին հնազանդիլ, ու չարունակեցին յառաջանալ դնդակներու և ռումբերու զարհուրելի աարափին տակ։ Ճչմարիտ սպանդ մըն էր որ տեղի ունեցաւ այդտեղ, դիչերուան մթութեան մէջ՝ զոր լուսարձակներն ու թնդանօթներու բոցերը եղերական չողքերով կը պայծառացնէին անընդհատ։ Յարձակող 1000 Գարատաղցիներէն հազիւ 100 հոգի ետ դարձան։ Մնացած 900 հոգիին 300ը մեռած էր և 600ն ալ վիրաւոր ինկած։ Գրօշ մըն ալ կ'անցնէր Թուրքերուն ձեռքը։ Առաջին զոհերն էին զոր Գարատաղցիք կուտային Թարապօչի առջեւ, որ իր արի դիմադրութեան ընթացքին տակաւին չատ ու չատ զոհեր պիտի արժէր պաչարող բանակներուն, և իր կողերուն յետին ծերպերը անոնց արիւնով պիտի ներկէր։ «Երկու նահատաչ ալ (երկու օր ալ), և քաղաքը մեր ձեռքն է», կ'ըսէին Գարատաղցիք։ Բայց դեռ քանի՛ քանի նահատաչներ պիտի ընէին, առանց քաղաքը ձեռք անցընել կարենալու։

Սեպտեմբեր 28ի դիչերուան աղէտէն վերջ, զօրավար Մարթինովիչ և իր սպայակոյտը հասկցան թէ կարելի չպիտի ըլլայ յանկարծակիի բերելով գրաւել Թարապօչը։ Ահարկու լեռը՝ իր զօրեղ ամրութիւններով՝ լոկ կանոնաւոր պաչարման մը չնորհիւ միայն կրնար իյնալ. ու զօրավար Մարթինովիչի գործողութիւնները այլեւս այդ նպատակին չուրջ կեդրոնացան։ «Մեր Բօրթ-Արթուրը պիտի ըլլայ Թարապօչը», կ'ըսէր զօրավարը, խոստովանելով գրաւման դժուարութիւնները։ Խոչոր թնդանօթները, որոնք անհրաժեչտ էին կանոնաւոր պաչարման մը, ճամբանկրու չգոյութեան և գոնուածներուն ալ անյարմարութեան պատճառաւ տակաւին Բլաժիցա կը մնային։ Անոնցմէ մաս մը՝ Բէթար իչխան լիճին ճամբով Բօգլին պիտի տանէր, վրաքա ժամանած կեդրոնի բանակին, որ կը փութար Շքօտրան պաչարել հիւսիս-արեւելեան ճակատէն։ Մնացածները, մեծագոյն մասը, դարձեալ լիճին ճամբով Սքիա փոխադրուեցան Սեպտեմբեր 30ին։ Փոխադրութիւնը դիւրին չեղաւ։ Թուրքերը՝ լիճին մէջ ունէին 4-5 չոգենաւեր, որոնք միթրայէօզներով և փոքր թնդանօթներով օժտուած ըլլալով, մարտանաւի դեր կը կատարէին Շքօտրայի առջեւ։ Այս նաւերէն մէկը փորձեց արգիլել թնդանօթներու փոխադրութիւնը, բայց գարատաղ-

եան պղտիկ թնդանօթակիր չոգենաւ մը որ վոխադրանաւերուն կ՚ընկերանար, յաջող ընդհարումէ մը վերջ եա մզից զայն, բաւական ծանր

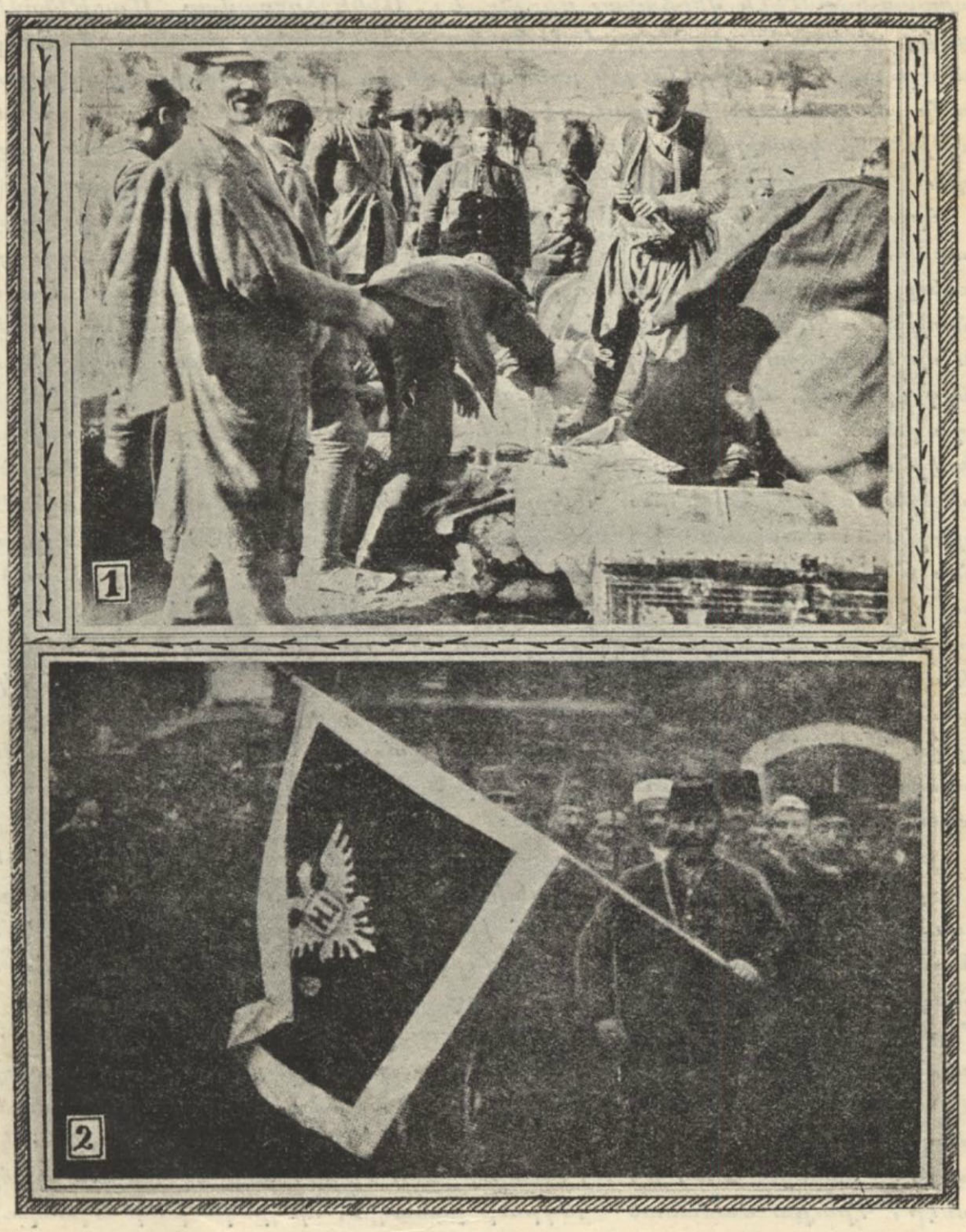

1. Գարատաղլիք կը քննեն իրենց ձեռք բերած պատերազմական աւարը.
2. Թուրքերուն կողմէ Թարապօշի անդրանիկ ընդհարման միջոցին գրաւուած գարատաղեան դրօշը

վնասներ պատճառելով անոր։ Սեվկի դժուարութիւն կը ներկայացնէր թնդանօթներու տեղաւորման յարմար դիրքերու ընտրութիւնը, ինչպէս

նաև թնդանօթներու զետեղումը այդ դիրքերուն վրայ։ Զօրավար Մարթինօվիչ այդ մտքով առաջին քայլ մը առաւ՝ տինամիթի միջոցաւ Սքիայէն ճամբայ մը բանալով դէպի Բրայա և Շերտքա, որոնք Թարապօչի վրայ իշխող բարձունքներ էին, թէև անկէ բաժնուած կը մնային կարգ մը սուր ցցուն քներով։

Հոկտեմբեր մէկին, մինչդեռ զօրավար Մարթինօվիչ Զօկայիի վրայ կը հսատատէր լիճին ճամբով ընդունած թնդանօթները, ուրիշ պաշարման թնդանօթներ ճամբայ հանուեցան Տուչինեօէն։ Այս վերջինները, Պոյա-

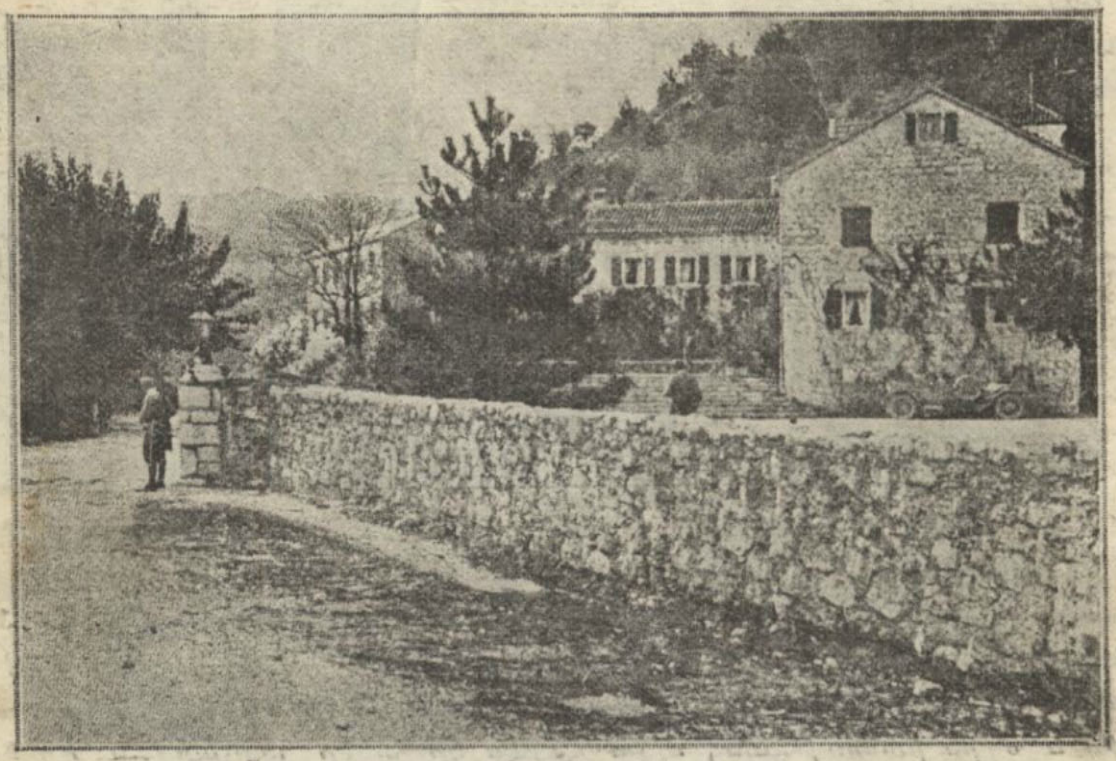

Ըէքթայի արքայական պալատը

նայի ցեխուտ հովիտէն անցնելով պիտի ուղղուէին դէպի Մուրիքան և Օպիլքա, հետեւելով Հարաւային բանակի աջ թեւին, որ այդ երկու դիրքերը պիտի գրաւէր՝ Զօրավար Մարթինօվիչի յարձակման օժանդակելու համար։ Զօրավարը՝ հոկտեմբեր 2ին իր պատրաստութիւնները լրացուցած ըլլալով, յաջորդ օրն իսկ սկսաւ ռմբակոծել Թարապօչը, բայց չը կրցաւ մեծ արդիւնք մը ձեռք բերել։ Հոկտեմբեր 4ի օրը անցաւ հանդարտ. զիշերը միայն, Ալպանացի պաշտպաններու խումբ մը, և անոնցմէ երկքը ձեռք անցընելով տեղին վրայ գլխատեցին։ Հարաւային բանակին աջ թեւը որ դէպի Մուրիքան կ'ուղղուէր, հոկտեմբեր 7ին գրաւեց Պէլաժի բարձունքը, բաւական բուռն ընդհարում մը ունենալով այնտեղ գտնուող թուրք պահակազօրքին հետ, որ ձգեց հեռացաւ, դժուարաւ փախցնելով իր թնդանօթները։ Նոյն թուականին՝ վրաքայի մէջ համախմբուած կեդրոնի բանակը, որ լիճին ճամբով պաշարման թնդանօթներ

ընդունած էր, կը ռմբակոծէր բուն իսկ Շքօտրայի բերդը, քաղքին արեւելեան կողմէն, առանց խնայելու նաև քաղաքին, մասնաւորաբար իսլամաբնակ թաղերուն։ Այդ միջոցին ձիւնը սկսած էր ծածկել շրջակայ բարձունքները. եղանակը կը խստանար, և բոլորովին կը դժուարանային պա-

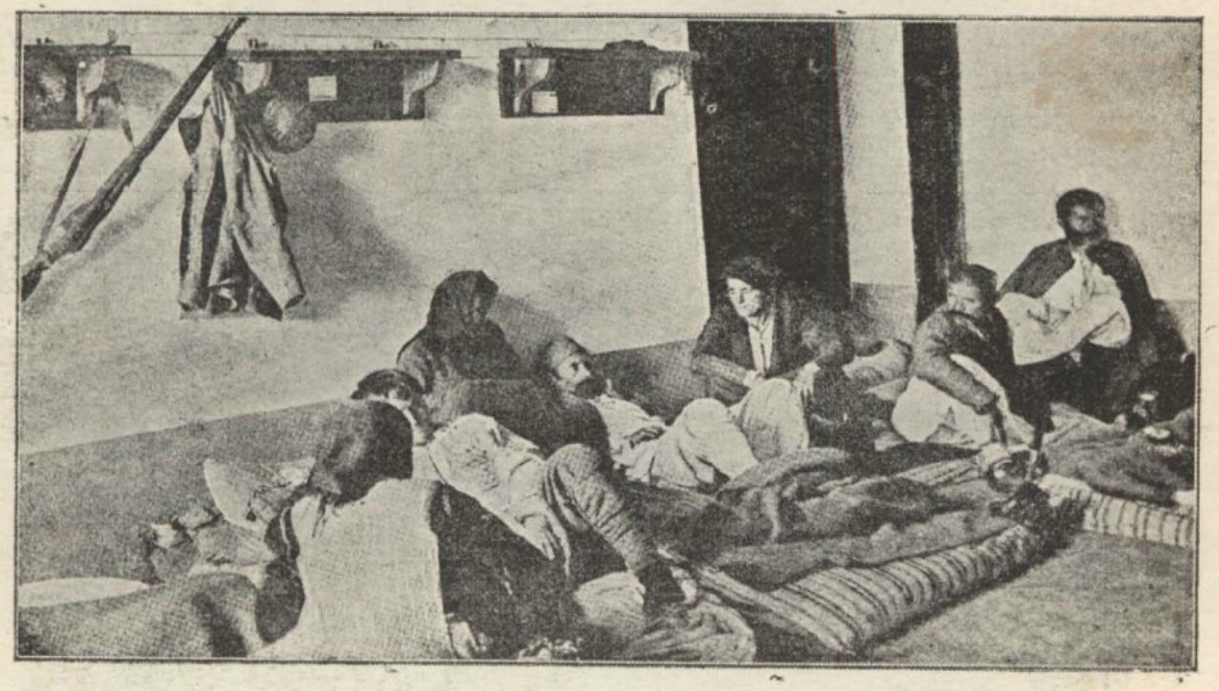

Հիւանդանոցի տեսարաններ Գարատաղի մէջ

շարման գործողութիւնները։ Յորդահոս անձրեւներ որոնք այդ ձիւնին հետեւեցան և չորս ղին ողողեցին, ա՛լ աւելի դժուարացուցին Գարատաղցւոց գործը։ Նիքօլա Թագաւոր, հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին և օդին խստութեան, միշտ մօտէն կը հսկէր պաշարման գործողութեանց։ Այդ հսկողութիւնը դիւրացնելու համար, որոշուեցաւ ընդհ. բանակատեղը Բօտկօրիցայէն փոխադրել Բլամիցա որ լիճին հիւսիսային կողմի եզերքին վրայ պզտիկ աւան մըն է։ Օթթոմանական թուականներու կոխուներուն մասնակցած ծերունի ռազմիկ մը, հոկտեմբեր 9ին այնտեղ փոխադրեց արքայական դրօշը։ Թագաւորը ամբողջ օրը հոն կ՚անցընէր, շրջակայ բարձրութիւններէն ուշադիր հետեւելով պաշարման գործողութեանց, և իրիկուններ, ընդհանրապէս լիճին ճամբով կը մեկնէր Բիէքա, որ Շքօտրայի ուղիին վրայ կը գտնուի, և ուր համեստ ապարանք մը ունի։

Մինչեւ հոկտեմբեր 9 Գարատաղցիք պարբերաբար չորսնակեցին ռմբակոծել Թարապօշն ու Շքօտրան, թէ հարաւէն և թէ արեւելքէն, թէեւ զգալի յառաջդիմութիւն մը չկրցան ընել, ոչ ալ քիչ շատ կարեւոր կորուստ պատճառել Օսմանցւոց։ Մինչդեռ այս վերջիններուն արձակած ռումբերը մեծ աւէր կը գործէին և շատ մարդ կը սպաննէին։ Բիէքա, Զէթինէ, և շրջակայ բոլոր գիւղերը լեցուած էին վիրաւորներով։ Բաղդատմամբ կորուստներուն, ձեռք բերուած արդիւնքը մեծ բան չէր։

Շքօտրայի պաշարումը տակաւին անուանական ըլլալէ չէր դադրած. զօրավար Մարթինօվիչ չէր կրցած սեղմել պաշարման գօտին, ոչ ալ յաջողած էր գրաւել իր խոչոր թնդանօթներուն զետեղման համար անհրաժեշտ բոլոր դիրքերը: Նոյնիսկ լիճին վրայ Թուրքերը ազատ երթեւեկ ունէին տակաւին, և կը շարունակէին պարէնաւորուիլ աջէն ու ձախէն(*): Հոկտեմբեր 9ին դարձեալ ռմբակոծուեցաւ Թարապօշ, չրջակայ մէկ քանի ռազմական կէտերու գրաւումը դիւրացնելու համար: Թագաւորը, Թագուհին, Նիքօլա-Նիքօլայէվիչ մեծ-դուքսն ու մեծ-դքսուհին, օտար դիւանագիտական կցորդներ և դիւանագիտական մարմնին անդամները, լիճին վրայէն, արքայական զրօսանաւին մէջէն, ականատես եղան ռմբակոծութեան, որ սակայն ապարդիւն մնաց: Երկու օր վերջ, հոկտեմբեր 11ին, Հարաւային բանակին ձախ թեւը յաջողեցաւ գրաւել Շիրօքայի ու Գրայայի սարերը, մինչդեռ աջ թեւը կը գրաւէր Մուրիքանը, և նոյն օրն իսկ կատարուեցաւ նոր ու աւելի ուժեղ ռմբակոծութիւն մը: Ձախ թեւը որուն անձամբ կը հրամայէր զօրավար Մարթինօվիչ, հիւսիսի կողմէն դիրք գրաւած էր Շիրօքայի վրայ, արագահարուած թնդանօթներով, և Գրայայի վրայ, ամբողջ հրետաչարքով մը. իսկ աջ թեւը

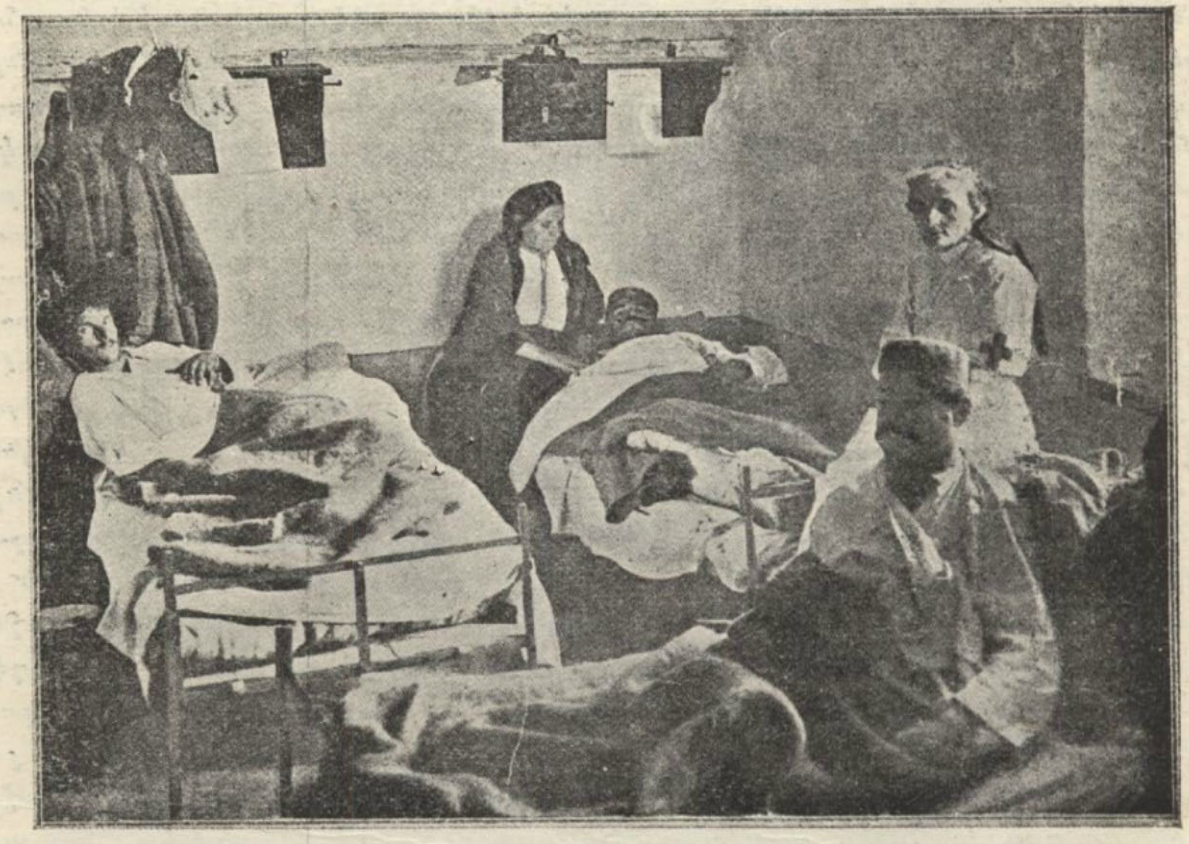

Հիւանդանոցի տեսարանները Գարատաղի մէջ

(*) Հոկտեմբեր 9ին՝ Գարատաղիէք լիճին վրայ դրաւեցին Թրքական շոգեմակոյկ մը և հինգ առագաստանաւեր, որոնք պարէն կը փոխադրէին Շքօտրա։

արեւմուտքի կողմէն, դիրք բռնած էր Մուրիքանի վրայ, տասնեակ մը թնդանօթներով։ Կեդրոնի բանակն ալ որ Վրաքայի մէջ վեց խոշոր թնդանօթներ հաստատած էր, արեւելքի կողմէն մասնակցեցաւ ռմբակոծութեան։ Մինչեւ ցերեկ՝ թնդանօթները գոռացին անընդհատ։ Յետոյ, զօրավար Մարթինօվիչ պատուիրակութիւն մը ղրկեց Թարապօշի Թուրք հրամանատարին, հրաւիրելով զայն որ անձնատուր ըլլայ եւ երկու կողմին ալ խնայէ աւելորդ արիւնահեղութիւն մը։ Համանման առաջարկ մը, միեւնոյն ժամուն, իշխան Տանիլօ կ'ընէր Շքօտրայի հրամանատարին։ Այդ միջոցին՝ Նիքօլա Թագաւոր լիճէն անցնելով գնաց Կեդրոնի բանակը ուր իր երեք զաւակներուն հետ զինուորական խորհուրդ մը գումարեց։ Խորհուրդին որոշմամբ՝ իշխան Միրքօ հրամանատար կարգուեցաւ Զէթայի գումարտակին որ նշանաւոր հանդիսացած էր Տէտւիչի եւ Շքիրչանիքի գրաւման միջոցին, եւ այդ առթիւ տեղի ունեցաւ յուզիչ արարողութիւն մը, ուրկէ վերջ, իշխանը, խօսքը իր զինուորներուն ուղղելով ըսաւ. — «Բանակին վերին հրամանատար հայրս ինծի հրամայեց որ ձեզ Շքօտրա առաջնորդեմ։ Հետեւեցէ՛ք ինծի. իմ արի զինուորներս, հետեւեցէք ոչ թէ մահուան ու բնաջնջման ճամբուն մէջէն, այլ այն ճամբէն ուրկէ ազատութիւնը, նոր կեանք մը եւ յառաջդիմութիւնը պիտի մտնեն Շքօտրա։ Ինքզինքնիդ արժանի դարձուցէք Պարատաղցւոց ասպետական համբաւին»։ Հաւատարմական սրտագրաւ ցոյցեր եղան ամբողջ բանակին եւ անոր օժանդակող բազմաթիւ Մալիսօրներուն կողմէ։ Նիքօլա Թագաւոր սրտագին խօսքեր ուղղեց մասնաւորապէս Մալիսօրներուն, դրուատեց անոնց ցոյց տուած քաջութիւնը կռիւներու ընթացքին, եւ յանձնարարեց որ քիչ մը «փափկութեամբ» կիրարկեն իրենց խանդավառութիւնը. որովհետեւ Մալիսօրները յաճախ վայրենօրէն կը կռուէին եւ անողորմ կերպով կը կտրատէին իրենց ձեռքը ինկած վիրաւորներն ու գերիները, նոյն իսկ մեռեալները։ Յետոյ, Նիքօլա Թագաւոր հրաժեշտ տուաւ բանակին ու իր զաւակներուն, զորս կարգով համբուրեց, ու մեկնեցաւ յաջողութեան մաղթանքներով։ Թագաւորին մեկնելէն վերջ ռմբակոծութիւնը վերսկսաւ միանգամայն երեք կէտերէն, որովհետեւ Թարապօշի հրամանատարը մերժած էր անձնատուր ըլլալ, ու տեւեց մինչեւ գիշեր։ Յետոյ, Թարապօշի առջեւ, հարաւային բանակին ձախ թեւը բուռն յարձակում մը գործեց լերան դէմ եւ ամբողջ գիշերը կռիւը շարունակուեցաւ անդադրում հրացանաձգութեամբ։ Առտուան մօտ, Թուրքերը ստիպուեցան թողուլ մէկ քանի յառաջացեալ կէտեր, որովհետեւ զօրավար Մարթինօվիչի ձախ թեւը յաջողած էր գրաւել Կօրիցայի դիրքը։ Յաջորդ օրը, 12 հոկտեմբեր, պաշարման գօտին քիչ մը աւելի սեղմուեցաւ, երբ Կօրիցա ժամանող Պարատաղցիք, ամենաբուռն ընդհարումէ մը վերջ, որու միջոցին Թուրքերը յուսահատական թէեւ ապարդիւն արիութիւն մը ցոյց տուին, գրաւեցին Օպլիքայի բարձունքը, էական դիրք մը Թարապօշի դէմ յարձակողական գործողութեանց համար։ Նոյն օրը՝ Կեդրոնի բանակը ռմբակոծեց Շքօտրան եւ քանի մը ռումբեր որոնք քաղքին մէջ ինկած էին, շփոթութիւն առաջ բերին։ Քրիստոնեայ Թաղերուն վրայ տեսնուեցան սպիտակ դրօշ-

ներ, որոնք սակայն չուտով վար առնուելեան։ Թուրքերը պատասխանեցին բուռն ռմբակոծութեամբ, և արձակուած ռումբերէն մէկը որ գարատաղ-

Զօրավար Մարթինօվիչ կը տեսակցի Գրանսական կայմիր խաչի խումբին պետին հետ

եան բանակատեղին մօտ պայթած էր, քիչ մնաց որ դառն աուգի մատնէր բուվանդակ Գարատաղը, սպաննելով Նիքօլա Թագաւորին երկը զաւակ-

ները որոնք պայթման վայրին չափազանց մօտը կը գտնուէին (*)։

Մինչև Հոկտեմբեր 15, փոխադարձաբար յարձակումներ տեղի ունեցան պաշարող ոյժերուն և պաշարեալներուն կողմէ, սակայն նշանակելի արդիւնք մը ձեռք չբերին անոնցմէ մէկն ու միւսը։ Զօրավար Մարթինովիչ ոգի ի բոին կ'աշխատէր ամրացնելու Օպլիքայի դիրքը, անոր վրայ հաստատելով պաշարման թնդանօթներ։ Թուրքերը, այդ աշխատութիւնները խանգարելու և թնդանօթներու զետեղումը արգիլելու համար, գիշերային յարձակումներ գործեցին Օպլիքայի վրայ, բայց ամէն անգամուն ալ ետ մղուեցան ծանր կորուստներով։ Դիրքին պաշտպանութիւնը բազմաթիւ զոհեր արժեց նաև Գարատաղցւոց։ Բաղդատմամբ ձեռք բերուած արդիւնքին, զոհերը միշտ շատ ծանր էին երկու կողմին համար ալ ու ճշմարտապէս ողբալի։ Պաշարող բանակին խանդը տակաւ կրնար մարիլ այդ ապարդիւն գործողութեանց պատճառաւ։ Յառաջխաղացումը կը կատարուէր քայլ առ քայլ, գրաւուած բարձունքները տակաւին շատ երկրորդական դիրքեր էին, չէին կրնար վճռական գործողութեանց և յարձակումներու յենակ դառնալ։ Երբ Հոկտեմբեր 15ին Գարատաղ հասաւ Բէթերսպուրկի նախորդ Պուլկարական դեսպան զօրավար Բարրիքօֆ, որ թէև դիւանագիտական պաշտօն մը ունէր բայց զինուորական գործողութեանց ընթացքին վրայ ալ պիտի ազդէր իր խորհուրդներով, Թարապօշ և Շքոտրա ապահովութեան մէջ էին այնքան, որքան պատերազմի սկզբնաւորութեան օրերուն։ Նախորդ օրը, Հոկտեմբեր 14ին, զօրավար Մարթինովիչի կողմէ Պրտիցայի դէմ կատարուած բուռն յարձակումներու շարք մը ետ մղուած էր Թարապօշի պահակազօրքին կողմէ, որուն արիութիւնն ու տոկունութիւնը նոյնպէս չէին խոցուած դեռ։ Պրտիցան Շքոտրայի բանալին էր. եթէ գրաւուէր, քաղքին անկումը անխուսափելի կը դառնար. Բայց Պրտիցայի տիրանալու համար պէտք էր նախ ընկճել ահարկու Թարապօշը։

Հոկտեմբեր 14ի նոյն օրը աւելի յաջող անցաւ Կեդրոնի բանակին համար, որ Մալիսօրներու օժանդակութեամբ յաջողեցաւ գրաւել Պօքսիի դիրքը, քաղքին արևելեան կողմը, հակառակ Թուրքերու կատաղի դիմադրութեան։ Կարևոր յենակ մըն էր Պօքսի Կեդրոնի բանակին համար, և շատ դիւրըմբռնելի է այն յուսահատական ճիգերը, որոնցմով Թուրքերը, նոյն օրն իսկ, տակաւին Գարատաղցիք չամրապնդուած, փորձեցին ետ առնել զայն։ Հասան Րիզա փաշա աւելի քան երեք վաշտ զօրք ու մէկ վաշտի մօտ Արնաութ պաշըպօզուքներ ղրկեց անոր դէմ, տեղի ունեցան ահաւոր ընդհարումներ, մանաւորաբար երկու կողմի անկանոն զինուորներուն՝ Մալիսօրներուն և Արնաութներուն միջև, բայց Գարատաղցիք մնացին անխախտ իրենց դիրքերուն վրայ, և Թուրքերը ետ քաշուեցան ծանր կորուստներ կրելէ վերջ։ — «Արևմուտքի զինուորական-

(*) Շքոտրայէն փախչողները այդ թուականին կը յայտարարէին թէ քաղքին մէջ խուճապ կը տիրէ և ուտելիքներու գինը անհաւատալի կերպով բարձրացած է։ Մէկ քիլօ հացը կ'արժէ եղեր մօտաւորապէս վեց դրուշ։ Տարապայման չափով սուղցեր է նաև միսը։

ներուն ըմբռնած պատերազմը չէ սակայն, կը գրէ անգլիացի թղթակից մը որ կռուին ականատես եղած էր. անոնք որ ինծի պէս առիթ ունեցան Մալխօրներու և առ հասարակ ընդհանուր Գարատաղցւոց այս օրուան կռուին, բնաւ պիտի վերյուշեն մարդկութեան նախնական դարերուն պատկանող դիւցազնամարտերու պատմութիւնները զորս կարդացած են իրենց պատանութեան միջոցին: Պաղարին հաշիններով, հաւատարիմ քարտէսներու ցուցմունքներով և բազմաչխատ տքնութիւններով, հմտութեամբ ու զգուշութեամբ պատրաստուած յատակագիծներու համաձայն կատարուած կռիւը չէ սակայն, ուր ամէն բան ժամացոյցի մը պէս լարուած, ժամացոյցի մը կանոնաւորութեամբ կը կատարուի: Դժուար է ըսել թէ իրօք կարգապահութիւն կա՞յ Գարատաղցւոց մէջ. բայց իմ տեսածներուս վրայ հիմնուելով կրնամ յայտարարել թէ երբ բաղխում մը կը սկսի, սպան, նոյն իսկ բարձրաստիճան սպան բացարձակապէս աւելորդ կը դառնայ Գարատաղեան բանակին մէջ: Ամէն մարդ, բազմաթիւ կռիւներու մէջ եփած վաթսունամեայ, նոյն իսկ եօթանասնամեայ փորձառու ռազմիկներէն սկսեալ մինչև տակաւին անպեխ ու անփորձ պատանին, իր սպան է, իր հրամանատարն է, պէտքը չի զգար ո՛և է հրամանի, գիտէ ընտրել լաւագոյն և յարմարագոյն դիրքը, կրակելու պահը, մանաւանդ նպատակակէտը: Խնդիր չէ թէ վառօդին ծուխը գրկած ըլլայ բովանդակ հորիզոնը, այնքան՝ որ կարելի չըլլայ նոյնիսկ 10-15 ինչէղ հեռուն գտնուող ո՛և է բան զանազանել: Գլխու պտոյտ տուող այդ անորոշութեան, նոյն իսկ գիշերուան մթութեան մէջ, իւրաքանչիւր Գարատաղցի գիտէ թէ ո՛ւր պէտք է ուղղէ իր հրացանը. որովհետև հարթ, տափարակ կամ լայն ճամբաներ չկան այստեղ, որոնց վրայ բանակ մը ուզածին պէս շարժի. բնութիւնն է որ բանակներու ընթացքը կը տնօրինէ. ուզեն չուզեն պէտք է յարմարին ամէն կողմ վխտացող սարերուն, սուր գագաթներուն կամ անձուկ կիրճերուն ու ծմակներուն, և անոնց ազատ թողած ճամբուն հետևին: Ու Գարատաղցին որ ձեռքի մատներուն չափ լաւ կը ճանչնայ այդ դժոխային լաբիրինթոսները, գիտէ թէ ո՛ր կողմն է անանցանելի և թէ ո՛ր կէտին վրայ կրնայ գտնուիլ թշնամին. քարտէսի, յատակագծի կամ հրամանի պէտք չունի իր հրացանին փողը ուղղելու համար: Յետոյ կան կռուի դրուագներ՝ որոնք վեր են ամէն երևակայութենէ: Կը պատահի յաճախ որ հրացանաձգութեան ամէնէն տաք միջոցին դարանի կէտէ մը դուրս խոյանայ յաղթահասակ ռազմիկ մը, դիմաւորելու համար թշնամի մարտիկ մը որ նոյնպէս իր դարանի դիրքը կը թողու, և կը նետուի իրեն ասպարէզ կարդացող հակառակորդին կողմը: Կարելի չէ ըմբռնել թէ ինչպէ՛ս այս երկու մարդիկը իրարու հրաւէր ուղղեցին այդպէս միևնոյն րոպէին, միևնոյն մղումէն խթանուած մէկզմէկու դէմ ճակատելու համար: Թերևս կռուի ընթացքին իրենց աչքերը յանկարծ իրարու հանդիպեցան և հաւասարապէս պերճախօս արտայայտութեամբ նայուածքներու բաղխում մը զոր շատ լաւ կը հասկընային երկուստեք, անխօս հրաւէրը դարձաւ այդ մենամարտին: Ու ահա իրենց ամբողջ հասակով ցցուած ժայռի ցցունքներուն վրայ, ուր

այծերն իսկ դժուար թէ կարենան պահել իրենց հաւասարակշռութիւնը, և իրենց սուրերը մերկացուցած, կը կռուին առանց ուշադրութիւն ընծայելու չուրջերնին սուրացող, յաճախ իրենց ականջին մօտէն անցնող կամ

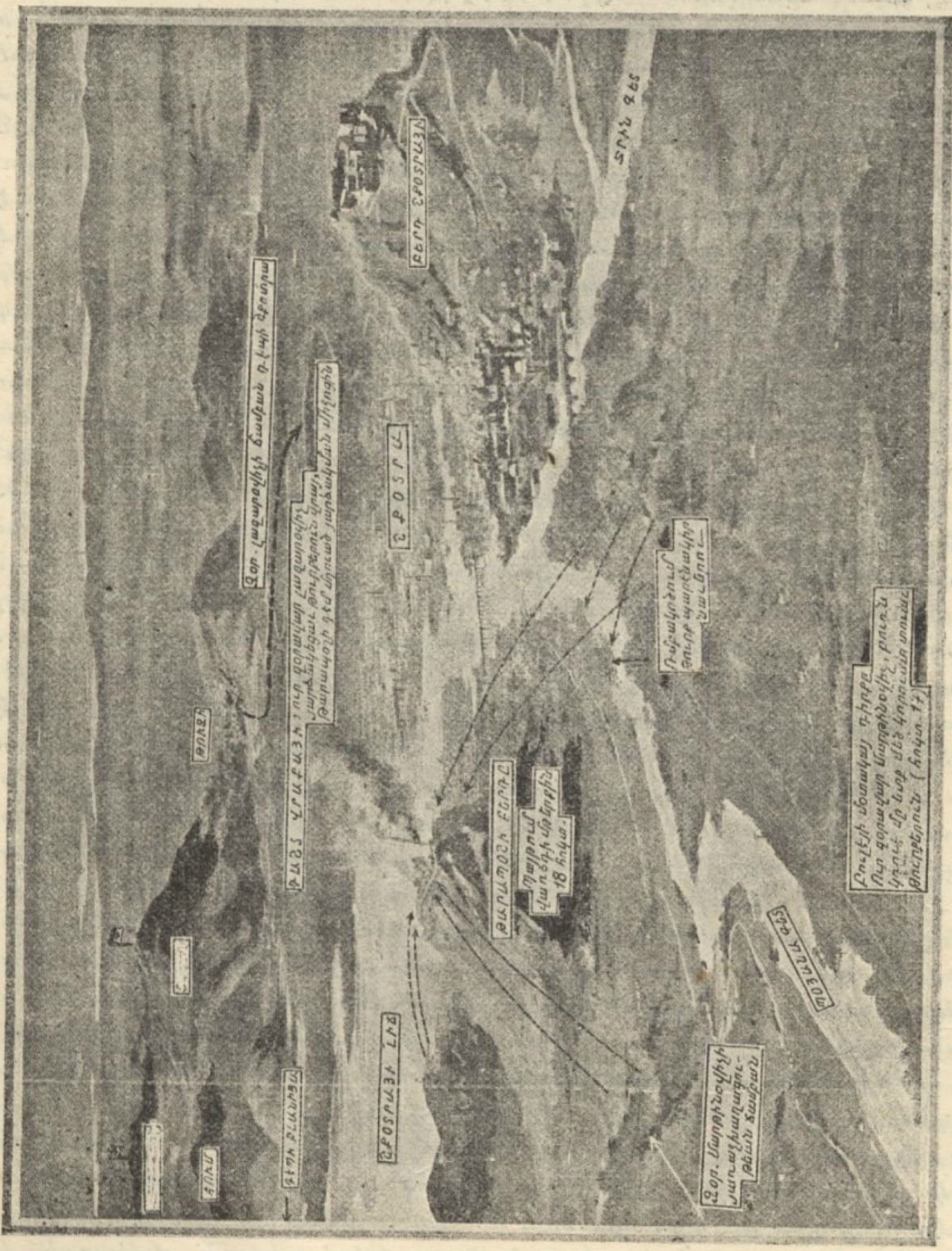

Ռմբակոծում Թարապօշի և Շքօտրայի (վերի բարձունքներէն ձախ կողմինը Տէտչիչն է և աջն ալ Շփիբչանիքը)

իրենց հագուստը ծակծկող գնդակներուն, և ոտքերնուն տակ պայթող ռումբերուն։ Այդ անողորմ մենամարտը իր անգիր ու յարգելի կանոնները ունի. մէկ հոգի միայն պէտք է վերադառնայ իր դիրքը ողջ կամ վիրաւոր. միւսը պէտք է անշունչ տարածուի գետինը. եթէ

վիրաւոր ալ ինկած ըլլայ, միւսը չի հեռանար անոր քովէն՝ մինչեւ որ անկէ խլած չըլլայ կեանքի յետին հեւքը։ Ու զարմանալի է որ մէկ ու միւս կողմէն արձակուող հրացանները չեն ուղղուիր անոնց վրայ, նոյն իսկ երբ մենամարտը վերջացած է, և յաղթականը իր բոլանդակ հասակով դիւրին նշանակէտ մը դարձած թշնամի շարքերուն։ Յաղթականը միշտ քաջ մըն է, և քաջութեան ընծայուած յարգանքը կրօնքի պէս բան մըն է այս սարերուն վրայ»։ Հոկտեմբեր 11ի այդ օրը՝ Կեդրոնի բանակին ձախ թեւը խուժեց թնդանօթներով ամրակուռ Շքօտրայի արեւելեան կողմը գտնուող թրքական մարտկոցները։ Գարատաղցւոց նշանառութիւնը շատ լաւ էր. միայն մէկ ռումբ ինկաւ քաղաքը, ուր կ'երեւայ թէ անձնատուութեան ի նպաստ զօրաւոր շարժում մը կար, որովհետև հազիւ ամրակռութիւնք սկսած, քաղաքին երեւելիներէն մաս մը գացին դուրս ելլելով, Տանիօ իշխանին առաջարկեց անձնատուր ըլլալ, պայմանաւ որ Գարատաղցիք, քաղաք մանելէ վերջ, հրդեհ, սպանութիւն կամ կողոպուտ չընեն և հին վրէժի հաշիւներ կարգադրելու չելլեն։ Ապահովաբար դաւադրութեան մը հետեւանքով կ'ըլլար այդ դիմումը որուն մասնակից չէին պաշտպան պահակազօրքը և հրամանատարները։ Ալպանացիները՝ կռուելէ տաղտկացած, թերեւս կը մտածէին բանի անձնատուութեան հարկադրել պահակազօրքը, և այդ էր անշուշտ պատճառը որ մինչդեռ դուրսը երեւելիներու դիմումը տեղի կ'ունենար Տանիօ իշխանին մօտ, ներսէն ալ, քաղաքին բարձրագոյն մէկ թաղին վրայ, քառասուն և աւելի սպիտակ դրօշներ կը ծածանէին, իբր հաստատութիւն երեւելիներու դիմումին։ Հասան Րիզա փաշա սակայն շուտով իմացաւ խնդիրը, և որովհետև ձեւակերպութեանց մարդը չէր, անմիջապէս բերդին թնդանօթները ուղղեց սպիտակ դրօշ պարզած թաղին վրայ և անխնայ քանդեց զայն, առաջ բերելով հրդեհ մը որ տեւեց մինչև իրիկունը ուշ ժամանակ։ Ասոր, մունետիկ պտտցնելով քաղաքին մէջ, ծանոյց ժողովուրդին որ եթէ նոյն իսկ Շքօտրան յանձնեն Գարատաղցւոց, Թարապօշի և Պրտիցայի բոլոր թընդանօթները պիտի ուղղուին քաղաքին վրայ, որ աւերակ պիտի դառնայ՝ տակաւին Գարատաղցիք ներս չմտած։ Կարծի հրամանատարը կ'երեւայ թէ իր թաթին ծանրութիւնը զգացուցած էր արդէն որ Ալպանացւոց պէս յամառ, քինախնդիր ու վրիժառու ժողովուրդ մը սասանեցաւ այդ սպառնալիքէն, և անձնատուութեան տրամադրութիւնները վայրկենաբար անհետացան։

Այս դէպքերը, ինչպէս նաև Շքօտրայի երեւելիներուն դիմումը յուսադրեցին Նիքոլա թագաւորն ու իր սպայակոյտը թէ քաղաքը իրօք նեղութեան մէջ է, և անկումն ալ մօտալուտ։ Երեւելիներուն յայտարարութեան համեմատ, Շքօտրա սարսափի և անօթութեան մատնուած էր։ Քիլօ մը հացը մէկ մէճիտի կը ծախուէր, ան ալ եթէ գտնուէր. սովորաբար հացի հեռաւոր գաղափարն իսկ չարթնցնող տեսակ մը անանուն խիւս էր ժողովուրդին կերածը։ Փողոցներու մէջ դեգերող շուներու և մէկ քանի կմախացած ջորիներու միսէն, կարգ մը տարրական անհրաժեշտներէ և այդ անճանաչելի հացէն զատ ուրիշ ուտելիք չկար։ Միւս կողմէ՝ Գարա-

տաղցւոց շրաքնէկները (գնդաձիր) քաղաքին վրայ կը պայթէին և հրդեհ ու մարդկային զոհ կը պատճառէին. Նոյն իսկ պզտիկ տղաք սպաննուած

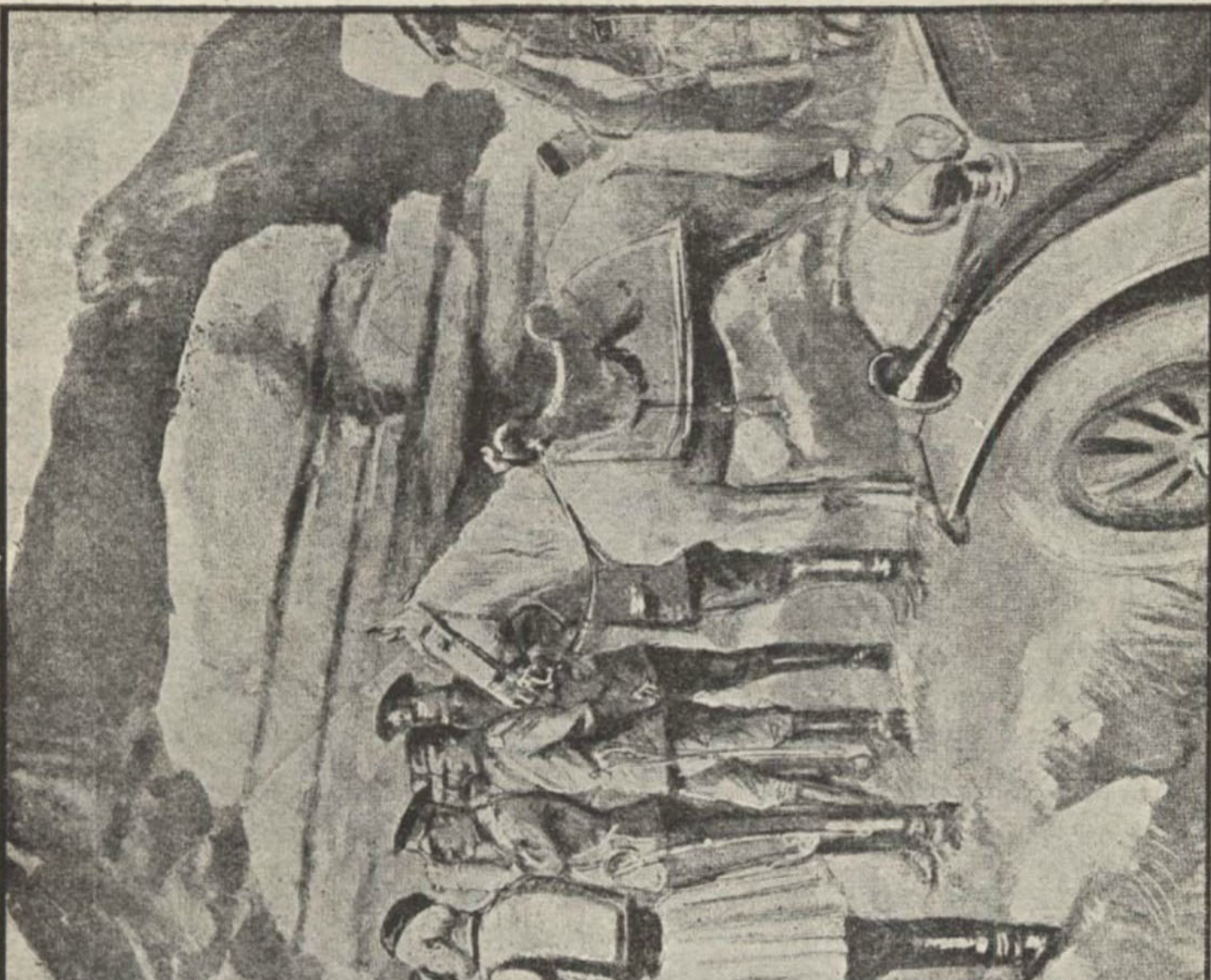

Նիքօլա Թագաւոր կը հետեւի Շքոտրայի ռմբակոծման, Տիրօքայի կատարէն

էին անոնցմէ ։ Յետոյ, յաճախ կը ծագէին մանր մունր ըմբոստութիւններ, որոնց կը յաջորդէին խստագոյն զսպողական միջոցներ ։

Շքոտրայէն փախած երեւելիներու այս տեղեկութիւններէն զատ՝ պա-շարուած քաղքին անցուդարձերուն ու կենցաղին նկատմամբ գրեթէ ոչինչ

իմացուեցաւ(*)։ Միայն Ժուռնալի կողմէ Գարատաղ ղրկուած երկրորդ Թղթակից մը որ պաշարումէն վերջ Շքօտրա կը մնար, յաջողեցաւ իր թերթին հասցնել հետաքրքրական նամակ մը, ուրկէ հետեւեալ մասերը կ'արտագրենք այստեղ. —

«Վիրբազարէն, Անթիվարիէն և աջակողմէն ալ Բօտկօրիցայէն ու Թուզիէն՝ յաղթական Գարատաղցիք ոտք դրած են Թրքական հողին վրայ։ Կաթոլիկ Ալպանացիները զորս Մալիսոր կը կոչեն և որոնք վայրագ հովիւներ, ու դէմքով՝ ասիական Թաթարներուն նմանող պատերազմիկներ են, Գարատաղցւոց միացած են թէ՛ կռուի և թէ՛ աւարի մէջ։ Դուրսը, Պօյանայի ճախճախուտ ղարափներուն, ինչպէս Բիրիի մանուածապատ կիրճերուն մէջ, անոնք յառաջապահի գրեթէ անանցանելի գիծ մը հաստատած են։ Մառերը սակաւաթիւ են, բայց առատ են սեւ ու բարձր ապառաժները, պահապաններու պէս ցցուած։ Անոնց ետին, պզտիկ խումբերով մարդիկ կը կենան. տասը կամ քսան հովիւներ են, ամէնքն ալ զինուած, և Վանտէլի Շուաններու կաւինները կամ Սպանիոյ հրասամարտերը կը յիշեցնեն։ Վա՜յ այն միայնակ ճամբորդին որ յանդգնութիւնը պիտի ունենայ այդ տեղէն անցնելու։ Թարապօշի շուրջը գտնուող թնդանօթները տակաւին չեն յաջողած անոր բարձունքը մագլցելու. բայց աստեղ, ամբողջ երկիր մըն է վարանած. ամբողջ անտեսանելի բանակ մըն է, որուն համազգեստները կը շփոթուին քարքարուտ հողին գոյնին հետ։ Պզտիկ անխորհուրդ շարժում մը, և ահա, առանց գիտնալու, կրնաք հարիւր և աւելի հրացաններու մէկ հատիկ նշանակէտը դառնալ։ Տասը օր է որ պաշարուած ենք։ Շքօտրա կը քնանայ անյոյս, իր գերագոյն ամրոցներուն՝ Թարապօշի և Թէփէի մէջտեղ։ Անհուր մարտկոցներով ու ամրութիւններով երկու բարձունքներ են, բայց արտաքուստ միայն կանոնաւոր են. ներսը ամէն բան անկարգ է, ժանգոտած և տակնուվրայ, արեւելեան իրերու խառնափնթորութեամբ մը լեցուն. ճիշտ ու ճիշտ միջնադարեան բերդ մը...։ Պահակազօրքին մեծ մասը կը բաղկանայ Ալպանացի պաշըպօզուքներէ. ապահովաբար անոնք քաջ են և համբուրելի վայրագութեամբ մը օժտուած. պատերազմը անոնց համար ապրուստի միջոց մըն է, իրենց ճակատագիրը անոր կապուած է։ Իրենց համար՝ քաջութիւնն ու հերոսութիւնը այնքան բնական բաներ են որքան մահուան արհամարհանքը։ Բայց իրենց մօտ բնաւ չես տեսներ ոչ մէկ խանդավառութիւն, ոչ մէկ ծիծաղ, ոչ մէկ ուրախութիւն։ Պառկած ըլլան թէ կոկզած, մարդկային անսահման հօտ մը կը կազմեն և իրենց հանգիստի պահը կ'անցընեն անդադար համրիչը հատհատելով և կամ ժամերով քարի մը, բոյսի մը վրայ ու նաեւ գաւաթի մը յատակը յառած պահելով իրենց նայուածքը։ Իրենց հոգիին պատկերը աչքերնուն մէջն է. — համակերպող հոգի մը։ Սակայն դեռ նոր նոր կտրուած վիզերէ հոսող արիւնը, Գարատաղի լեռնականներուն հարուստ արիւնը, վաղը կռիւէն վերջը պիտի կրնայ զիրենք սթափեցնել։ Ու ժամերը կ'անցնին՝ տենդագին մելամաղձութեամբ մը զեղուն։

(*) Այս տողերը գրուած միջոցին Շքօտրա տակաւին պաշարուած կը մնար։

«Գիշերը ոչ ոք դուրս կ'ելլէ։ Դուռերուն առջեւ քաչուած երկաթեայ չղթան կ'արգիլէ մուտքը. ու եթէ երբեք յանդգնիք մտնելու անոնց բակէն ներս, պիտի տեսնէք պահապան մը որ չուռոյ հրացանը կուրծքերնուդ կ'ուղղէ։ Բայլ մըն ալ, և հարուածը կ'արձակուի։ Վրդովիչ լռութիւն մը կը ծանրանայ քնացած քաղքին վրայ։ Ու եթէ պատահմամբ

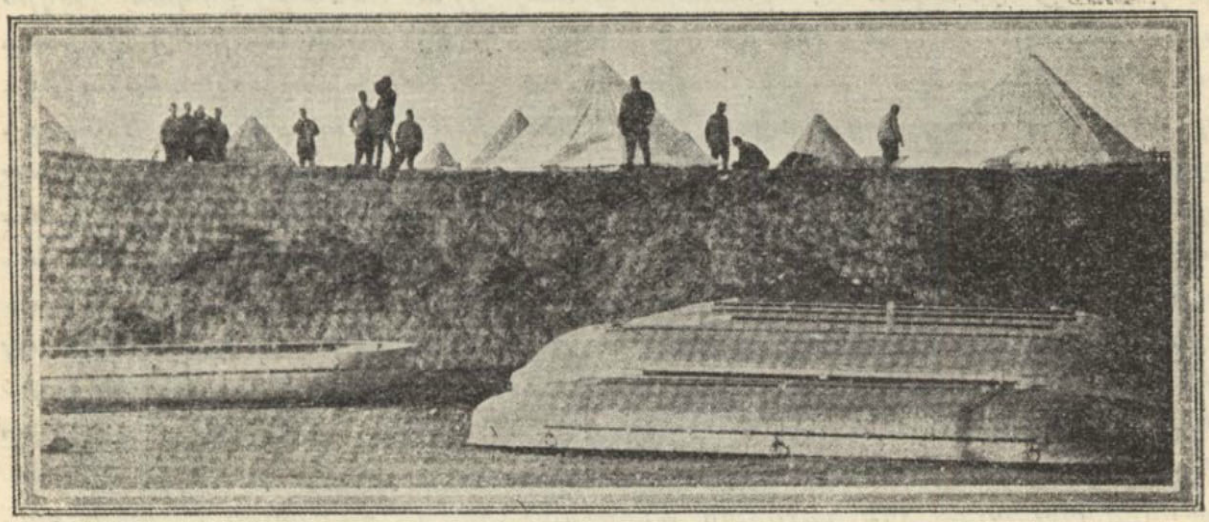

Օսմ. վրաններ Շքօտրայի լիճին շուրջը

չուն մը հայէ, իր ալաղակը զարմանալի կերպով կը խորտակուի լռութեան կողերուն վրայ։ Իբր ամբողջ կեանքի նշան՝ տուներու պատուհաններէն երեւցող լոյսերը միայն կան և այդ պատուհաններու ետեւի մը լուսանցքներուն կը նմանին։ Լա՛թարի մը չողքը կը լուսաւորէ առաստաղ մը. վարագոյր մը կ'երեւայ, քօղարկուած ատեր մը կ'անցնի։

«Երբ առտու կ'ըլլայ՝ ամէն մարդ ուսելիքին վրայ կը մտածէ, որովհետեւ թէ ցամաքէն և թէ լիճին վրայէն ամէն ճամբաներն ալ կտրուած են։ Ուր օր կ'ըսէ որ ոչ մէկ կարաւան հասած է Շքօտրա։ Հետագրական ձողերն ու կամուրջները խորտակուած են կայծին հարուածներու տակ։ Թնդանօթն ու ատրճանակը քաղաքը կ'ակնոցած են թչնամութեան զօրութեան չրջանակի մը մէջ։ Լիճին վրայ, ափէն հազիւ մէկ քանի հարիւր մեթր անդին, ձկնորսութիւն ընող ծերունիներ իրենց ուռկաններուն նետած են։ Շատ աղուոր ձուկեր կ'ըսուան, և անոնց չնորհիւ կրնանք ձմեռուան պահել մեր ժամպօնները։ Ուտելիքը կը պակսի. մեր կերած հացը հաճարի ու եգիպտացորենի անճանաչ խառնուրդ մըն է։ Միսը չատ հազուագիւտ ու սուղ է, հաւը ամենասուղ։ Մեղի ապասարկող պանդոկապետը որ Թուրքի ու Իտալացիի խառնուրդ մըն է, կ'երեւայ թէ չատ սուղ կը գնէ զանազան. գոնէ չատ պզտիկ մասերով կը մատուցանէ մեղի և անոնց դրամ կ'առնէ։ Մենք ալ կրցածնուս չափ անուշիղէն կ'ուտենք. որովհետեւ այստեղ ամէն տուն, նոյնիսկ ամէնէն աղքատը, ահագին քանակութեամբ քաղցրաւենի ամբարած է։ Տաքնալու համար կը սուիպուինք խոհանոց ապաստանիլ։ Ամէն բան կը գործածուի կրակ վառելու համար. ոչ իսկ կը խնայեն տուներու վանդակապատները։ Պարտէզներուն մէջ, հորերու չուր-

ջը, դեռ երէկ այնքան աղուոր ծառեր և հօտաւէտ յասմիկներ կային. բոլորն ալ վառելափայտի վերածուած են։

«Խնդիր է թէ ինչպէ՞ս կը սնանին զինուորները։ Գաղտնի՛ք...։ Բոլոր ոչխարի ու եզի հօտերը որոնք՝ սահմաններուն անդին և ասդին կողմէն յափշտակուած էին առաջին օրերը, մինչև ոսկորները կերուած լմնցած են արդէն։ Զինուորները այլևս տասերկու ժամը անգամ մը միայն կը ճաշեն։ Եւ ի՜նչ ճաշ... Ջուրով փիլաւ...։ Յաճախ բախտաւոր օրեր կ'ունենան։ Լիճին վրայ գտնուող չորս շոգեմակոյկներ կան որոնք միթրայեօզներ կը կրեն։ Կը պատահի որ ասոնք հօտի մը հանդիպին և զայն ամբարկածեն։ Այն իրիկունը՝ պահակազօրքը կերուխումի մէջ կ'ըլլայ։ Շատ անգամ ալ կը լսենք որ ասդին անդին տուներ թալլեր են. և առաւելապէս գինի հանող տուներն են թալլուողները։

«Ժամանցի պահեր չունինք, և աշխարհի մնացեալ մասէն բնաւ լուր չի հասնիր մեզի։ Երբեմն երբեմն, զինուորներու ցանցին մէջէն ներս կը սպրդին Տուլչինեօէն կամ Մէտուայէն եկող պառաւ կիներ, որոնք, նաւաստիներէ լսած կ'ըլլան բոլորովին հակասական լուրեր և զանոնք մեզի կը հաղորդեն։ Օր մը կ'իմանանք թէ Պուլկարները գրաւեր են Պոլիսը. ուրիշ օր մըն ալ կը լսենք թէ Թուրքերը զանոնք ջարդ ու փշուր ըրեր են։ Հէքեաթներ կը շրջին այսպէս. և սասայուղութիւնն ու միայնութիւնը բոլորովին խոշոր համեմատութիւններ կուտան անոնց։ Այլևս սկսած ենք բանի մը վրայ ալ չզարմանալ։ Հարէմներու մէջ, ու քիչ մը ամէն կողմ,

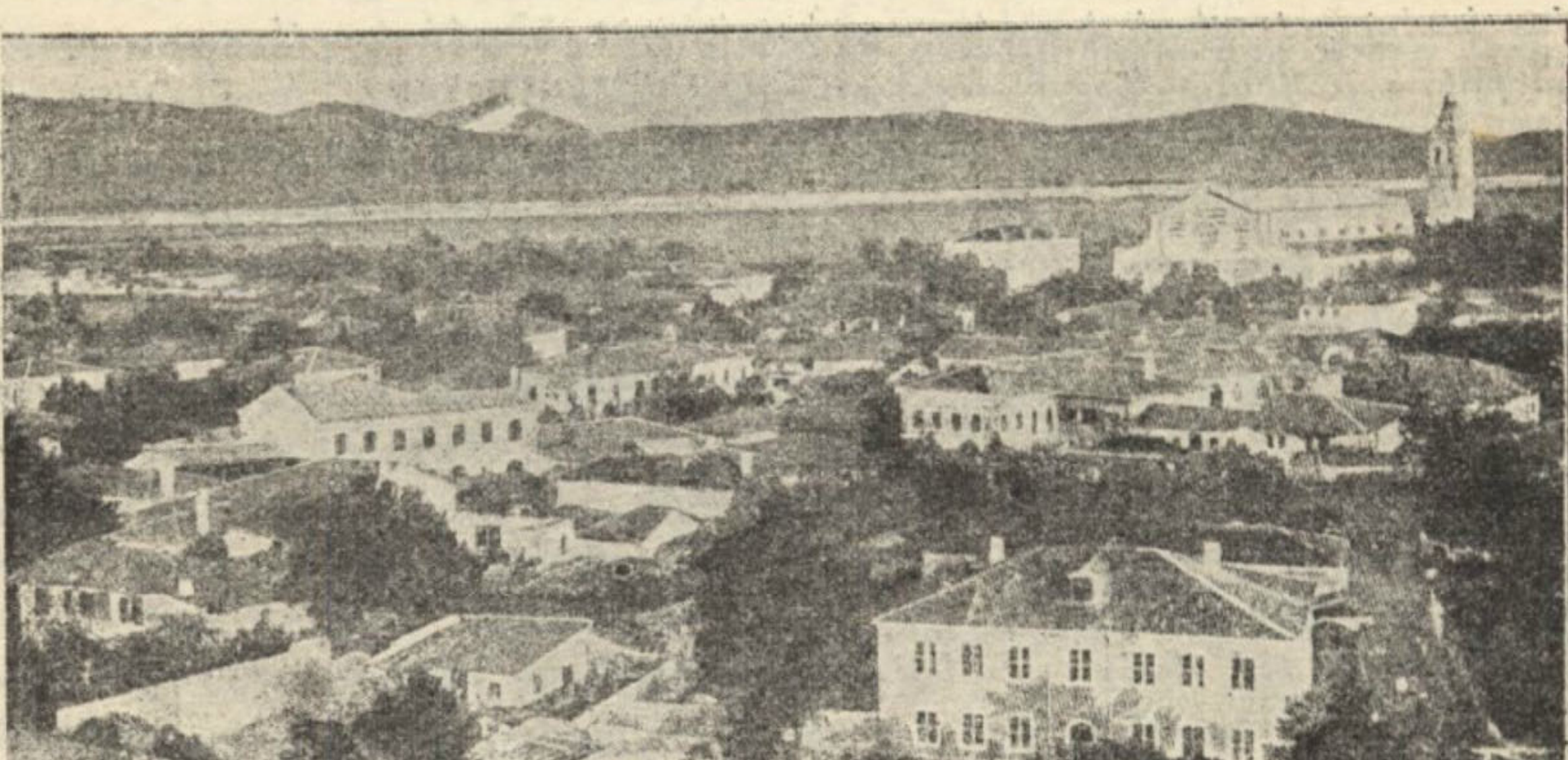

Շքօտրայի մէկ տեսարանը

վտիտ և դեղնած մատներով բախտահմայ կիներ կ'երգեն Գուրանէն հատուածներ և իրենց անընթեռնելի թուղթերուն վրայ նայելով ապագան կը գուշակեն։ Երբոր մութը իջնէ, խոլոյն կը բացուին պզտիկ սրճարանները։ Արծուեռունգն ծերունիներ կը տարածուին նստարաններու վրայ, չպուխը բերաննին։ Սուրճի գաւաթները կը սկսին շրջան ընել։ Գրեթէ ոչ ոք կը

խօսի. պզտիկ սրահին մէջ որ չուտ մը լեցուած է ծուխով, մարդիկ կամ կ'երազեն և կամ կ'աղօթեն։ Ճաճախ, մութին մէջէն, ահաւոր աղաղակներ կը ժայթքին. պահնորդի մը կողմէ արձակուած հրամաններ են։ Եւ ահա, առանց պատճառի, սրճարաններէն դուրս կը նետեն յաճախորդները, հապճեպով, իբր թէ Մահը քաղքին դուռներէն ներս մտած ըլլար։ Ճեռայ կը գոյնն փեղկերը և դուռները կը կղպուին։ Այս է ահա կեանքը պաշարուած Շքօտրայի մէջ։

«Իակ պատերազմը. լաւ կ'ըլլայ որ ակնարկ մըն ալ անոր վրայ նետենք։ Կռիւը մեր բոլորտիքն է որ տեղի կ'ունենայ, ամրացեալ լեռնաշղթայի մը վրայ որ տասնմէկ քիլօմէթր երկարութիւն ունի։ Փիչերները անձրեւոտ ու քաղցր են։ Իրիկնամուտին, յանկարծ թնդանօթին ձայնը կը դղրդեցնէ լեռները։ Ճեռայ, ժամ մը կամ երկու ժամ ալ հրացանաձգութեան ձայնը կը լսուի, և անոր հետ ալ՝ միթրայէօզներն են որ կը խօսին։ Կարմիր ու կանանչ հրեզէն ժապաւէններ կայծակներու պէս կը կտրատեն վերջալոյսը։ Ցանկարծական լռութիւն մը պահ մը սիրտերը անձկութեամբ կը սեղմէ. յետոյ, անակնկալ կերպով, քանի թնդանօթ մէկտեղ կը գոռան։ Այդ պահերուն՝ քաղաքը դերեզմանոցի մը երեւոյթը կը ստանայ։ Տուներու մէջ կիներու ամբողջ բազմութիւն մը կայ որ կ'աղօթէ։ Վաճառորդներ իրենց խանութին խորը կը քաշուին։ Մերուներ պատէն վար կ'առնեն իրենց հնաձեւ զէնքերը. հպարտութեան սարսուռով մը և կը գգուեն իրենց մէջքին ագուցած դաշոյնին երախակալը։ Ինչ հաճոյքով պիտի կտրէին-արիւնք լերան անդիի կողմի դարաւոր թշնամիներուն վիզը։ Աւելի ուշ, ամբակոծութենէն հինգ կամ վեց ժամ ետքը, ամրոցներն ի վար իջնող նեղ անցքերէն՝ վիրաւորները քաղաք կը բերուին ծառի ճիւղերէ չինուած նախնական պատգարակներով։ Ետեւէ անկողին մը և խայտաբղէտ գորգ մը...։ Ատ է իրենց բոլանդակ անկողինը և շատ անգամ ալ իրենց պատանքը...։ Հիւանդանոցին սեմին վրայ կայնած է փախիոցաւոր Հօճան, և վիրաւորներուն վրայ կը կարդայ արբազան մատեանէն կտորներ։ Ոչ մէկ գանգատ, ոչ մէկ հեծեծանք կը լսուի։ Մարդը կը տարածեն հանդիպած անկողնին, և կամ պարզապէս յարդի վրայ։ Չկայ վիրաբոյժ մը որ լռիկ ու համակերպած վիրաւորը դարմանէ։ Խեղճը իր լայնաբաց վէրքը կը դիտէ անխօսուկ. վէրքը փտախտ, և աւելի վերջն ալ՝ մահը...։ Եթէ այդ խեղճերէն մէկը հրաշքով ազատի մահուընէ, մի կարծէք որ երջանիկ պիտի ըլլայ ատոր համար։ Ընդհակառակը, պիտի մտածէ որ Աստուած զինքը արժանի չէ դատած իր արքայութեան...»։

Այս բոլոր տեղեկութիւնները որոշ ցոյց կուտային թէ Շքօտրայի ժողովուրդը դժգոհ է պաշարումէն, և սիրայօժար պիտի ընդունի պաշարման բարձումն ու իր հանգստութիւնը, հոգ չէ թէ ատոր համար պէտք ըլլայ Գարատաղցոց լուծին համակերպելու։ Այս տրամադրութեամբ տոգորուած ժողովուրդի մը մէջ՝ պահակազօրքին դրութիւնը անշուշտ ա՛լ աւելի կը դժուարանար։ Թշնամին լոկ դուրսէն չէր, այլ նաև ներսէն. միայն Գարատաղցոց վրայ հակելու բռնադատուած չէին՝ որպէսզի ներս չմտնեն.

ստիպուած էին հսկել նաև ժողովուրդին վրայ, վախնալով որ միւսները ներս կը մտնեն։ Ապահովաբար Նիքոլա Թագաւոր իր յոյսը պահակազօրքին և անոր հրամանատարներուն այս տրամադրութեան վրայ դրած էր, երբ հոկտեմբեր 15ի իրիկունը, առտուընէ ի վեր տիրող անողորմ ռմբակոծութիւնը դադրեցնել տալով, սպիտակ դրօշ պարզեց և Թշնամիին մօտ ղրկեց Գարատաղցի պատգամաւորներ, որոնք իրենց վեհապետին անունով ըսին Րիզա փաշային.

— Ձեր դիմադրութիւնը հիացման արժանի է, բայց ձեր ճիգերը անօգուտ են. չէք կրնար սովին և եղանակին խստութեան դիմադրել։ Անձնատուր եղէք. Քըրք-Քիլիսէի և Քումանօվօի մէջ նոյնը ըրին ձեր եղբայրները։

Հասան Րիզա փաշա պատասխանեց.

— Ամրոցին մէջ ես եմ տէրը. որքան ատեն որ ողջ եմ, Թարապոշ անձնատուր չպիտի ըլլայ։

Այս հոգին կրող հրամանատարներ անձնատուր չէին կրնար ըլլալ անշուշտ։ Նիքոլա Թագաւոր չզիջեց, մտածելով որ ինք ալ նոյն բանը պիտի ընէր եթէ անոր տեղը ըլլար, ինչպէս յայտնած էր իր շուրջիններուն։ Պէտք էր ուրեմն ծայրով և կամ անօթութեամբ առնել քաղաքը։ Բայց ատոր համար տակաւին շա՜տ ու շատ ժամանակ պէտք պիտի ըլլար. և քանի՜ օրերը կ'անցնէին, այնքան կը բազմապատկուէին Գարատաղցւոց կորուստները. Շքոտրա և Թարապոշ կը սպառնային Զանակօրայի գերեզմաննոցը դառնալ։ Վիրաւորներուն թիւը զարհուրելի համեմատութեամբ կ'աւելնար, և դժուար կը դառնար անոնց փոխադրութեան հասնիլ։ Կիներն ու տղաքը միշտ ոտքի վրայ էին, ճամբաններուն երկայնքը. նոյն իսկ տասնամեայ մանուկներ կիրով լեցուն պզտիկ կառքեր կը քաշէին դէպի ընդհարման վայրերը, դիակները ծածկելու համար։

Հոկտեմբեր 16ին՝ Հարաւային բանակին աջ թեւը, բաւական դըժուարին յարձակումներէ վերջ, յաջողեցաւ գրաւել Պուզաթին որ Շքոտրայի և Ս. Ժան տէ Մէտուայի յարաբերութեան կայաններէն մէկը դարձած էր։ Նոյն օրը, ինչպէս նաև յաջորդ օրը՝ Թարապոշի և Շքոտրայի ռմբակոծութիւնը շարունակուեցաւ սաստկութեամբ։ Թուրքերը նուազ տրամադիր չէին երեւալ կռուելու, և իրենց գործած յարձակումներէն դիւրաւ կարելի էր հասկնալ թէ՛ ոչ պաշարման խստութիւնը, ոչ նաև ներքին տաղտուկներ ու մտահոգութիւններ կրցած են խորտակել զիրենք տոգորող ռազմական աւիւնը։ Յարձակումները զորս կը գործէին միանգամայն թէ՛ Օպլիքայի և թէ Պօքսիի գիւղերը ետ առնելու նպատակով, և որոնք շատ կորուստ կը պատճառէին իրենց, որոշակի ցոյց կուտային թէ այդ երկու գիւղերուն գրաւումը բաւական տագնապի մատնած էր զիրենք, ու քաղքին պաշտպանութեան գործը դժուարացուցած։ Հոկտեմբեր 17ին՝ զօրավար Մարթինովիչ աստիճան մը աւելի խստացուց պաշարումը, իր աջ թեւին միջոցաւ Բուլէյի դէմ գործողութեան մը ձեռնարկելով։ Բուլէյ Պօյանայի աջ կողմը աւան մըն է և անկէ Թուրքերը կը պարէնաւորուէին գետին միջոցաւ, հակառակ ի գործ դրուած խիստ հսկողութեան։ Բաւա-

կան կարեւոր թրքական ոյժ մը գոյութիւն ունէր այնտեղ, և ծովեզերքին երկայնքը կը մնար պատերազմի սկզբնաւորութենէն ի վեր, պաշարուած քաղքին և ծովին միջև յարաբերութիւնը պահպանելու համար։ Հարաւային բանակին աջ թեւէն անջատուած դումարտակ մը, Հոկտեմբեր 17ի առաւօտն Պօյանան անցաւ գետաբերանէն և չատ բուռն ընդհարումէ մը վերջ ցրուեց օսմ. ոյժերը, որոնք խառն ի խուռն նահանջեցին, թնդանօթ մը ձգելով Գարատաղցոց ձեռքը (*)։ Ցրուած թրքական ոյժը կը

Գարատաղցի կիներու դործունէութիւնը Շքօտրայի լիճին վրայ

բաղկանար դումարտակէ մը և պաշտպօղուքներու խումբէ մը։ Նոյն օրը՝ կեդրոնի բանակը, Կօլէմիի ամրութեան չուրջը դառնալով, յարձակեցաւ Պաբատանեօլիի կարեւոր դիրքին վրայ, զոր պաշտպանող հազարէ աւելի Ալպանացի կամաւորներ ձգեցին փախան։ Գարատաղցոց յաւաջապահ խումբ մը, որուն մաս կը կազմէին նաև բազմաթիւ Մալիսորներ, հաս-

(*) Բուլէյէն՝ թրքական զօրքը նահանջեց Ս. Ծան տէ Մէտուա, ուրկէ ալ՝ Պարպալուչի-Պուզաքի-Պրտիցա ճամբով կը պարէնաւորուէր Շքօտրայ։ Վերջէն, ինչպէս պիտի տեսնենք, զօրավար Մարքինօվիչ քաղքին պարէնաւորման այդ միջոցն ալ կտրեց, գրաւելով Ս. Ծ. տէ Մէտուան և Ալէսիօն։

տատուեցան այդ դիրքին վրայ և սկսան զայն ամրացնել, երբ փախըստականները ետ դարձան սպիտակ դրօշ պարզած։ Գարատաղցիք, առանց բանէ մը կասկածելու, թողուցին որ մօտենան։ Ալպանացիները սակայն

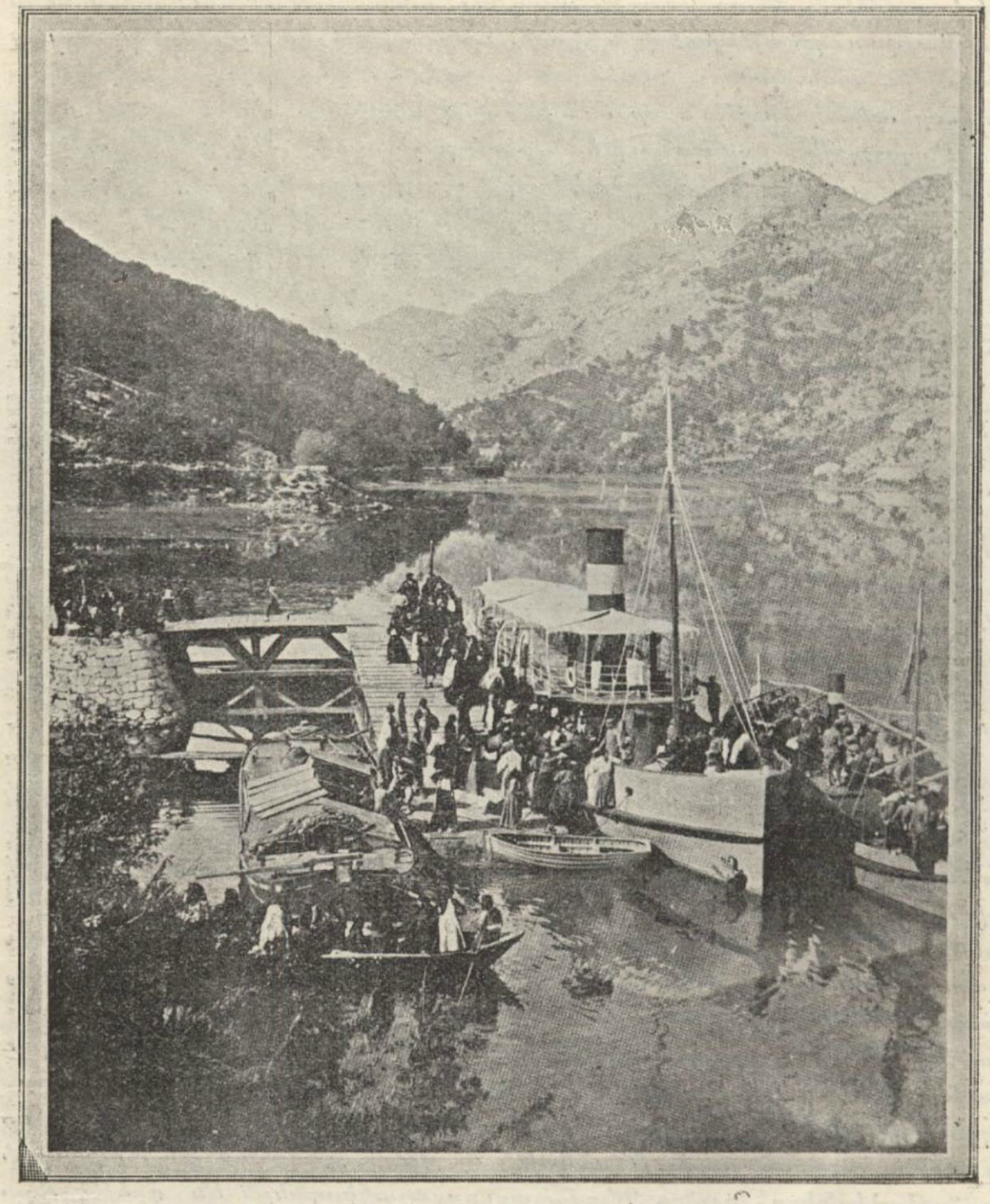

Գարատաղցւոց զինուորական փոխադրութիւնները Շքտորայի լիճին վրայ

չարաչար գործածեցին անոնց վատահութիւնը, և հազիւ մօտեցած, զարհուրելի կրակ մը բացին Պարտանեօլին գրաւողներուն վրայ, որոնք հապճեպով ետ քաշուեցան, 300 մեռեալ և վիրաւոր ձգելով։ Ալպանացիք, իրենց յաջողութենէն գրգռուած, կատր կատր ըրին բոլոր վիրաւորները։

Յաջորդ օրը, Հոկտեմբեր 18, Պարտանեօլիի դաւին վրէժը լուծելու համար, զօրավար Մարթինօվիչ ահարկու ռմբակոծութեան մը ենթարկեց Թարապօշը։ Ռմբակոծութեան հետեւանքով լերան վրայ առաջ եկաւ զարհուրելի պայթիւն մը որ չորսդին դղրդեց։ Գարատաղցւոց ռումբերէն մէկը ինկած էր վառօդի մթերանոցին վրայ, որ պայթած էր, շուրջը գտնուող սակաւաթիւ պահակներու մահուան պատճառ դառնալով։ Հոկտեմբեր 19ին՝ նոր ռմբակոծութիւն մը աւելի յաջող արդիւնք մը տուաւ, քանդելով Թարապօշի պաշտպանութեան համար շինուած մէկ քանի ամրութիւններ։ Թուրքերը հակայարձակմամբ մը խոյացան իրենց դիրքերէն դուրս, բայց ետ մղուեցան, մէկ քանի մեռեալ ու գերի թողլով Գարատաղցւոց ձեռքը։ Զօրավար Մարթինօվիչ իր բանակատեղը փոխադրած էր Մուրիքան, և կ'աշխատէր սեղմելու պաշարման գօտին կազմող թնդանօթներու և սուիններու կրկնակի շարքերը։ Իր գործը դիւրին չէր. — «Թնդանօթները Թարապօշը շրջապատող բարձունքներուն վրայ հանելու համար, կը գրէ ժուռնալի թղթակիցը, ստիպուեցան տինամիթով օդը հանել ահագին ցցունքներ և ճամբայ բանալ։ Ան յաճախ ստիպուեցաւ աւելի քան 650 մէթր բարձրութեամբ սարերու կատարը հանել իր ահագին թնդանօթները։ Ինչ որ ըրին Ճափոնցիք՝ Բօրթ-Արթուրի առջև, այն դժուարութիւնները որոնց ենթարկուեցան, ոչինչ են բաղդատմամբ Գարատաղցւոց ըրածին։ Անձրեւն ու ձիւնը իրարու յաջորդելով շուտով կը գոցեն մեծամեծ դժուարութիւններով բացուած ճամբաները, և ահա նոր աշխատութիւն ու նոր տաժանք՝ անցանելի վիճակի մը մէջ դնելու համար գոյացած ճախճախուտները, որոնք տեղ տեղ ճշմարիտ լիճերու երեւոյթը առած են։ Սումայի կատարը, ուր կը բարձանամ երբեմն, զմայլելի դիտարան մըն է։ Անկէ կ'երեւան Հարաւային բանակին գրաւած չորս բարձունքները, աջ կողմէն Բրայան, քիչ մը աւելի հեռուն Շիրօքան, իսկ ձախէն նախ Մուրիքանը, յետոյ Օպլիքան, որոնք Թարապօշը կը շրջապատեն. հսկայ ամրութիւնը իր երկու բարձունքներով՝ կրկին կոտոշով ցուլի մը կը նմանի և անընդհատ կրակ կը ժայթքէ իր ահարկու թնդանօթներէն։ Շուրջը՝ ոչ մէկ կողմ զինուորական շարժում կ'երեւայ։ Պաշարող բանակը, հակառակ իր բազմութեան, սարերու սապատներուն ետին, կամ հաւասարապէս անմերձենալի անցքերու խորը ծածկուած կը մնայ, և իբր ամբողջ կռուի տեսարան լոկ թնդանօթներու մենամարտն է որ կը տեսնուի։ Վերէն ու վարէն՝ Թուրքերն ու Գարատաղցիք՝ կ'աշխատին իրարու թնդանօթները լռեցնելու. իւրաքանչիւր թնդանօթի հարուած ուրիշ թնդանօթի մը վրայ ուղղուած է։ Թարապօշի թնդանօթաձիգները, որոնք Գերմանացւոց աշակերտներն են, գրեթէ միշտ շատ լաւ նշան կ'առնեն։ Գարատաղցիք ալ յաճախ կը յաջողին նախանձելի կերպով մը գործածել իրենց թնդանօթները։ Եւ ռումբերու այդ փոխանակութեան միջոցին, զինուորները կը սպասեն իրենց թաքստոցներուն խորը, անհամբերութեամբ լրտեսելով յարձակման հրամանը որ կ'ուշանայ ու կ'ուշանայ։ Եթէ Գարատաղցիք ռմբակոծեն Պրտիցան որ Շքօտըրայի վրայ կը հսկէ, Թարապօշ կը ռմբակոծէ Մուրիքանը. այն ատեն Շիրօքա ալ կը ռմբակոծէ Թարապօշը. և այսպէս անվերջ»։

Եւ սակայն, քաղքին անկումը կ'ուշանար։ Կեդրոնի և Հիւսիսային բանակներուն ակզբնական յաջողութեանց յարուցած խանդավառութիւնը տակաւ կը մարէր։ Նիքօլա Թագաւոր և իր զաւակները կարևին կ'ընէին նոր կորով ներշնչելու համար իրենց զինուորներուն։ Թագաւորը, հակառակ իր տարիքին, ձիւնին ու բուքին, չաւտնակ մէկ դիրքէն միւսը կը վազէր, վիրաւորները կը սրտապնդէր, մեռեալներու աչքերը կը մխիթարէր։ Նոր կամաւորներ կը հասնէին Ռուսիայէն, և անոնց ժամանումն ու անձնազոհութիւնը փրկարար ազդեցութիւն մը կ'ընէին բանակին վրայ։ Աւելի քաջալերիչ էին հետզհետէ Ամերիկայէն ներկիր վերադարձող Պարատաղցի գաղթականները, որոնք աղմկալից ցոյցերով կը մանէին Անթիլաբի, յաճախ նաև հրազէնի հարուածներով կը յայտնէին իրենց անհամբերութիւնը, վայրկեան մը առաջ կանգ առնելու, դարաւոր թշնամիին դէմ խիզախելու։ Անոնք իսկոյն իրենց վրայէն կը նետէին եւրոպական տարազը որ ցիրենք անճանաչելի կը դարձնէր, կը հագնէին զինուորական համազգեստ կամ իրենց քնիկ տարազը, և Թագաւորին ներկայանալէ, անոր ձեռքը համբուրելէ վերջ կը վազէին կռուի։ Հեռաւոր Ամերիկայի կենցաղը չէր չրջած իրենց հոգին, նոյն արի ռազմիկներն էին

Գարատաղցի կամաւորները կռուի դաշտը մեկնելէ առաջ կը համբուրեն Նիքօլա Թագաւորին ձեռքը

միշտ, նոյն անձնազոհ հերոսները։ Հոկտեմբեր 20ին իշխան Միրքօ հետեւեալ յայտարարութիւնը ուղղեց Զէթա-Պիէլօբավլիչի գումարտակին, որուն կը հրամայէր.—

Պիէլօբավլիչի զինուորներ,

Հայրս՝ Նիքօլա Թագաւոր՝ ձեր նկատմամբ տածած սիրոյն իբր ապացոյց ինձ ղրկած էր հրամայելու ձեր գումարտակին, այն վստահութեամբ թէ դուք անխախտ պիտի մնաք ձեր հնազանդութեան ու հերոսութեան մէջ։ Մեկնած միջոցիս ըսած էր ինծի.—«Վաւ պահէ Պիէլօբավլիչի իմ զինուորներս, որոնք իմ բանակիս ծաղիկներն են. թող ի զուր չզոհեն իրենց կեանքը. բայց եթէ հայրենիքին պաշտպանութեան պէտք ըլլայ, դուն ալ մեռիր անոնց հետ»։ Ցանձնարարած էր նաև որ քաջութեան մրցում չընենք միւս զօրաբաժիններուն հետ, այլ կէտ առ կէտ հպատակինք Թէթայի զօրաբաժնին հրամանատարին և իմ գահաժառանգ եղբօրս հրամաններուն։ Ատուած պիտի օրհնէ մեր ղէնքերն ու ճիգերը։

Ահա արդէն հասած ենք Պուխթալիաբի զօրաւոր Մահմուտ փաշային քաղաքներուն և պալատներուն պարզած շքեղ տեսարանին առջեւ։ Մեր արժանի նախահայրերը երբեմն ոչնչացուցին Մահմուտ փաշայի զօրութիւնը, ու մեր Զէթինեէի Ս. Պետրոսը աջակցեցաւ իրենց իր աղօթքներով, և ըսաւ փաշային.—«Դնա՛ վէզիր, ինծի ձգէ իմ աղքատիկ լեռներս, և ես ձիդ կը վերադարձնեմ քեզի»։

Ոտքի ելլենք, եղբայրներ, ոտքի ելլենք մեր սուրբին օգնութեամբ և քալենք վէզիր Մահմուտի քաղաքին վրայ. բայց ոչ թէ թշնամիին թնդանօթներուն տակ և արիւնոտ սուիններ ձեռքերնիս, ինչպէս եղաւ Տէտէիչի առջեւ, ուր մեր լեռներու երիտասարդութիւնը, որոնց հրամայելու պատիւը ունէի, ցոյց տուաւ մեր ղէնքերուն արժէքն ու մեր զինուորներուն հերոսութիւնը։ Համբերութեամբ և խոհեմութեամբ սպասենք մեր ճիգերուն յաջողութեան»։

Այն միջոցին ուր այս խանդավառող յայտարարութիւնը ծափերով և «Հուրրա՛»ներով կ'ողջունուէր, Գարատաղ ծանր առագի մը կը մատնուէր Անթիվարիի ռազմանաւթի մթերանոցին պայթմամբ։ Վենետիկցիներէն ձեռնացած Սթարիպարի հնամենի ամրոցը, ուր ամբարուած էին անպիսին քանակութեամբ պայթուցիկ նիւթեր, ռումբ ու փամփուշտ, օդը ելած էր յանկարծ, կանոնաւոր ճակատամարտի մը չափ նիւթական վնաս ու մարդկային զոհ արժեցուլ դժբախտ ու հերոսական երկրին։ Աղէտը կրնար աւելի մեծ ըլլալ, եթէ երբեք ամրոցին պահակներէն մէկը, հակառակ ծանրապէս վիրաւորուած ըլլալուն, անձնարկն դիւցազնութեամբ մը աւելի պարկերով չծածկէր ամրոցին այն անցքերը որոնց մէջ պահուած էր վառօդը։ Յայտնի չեղաւ պայթման պատճառը։ Նապէս Թուրք մնացած այդ քաղքին մէջ, Գարատաղ պատճառներ ունէր ժողովուրդէն կասկածելու։ Այնտեղ կը գտնուէին նաև բազմաթիւ Թուրք գերիներ, զորս Գարատաղի կառավարութիւնը, Հէլլէններուն հետ կնքուած համաձայնութեամբ մը, հետզհետէ Ծունաստան կը ղրկէր, որովհետև չէր կրնար իր ձեռքը գրտնուող բոլոր գերիները ապրեցնել. արդէն անոնց վրայ հակելու գործն ալ դժուար էր իր սակաւաթիւ բանակին համար։ Այս գերիներն ալ կասկածի ենթարկուեցան, բայց ոչ մէկ փաստ հաստատութիւն տուաւ այդ կասկածներուն։

Ձմեռուան յառաջացման հետ՝ Գարատաղցւոց գործը օր օրի բոլորովին կը դժուարանար։ Ձիւնը ծածկած էր ամէն կողմ։ Արդէն իսկ դժ-

Օպլիքայի յարձակումը Հարաւային բանակին կողմէ

ուարին ճամբաները բոլորովին անանցանելի դարձած էին. զրամը կը պակսէր, ռազմամթերքն ալ. եթէ չըլլար Ռուսիոյ կողմէ ընծայուած մասնաւոր նիւթական օժանդակութիւնը, Գարատաղիք վաղուց պէտք է հրաժարէին Շքօտրայի պաշարումէն: Քաղաքն ալ չատ գոհ չէր իր վիճակէն. պաշարողներուն ռումբերը յաճախ բաւական ծանր վնաս կը պատճառէին այնտեղ, ինչ որ բոլորովին տագնապալի կը դարձնէր արդէն իսկ ուտելիքի նուաղութենէն նեղուող ժողովուրդին վիճակը: Հոկտեմբեր 21ին՝ Թուրք սպայ մը պատգամաւորի հանգամանքով Կեդրոնի բանակին ընդհանուր բանակատեղը երթալով ներկայացաւ Տանիլօ Իչհանին, որուն նամակ մը կը բերէր Շքօտրայի Ֆրանսական, իտալական, ռուս և աւստրիական հիւպատոսներուն կողմէ: Այս վերջիններս, յանուն յուզուած բնակչութեան, կը խնդրէին գարատաղեան բանակներու ընդհանուր հրամանատարէն որ ուշադրութիւն ընծայուի թնդանօթաձիգներու նշանառութեան. կը յայտնէին նաև որ ռումբերը կ'իյնան քաղաք, կը պայթին եկեղեցիներու և ուրիշ չէզոք հաստատութեանց մօտ, ու խուճապի կը մատնեն ժողովուրդը: Իչհան Տանիլօ իր պատասխանին մէջ ցաւ յայտնելով հանդերձ, դիտել տուաւ թէ աշխարհի լաւագոյն թնդանօթաձիգներն անգամ չեն յաջողիր իրենց բոլոր ռումբերը բուն նպատակակէտին հասցընել. դիտել տուաւ նաև թէ Շքօտրա ամրացեալ լեռդաքաղաք մըն է, և տեղւոյն իսլամ բնակչութիւնն ալ պիտի կռուի պահակազօրքին հետ, ինչ որ իրեն իրաւունք կուտայ մարդասիրական նկատումները ստորադասելու պինուորական գործողութեանց անհրաժեշտութիւններէն: Իբր միակ դիմում՝ Իչհան Տանիլօ հրաւիրեց որ հիւպատոսները անձամբ ասպետակ դրօշ պարզեն չէզոք հաստատութեանց վրայ, որոնցմէ զատ ամէն չէնք պիտի չարունակէր ռմբակոծել, եթէ հարկ ըլլար: Այս պատասխանը տանելու սահմանուած Գարատաղի սպային ընկերացաւ Զէթինեկի աւստրիական պինուորական կցորդ հարիւրապետ Հիւպքա, որովհետև Տանիլօ Իչխան չէր ուզեր վստահիլ Թուրքերուն, առարկելով թէ պատերազմական կանոնները չեն յարգեր, ինչպէս չէին յարգած Պարտանելլիի մէջ, և կըրնան սպաննել պատգամաւորը:

Մինչև Նոյեմբեր 3՝ փոխադարձ յարձակումները չարունակուեցան առանց կարեւոր արդիւնքի: Թուրքերը մէկ քանի հեղ փորձեցին առնել իրենց կորնցուցած դիրքերը, մասնաւորաբար Օպլիքան, փորձեցին նաև Գարատաղցիները ետ մղելու Շիրօքայի բարձունքէն, բայց իրենց ջանքերը ապարդիւն մնացին: Կեդրոնի բանակը՝ Նոյեմբեր 3ին յաջողեցաւ լռութեան դատապարտել Կօլէմիի թնդանօթները և վերատին գրաւել Պարտանելլին, զոր Հոկտեմբեր 17ին լքած էր Սլպանացւոց ծանօթ դաւին հետեւանքով: Մանակի յաջողութիւններ ունեցան նաև բանակին միւս մասերը, և ձեռք անցուցին Թուրք գերիներ: Ֆրանսական կառավարութեան պահանջման վրայ, Գարատաղիք արտօնեցին որ Շքօտրայի մէջ գտնուող Ֆրանսացիները մեկնին քաղքէն: Այս պահանջումը ինքնին փաստ մըն էր թէ քաղքին վիճակը չատ տագնապալի է: Աւելի քան եօթանասուն հանրային չէնքեր քանդուած էին Գարատաղցւոց ռումբերէն:

Նոյեմբեր 6ին Շքօտրայի առջև հասաւ նաև Հիւսիսի բանակը, առաջնորդութեամբ զօրավար Վ.ուքօթիչի, և բոլորովին խստացաւ պաշարումը։ Զօրավար Չիվքօվիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող սերպիական բանակ մը, նոյնպէս կը վտիտար Գարատաղցւոց ոյժ տալու։ Յաջորդ օրը, Նիքօլա Թագաւոր յայտարարութիւն մը ուղղելով բանակին, ծանոյց թէ ինք կը ստանձնէ գործօն ընդհանուր հրամանատարութիւնը, և անձամբ պիտի վարէ պաշարման բովանդակ գործողութիւնները։ Նոյն յայտարարութեամբ՝ Տանիլօ իշխան կը դառնար հրամանատար կեդրոնի ու Հիւսիսի բանակներուն, և զօրավար Վուքօթիչ ալ ընդհանուր սպայակոյտի պետ կը կարգուէր. իսկ զօրավար Մարթինօվիչ կը պահէր Հարաւային բա-

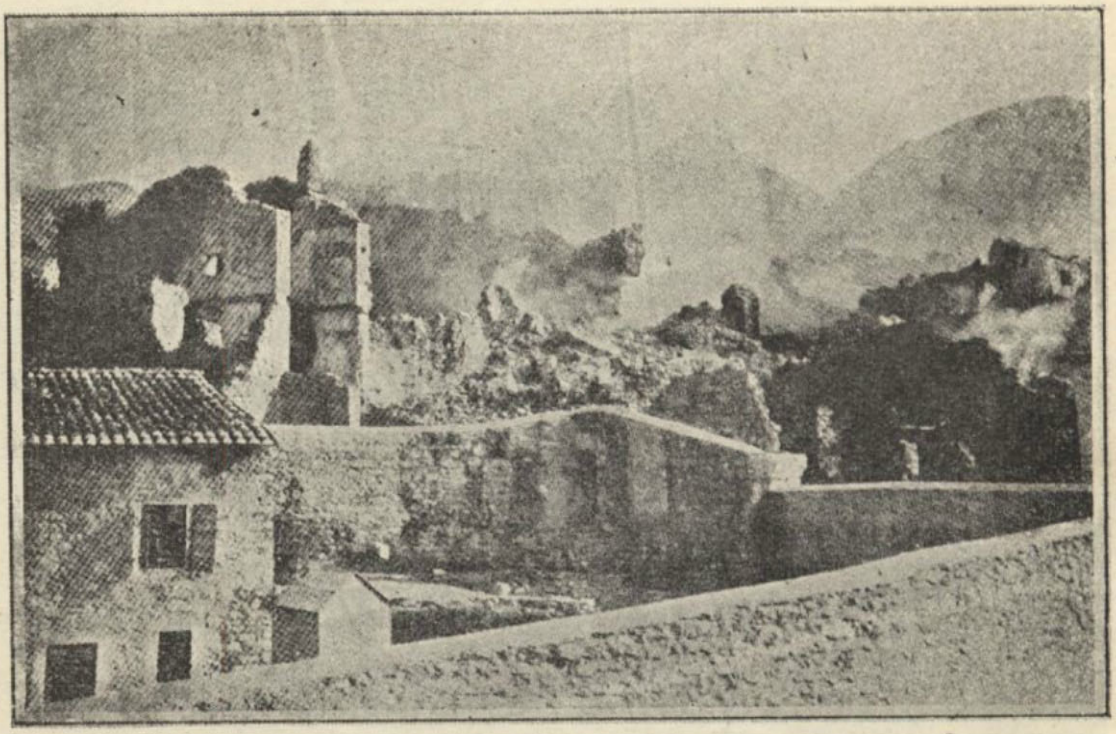

Սթարիպարի ամրոցին աւերակները Անթիվարիի մէջ

նակի հրամանատարութիւնը։ Նոյեմբեր 8ին՝ մինչդեռ դարձեալ բուռն ընդհարում մը տեղի կ'ունենար, պահակազօրքին մաս կազմող պաշտպաններու խումբ մը փորձեց վախչիլ քաղքէն, բայց Թուրքերը հրացանի հարուածներով ստիպեցին զանոնք որ ետ դառնան։ Անկէ ետքը, մինչև Նոյեմբեր 16, զինուորական գործողութիւնները ընդհատուեցան՝ Պօյանա և Տրին գետերու յորդած ըլլալուն պատճառաւ։ Զօրս դին ամէն կողմ ճախճախուտներ գոյացած էին և մեծ դժուարութիւն կը ներկայացնէր բանակներուն պարէնաւորման գործը։ Նոյեմբեր 16ին ումբակոծութիւնը վերսկսաւ աստկութեամբ. Նիքօլա Թագաւորին ներկայութիւնը բանակին մէջ, խանդավառութեան նոր գրգիռ մը դարձած էր, բայց քանի՛ հերոսաբար կը մարտնչէին Գարատաղցիք, այնքան արդիւնքը կը մնար աննշան։ Թարապօշ միշտ նոյն անառիկ վիճակին մէջն էր, և իր պաշտպա-

նութեան ամէնէն անհրաժեշտ ամրութիւնները չէին ինկած։ Պահակազօրքը կ'երեւայ թէ առաջ ռազմամթերք ունէր տակաւին, որովհետեւ աւելի ուժգ կը սպառէր քան բուն իսկ պաշարողները։ Նոյեմբեր 18ին թնդա-

Ամերիկայի Գարատաղցի գաղթականներուն հայրենիք վերադարձը

նօթը դարձեալ գոռաց Շքօտրայի չուրջը, և շատ մեծ ուժգներ ինկան քաղքին վրայ։ Դաշնակիցներուն և Թուրքիոյ միջև զինադադարի բանակցութիւնները սկսած ըլլալով, Նիքօլա Թագաւոր գերագոյն ճիգ մը կ'ընէր քաղաքը ձգելու, տակաւին զինադադարը չկնքուած։ Նոյեմբեր 19ին ռմբ-

բակոծութիւնը խօլական սաստկութեամբ չարունակուեցաւ պաշարման խո-
չոր թնդանօթներով, և տեղի ունեցան մէկ քանի յարձակումներ, միան-
գամայն երեք բանակներուն կողմէ։ Ընդհարումը խիստ եղաւ մասնաւո-
րաբար Շքօտրայի արեւելեան կողմը, ուր Գարատաղիք բաւական մեծ
կորուստ տուին, և ետ մղուեցան Թուրքերուն զարհուրելի հակայարձակ-
ման առջև։ Իրենց պարտութիւնը կրնար ալէտալի դառնալ, եթէ երրեք
Զէթայի գումարտակը որուն կը հրամայէր Իչխան Մխրքօ՝ արիութեամբ
չպաշտպաներ նահանջը որ արդէն իսկ խուճապի վերածուած էր։ Նոյն
օրուան գործողութեանց անյաջողութիւնը այնքա՛ն ցնցիչ ազդեցութիւն
մը գործեց բանակին վրայ որ իրիկունը, Նիքօլա Թագաւոր չդիմացաւ ամէն
կողմ, և դրամի ու պատուանշաններու բաշխումով աշխատեցաւ զին-
ուորներուն խանդավառութիւնը վերահաստատելու։

Յաջորդ օրը, 20 Նոյեմբեր, Զաթալճայի առջև զինադադար կը
կնքուէր, և Պուլկար կառավարութեան կողմէ Չէրքինէ հասած հեռագիր
մը կը հրաւիրէր Նիքօլա Թագաւորը որ դադրեցնէ զինուորական գործո-
ղութիւնները։ Ծերունի վեհապետին համար ճշմարիտ ափսոսանք մը եղաւ
այս լուրը, որովհետեւ իր բանակին՝ չափազանց յոգնած էին ո՛չ այնքան
մղուած կռիւներուն սաստկութեան, որքան բնական դժուարութեանց,
ճամբաներու անխնամութեան և եղանակին խստութեան պատճառաւ։
Մանուցանելով զինադադարին կնքումը, Թագաւորը չնորհակալութիւն
յայտնեց իր ժողովուրդին՝ հայրենիքին մեծութեան ու փառքին սիրոյն
ցոյց տուած անձնազոհութեան համար, խոստանալով թէ ինչ որ ալ ըլ-
լան հաշտութեան բանակցութիւնները, երբեք չպիտի դադրի պահանջելէ
Շքօտրան, — իր «ազգայ մայրաքաղաքը», — և եթէ պէտք ըլլայ, նո-
րէն զէնքի պիտի դիմէ զայն դրաւելու համար։ Նիքօլա Թագաւոր մաս-
նաւոր չնորհակալութիւն յայտնեց նաև Մալիսօրներուն, որոնք զինուորա-
կան գործողութեանց սկզբնաւորութենէն իվեր կատարեալ անձնուիրու-
թեամբ աշխատած էին Գարատաղցւոց ձեռնարկներուն յաջողութեան։
Ապահովաբար նկարագրի չատ խոր տարբերութիւններ կային Գարատաղց-
ւոց և անոնց միջև։ Մալիսօրները զուրկ էին Ձանակօրայի ժողովուրդին
զմայլելի ասպետական ոգիէն, և կը կռուէին ծայրայեղ անողորմութեամբ
մը, որ յաճախ վայրենութեան կը մօտենար։ — «Զարհուրելի բարեկամներ
են, ըսած էր իչխան Տանիլօ Թղթակցի մը, և յաճախ մեծ մտահոգութիւն
կը պատճառեն ինծի. անկարգապահ են, թալանող, վայրագ, և կողոպուտի
սիրոյն համար ամէն բան կ'ընեն։ Շատ անգամ՝ Թուրքերուն լքած խրամ-
ներուն մէջ լեցուեցան խմբովին, առանց կարեւորութիւն ընծայելու մեր
թնդանօթներուն, որոնք կը չարունակէին այդ դիրքերը ռմբակոծել. և
իրենց հապճեպին պատճառը ուրիշ բան չէր, այլ միայն կողոպտել փախա-
ուականներուն թողած իրերը, զորս մէկզմէկու ձեռքէն կը յափշտակէին։
Անգամ մը յարձակեցան մէկ քանի Թուրք կանոնաւոր զինուորներու վրայ,
որոնք գերի բռնուած էին, և անոնց կռնակէն վերարկուները քաշեցին
հանեցին։ Պատժեցի զիրենք, յետոյ բանտարկել տուի, որովհետեւ մեր
ցեղին բարի համբաւը կը վտանգէին։ Գարատաղցիք քաջ ըլլալուն չափ

ալ պատուաւոր են և չատ նախանձախնդիր իրենց պատուին նկատմամբ»։ Սակայն գոնէ քաջութեան առեակէտով՝ երկու ժողովուրդները իրարմէ նախանձելու պատճառներ չունէին։ Դատի մը համար որ իրենցը չէր, Մալիսօրները կռուեցան նոյնքան հերոսութեամբ որքան բուն իսկ այդ դատէն մինակնին չահելու կոչուած Դարատաղցիները, և անոնց պէս գիտցան անձերնին զոհել ու մեռնիլ, մեռնիլ գեղեցկօրէն։ Երբ մահացու կերպով կը խոցուէին, Մալիսօրները իսկոյն դագաղ մը բերել տալով մէջը կը մըտնէին հազուած, իրենց զէնքերով ու փամփշտակալներով, առանց կենսաբաղձութեան։ Ժամերնին հնչած էր, ու կը համակերպէին ճակատագրին։ Ելբեմն բարեկամ մը, կամ եղբայր մը կուգար անխօսուկ կը հակէր անոր գ խուէն վրայ, սպասելով որ մահը գայ և ինք՝ իր բարեկամի կամ եղբօր գերադոյն պարտքը հատուցանէ մեռեալին աչուընները գոցելով և դագաղին կափարիչը փակելով։ Ետոյ կը ձգէր կ'երթար, թողլով որ կիներն ու քահանաները հոգան մնացեալը։ Մալիսօր կիները որոնք ահարկու ըմբիշներ են և չատախ այրերուն հետ մրցելով կը զգեստնեն զանոնք, նոյնպէս թանկագին ռազմիկներ դարձան պատերազմին տեւողութեան մէջոցին։

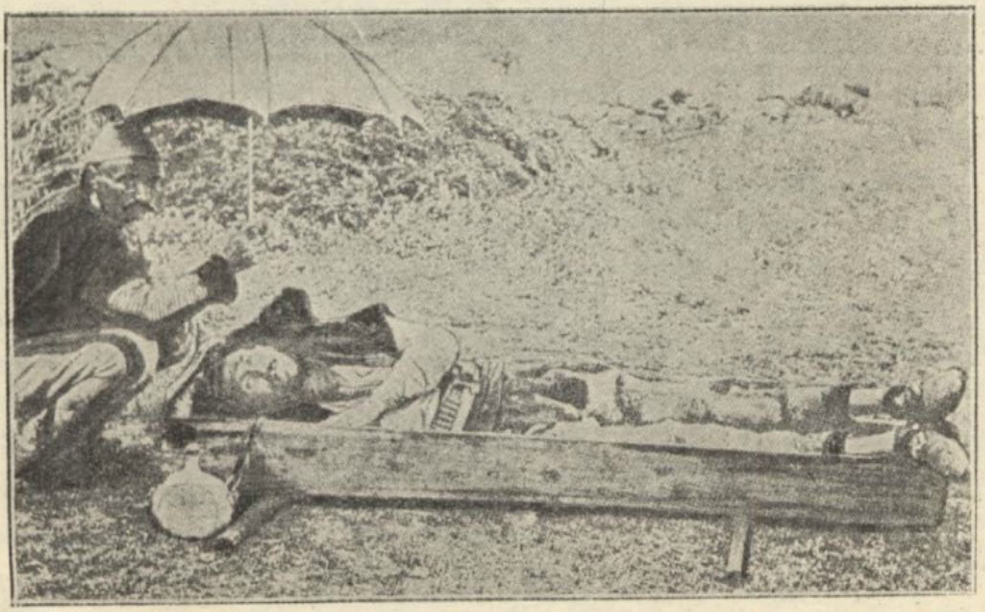

ԻՆՉՊԻՍ ԿԸ ՄԵՌՆԻՆ ՄԱԼԻՍՕՐՆԵՐԸ

Մահացու կերպով վիրաւոր մը որ դագաղին մէջ կը սպասէ մահուան

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԴԷՊԻ ԱԴՐԻԱԿԱՆ

Շքօտրայի դիմադրութեան մէջ ապահովաբար պզտիկ դեր չէին խաղար հրամանատարներուն արժանիքն ու պահակազօրքին արի տոկունութիւնը. սակայն նոյնքան կարեւոր դեր մը կը խաղար նաև սա պարագան որ Գարատաղիք երկար ժամանակ չկրցան իրական պաշարում մը ի գործ դնել: Բերդաքաղաքը, դինադադարին կնքուելէն քիչ առաջ տակաւին յարաբերութեան մէջ էր Ադրիականի հետ, այդ ճամբով կը ստանար ոչ միայն առատ պաշար ու ռազմամթերք, այլ նոյն իսկ օգնական զինուորական ոյժեր: Հաւանական է նաև որ աւստրիական կառավարութիւնն ալ կ'օժանդակէր դուրսէն: Ինչպէս տեսանք, զօրավար Մարթինօվիչ այդ յարաբերութիւնները խզելու համար առաջին փորձ մը ըրաւ հոկտեմբեր 17ին, խորտակելով Բուլէյի մօտ համախմբուած թուրք զինուորական ոյժերը, որոնք բերդաքաղաքը կը պարենաւորէին: Գործը թէեւ յաջողութեամբ պսակուեցաւ, բայց արդիւնքը մնաց աննշան, որովհետեւ Բուլէյ թէեւ Շքօտրայի պարենաւորման ամէնէն մօտաւոր կայանն էր, բայց միակը չէր. կար նաև Ս. Ժան տէ Մէտուա-Պարպալուչի-Պուզաթի ճամբան, լեցուն ճախճախուտներով և մանուածապատ անցքերով, որոնց մէջ դժուար էր արթուն ու զրական հսկողութիւն մը ի գործ դնել, և ուրկէ թուրքերը կ'օգտուէին բերդաքաղաքին հետ մշտակայ յարաբերութեան մէջ մնալու համար: Միայն այս կողմէն չէր Գարատաղցւոց պաշարման տկարութիւնը. արեւելքի կողմէն ալ, Պրէսցայի և Պարտանեօլիի միջեւ աւելի քան տասը քիլօմէթր երկարութեամբ չրջանակ մը պաշարման ցանցէն ազատ մնաց մինչեւ օգնական Սերպերու ժամանումը, և Շքօտրայի հրամանատարները միշտ գիտցան սքանչելապէս օգտուիլ այդ ազատութենէն: Էն կարեւորը սակայն Ադրիականի ճամբան էր, որովհետեւ բոլոր

պարէնաւորիչ խումբերը անկէ կը մեկնէին՝ ազատ մնացած անցքերէն քաղաք մտնելու կամ պաշարեալներուն ձեռք տալու համար։ Այս պատճառաւ, զօրավար Մարթինօվիչ դարձաւ իր ուշադրութիւնը այն կողմ կեդրոնացուց։

Հոկտեմբեր 22ին՝ իր բանակին աջ թեւը ուղղեց դէպի Մէտուա և Սլէսիօ։ Գարատաղցիք դժուարին ճամբաներէ յառաջանալով ժամանեցին Թօլլի գիւղը, որուն շրջակաները գտնուող խրքական ոյժը զգուշացաւ կռուելէ։ Բայց Պօյանա, Տրին ու Բիլի գետերը յորդած ըլլալով, յառաջ-

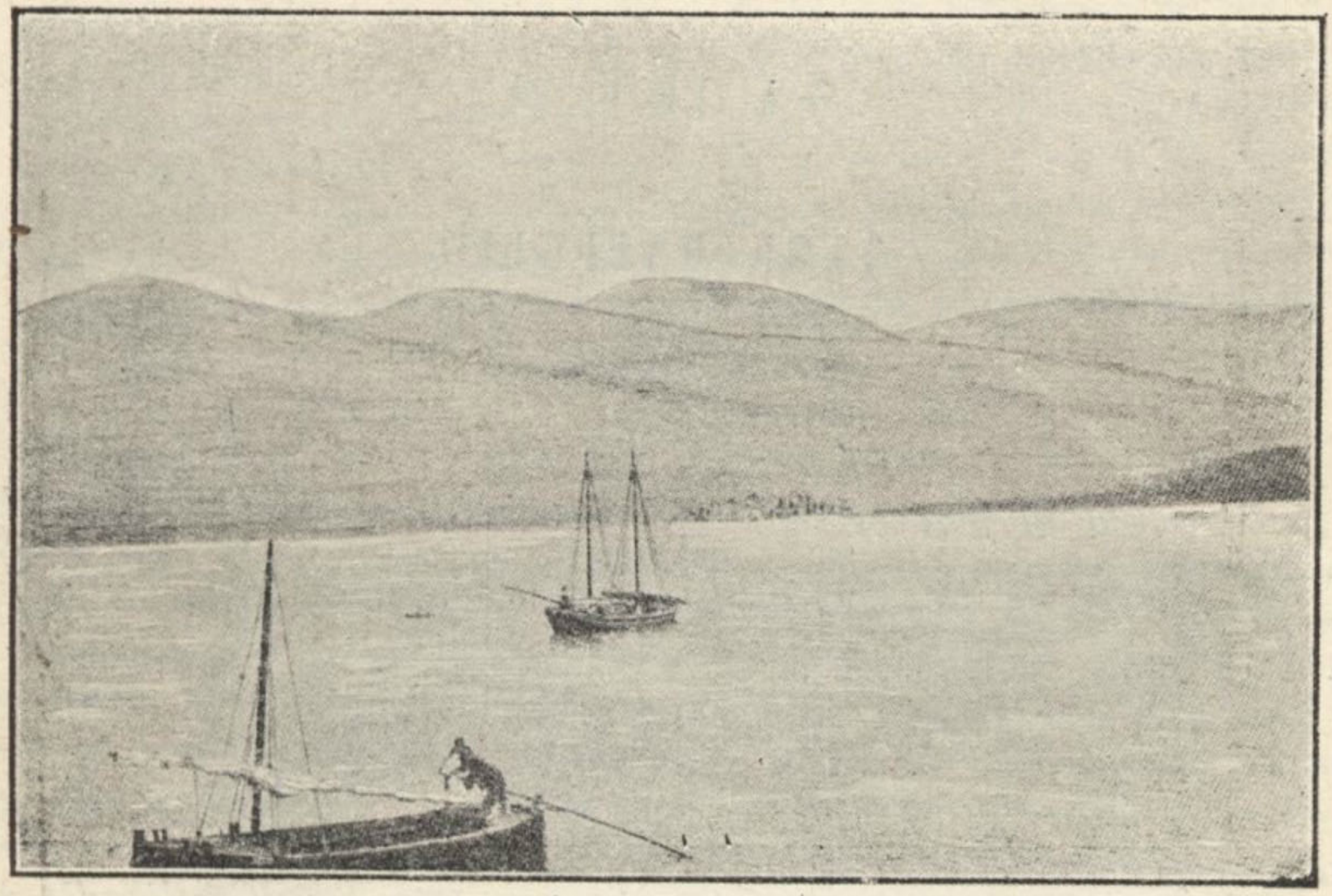

Ս. Ժան տը Մէտուա

խաղացութիւնը մեծ դժուարութիւններ կը ներկայացնէր։ 26ին՝ Գարատաղցիք հաստատուած էին Պարպալուչի, ու գրաւած 1000 պարկ ալիւր, որոնք Շքօտրա պիտի տարուէին։ Ճամբաներու դէչութիւնը սակայն արգելք եղաւ աւելի առաջ երթալու, և Գարատաղցիք, վախնալով որ իրենց նահանջի գիծը կը խզուի, ստիպուեցան լքել Պարպալուչին՝ կանոնաւոր նահանջով մը, որ սակայն դիւրաւ տեղի չունեցաւ, որովհետև Թուրքերը մօտէն նեղեցին զիրենք նահանջի բովանդակ ճամբուն վրայ։ Հազիւ Գարատաղցիք հեռացած, Թուրքերը մտան Պարպալուչի և շուտով վերահաստատեցին իրենց յարաբերութիւնները բերդաքաղաքին հետ։

Քանի մը օր ետք, Գարատաղցիք փորձը կրկնեցին, այս անգամ աւելի յաջողութեամբ։ Հարաւային բանակին աջ թեւը որ կը բաղկանար չորս վաշտերէ և երկու հրետաշարքէ, և որուն կը հրամայէր զօրավար Զուրասքօվիչ, լպրծուն ու դժուարին ճամբաներէ յամրօրէն յառաջանա-

լով, նոյեմբեր 2ին հասաւ Մալկուչի, Ս. Ժան տէ Մէտուայի մօտ, և ընդհարեցաւ այնտեղ համախմբուած Թրքական ուժերուն հետ։ Բուռն բայց կարճատեւ բաղխումէ մը վերջ, Թուրքերը նահանջեցին, 200 վիրաւոր ու մեռեալ և երկու Քրուփի արագահարուած թնդանօթ ձգելով։ Գարատաղցիք ունեցան 40 մեռեալ և վիրաւոր։ Զօրավար Զուրասքովիչ, յաջորդ օրն իսկ առանց ընդդիմութեան գրաւեց Ս. Ժան տէ Մէտուան, ուր խարսխած էին աւստրիական Լօյտի երկու շոգենաւեր, Բարշապաs և Շիօsրա, որոնք իսկոյն քննութեան ենթարկուեցան։ Գարատաղցիք, հակառակ աւստրիական գործակալներու բողոքներուն, Մէտուայի առջեւ խարսխած աւստրիական փոխադրանաւի մը մէջ գտնուող բոլոր պարէնը գրաւեցին, առարկելով որ անոնք Շքօտրայի պաշարեալներուն յատկացուած են։ Գրաւեցին նաև Մէտուայի աւստրիական նամակատան ծրարները, որոնց մէջ բազմաթիւ նամակներ ուղղուած էին թէ՛ Շքօտրայի պաշարեալներուն, և թէ բերդաքաղաքին պաշտպաններուն մէջ գտնուող աւստրիացի սպաներու։ Մալիսօրներու զօրախումբ մը որ յառաջապահի դեր կը կատարէր, ամենէն առաջ մտաւ քաղաք, ուր Թրքական ուժերուն պարտութեան վրայ սպիտակ դրօշ պարզուած էր։ Բաղքին անձնատուութեան պահուն, նաւահանգիստ ժամանեց Գարատաղի Ռումիա արքայական զբօսանաւը, ինչան գրաւման. Շուտով Մէտուա հասաւ նաև զօրավար Մարթինովիչ, և անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ըրաւ արշաւանքը շարունակելու համար դէպի Ալէսիօ, որ Շքօտրայի յետ յաջարերութեան մէջ գտնուող Թրքական ուժերուն վերջին կայանն էր Տուրացօի հետ, և ուր կը դիմէր նաև Տիպքօվաչէն մեկնած Սերպ բանակը(*)։ Նոյեմբեր 5ին՝ Գարատաղցիք արագ ընթացքով մը մօտեցան Ալէսիոյ, ետ մղելով Մէտուայի առջև պարտուած Թուրք բանակին վերջապահները. բայց տակաւին քաղաք չմտած, 3000է աւելի օսմ. զինուորներ կատաղի հակայարձակում մը գործեցին իրենց դէմ։ Արիւնալի կռիւը որ ծագեցաւ, տեւեց ամբողջ ժամեր։ Օսմ. զինուորները յուսահատական արիութեամբ մը աշխատեցան կասեցնելու Գարատաղցւոց յառաջխաղացութիւնը, բայց չկրցան անոնց ո՛չ նուազ արի յարձակումներուն կուրծք տալ, ու ցրուեցան խառն ի խուռն, յաղթականներուն սուիններէն խթանուած։ Աւելի քան 600 Թուրք զինուորներ ինկան կռուին մէջ. կռուին կատաղութիւնը կ'ապացուցուէր անով որ Գարատաղցիք միայն ութ գերի կրցան ձեռք ձգել։ Իսկ այս վերջիններուն կորուստը եղաւ 6 մեռեալ և 82 վիրաւոր։ Զօրավար Զիվքօվիչի Սերպ զինուորները ճակատամարտէն ետքը հասան Ալէսիոյ առջև և երկու համացեղ բանակներուն միացումը ծնունդ տուաւ աննկարագրելի խանդավառութեան մը։ Երիտասարդներ կ'երգէին հայրենասիրական տաղեր, որոնց մէջ նաև Նիքօլա Թագաւորին հետեւեալ քեր-

(*) Ալէսիօ կը գտնուի Տրինի ձախ եզերքին վրայ, Ադրիականին յանգող գետաբերանէն կէս ժամ հեռու, Շքօտրայի հարաւակողմը։ Շքօտրայի և Ալէսիոյ հեռաւորութիւնն է 36 քիլօմէթր։ Իսկ Ս. Ժան տէ Մէտուա, քիչ մը աւելի հիւսիսի կողմը կը գտնուի, Տրինի աջ եզերքէն մէկ քանի քիլօմէթր անդին։

թուածը, որ դաշնակիցներուն յաղթական գործողութեանց հետ շատ պատեհ պատշաճութիւն մը կ'առնէր և իր գիրագոյն աստիճանին կը հասցնէր երկու բանակները տոգորող ռազմական աւիւնը․

Հնչէ՛, հնչէ՛, ո՛վ սիրական զանգակ․
Դուն նշանակն ես Սերպերու հաւատքին,
Այն աստուածատուր սուրբ հաւատքին որուն համար արիւնի հեղեղներ վազած են։

Հնչէ՛, հնչէ՛, ո՛վ սիրական զանգակ․
Թող քու անուշ զանգիւններդ արձագանգեն օդին ու երկինքին ընդմէջէն․
Ողջունէ՛ այն հերոսները որոնց վրայ մեր դարը կը զմայլի, ողջունէ՛ Գարա-Եօրկեվիչն ու Տանիլօն։

Հնչէ՛, հնչէ՛, ո՛վ սիրական զանգակ․
Թող քու զանգիւններդ անոնց յայտնեն թէ քանի՛ մեծ է Իսլամներու զօրութիւնը, այնքան և աւելի մեծ պիտի ըլլայ զայն խորտակող իմ ժողովուրդիս յաղթանակը։

Յաջորդ օրը, 6 Նոյեմբեր, երկու յաղթական բանակները կողք կողքի մտան Ալէսիօ, ուր մէջ մնացած սակաւաթիւ Թուրք պահակազօրքը, բնակիչներուն գիրազանց ոյժերը տեսնելով, անձնատուութեան դրօշ պարզած էր։ Ալէսիօ գրաւուեցաւ յանուն Նիքօլա Թագաւորին, և Գարատաղեան դրօշ պարզուեցաւ բոլոր հանրային շէնքերու կատարը։ Ժողովուրդը որ շատ կը նեղուէր պաշիպօզուքներու ներկայութեան միջոցին, գրկաբաց ընդունեց դաշնակից բանակները։ Սերպերը, բաւական ուժեղ զօրախումբ մը թողուցին այնտեղ և շարունակեցին իրենց արշաւանքը դէպի Տուրացօ, որուն գրաւման համար ճամբայ ելած էին արդէն։ Շուտով մեկնեցաւ նաև զօրավար Մարթինովիչ իր բոլոր զինուորներով, Շքօտրայի պաշարման օժանդակելու համար։ Գարատաղցւոց մեկնելէն վերջ՝ Ալէսիօ մնացած սերպիական զօրախումբին մէկ մասը գրաւեց նաև Ս. Ժան տը Մէտուան։ Վերջէն, իր ապահովութեան համար, այս զօրախումբը տարածուեցաւ Տրինի աջ եզերքէն անդին, և իր կարևորագոյն մասը, Ադրիականի երկու նաւահանգիստներուն հետ հաղորդակցութեան գիծ մը պահելով հանդերձ, հաստատուեցաւ Պարպալուչիի ու Պուզաթիի միջև, և անկէ օժանդակեց Շքօտրայի պաշարման։

Գարատաղցւոց վայրէջքը դէպի Ադրիական, և Ս. Ժան տը Մէտուայի ու Ալէսիոյ գրաւումը բնականաբար կը խանգարէին Աւստրիոյ դիտումները Ալպանիոյ մասին։ Տակաւին ո՛չ Լոնտոնի Դեսպանախորհուրդը, ոչ ալ պատերազմիկ երկիրներու պատգամաւորները գումարուած էին, և անյայտ կը մնար թէ իրօք ի՛նչ կը պահանջէ Աւստրիա, որ պաշտօնապէս յայտարարած էր թէ Սրբեւելքի մէջ առաջ եկած իրերու շրջափոխութեան հանդէպ չի կրնար անշահախնդիր մնալ, մինչդեռ միւս տէրութիւնները տրամադիր էին տագնապը լուծելու աշխատիլ, առանց իրենց համար բաժին մը պահանջելու։ Որքան ալ Աւստրիոյ դիւանագէտները լուռ մնային իրենց պահանջմանց մասին, տարակոյս չկար թէ առաւելապէս Ադրիակա-

նի տիրապետութեան հարցն էր որ ամէնէն աւելի մտահոգութիւն կը պատճառէր իրենց, և զոր ապահովելու համար պիտի ստեղծէին Ալպանական իշխանապետութիւն մը Աւստրիոյ հովանաւորութեան տակ։ Մենք այս հարցին պիտի վերադառնանք Ալպանիոյ անկախութեան պարագաները պարզած առեննիս, այստեղ կը բաւականանանք լոկ անոր անդրանիկ նախանշանները արձանագրելով։

Հոկտեմբեր 30ին՝ երբ տակաւին ոչ Մէտուա զբաւուած էր, ոչ ալ Ալբիս, Զէբինեէի աւստրիական դեսպանը իր կառավարութեան անունով պաշտօնապէս յայտնեց Նիքօլա թագաւորին թէ Աւստրիա մտադրած ըլլալով պահպանելու Ալպանիոյ անկախութիւնը, բացարձակ կերպով կը հակառակի Մէտուայի և Ալբիսի դէմ կատարուելիք գործողութեանց։

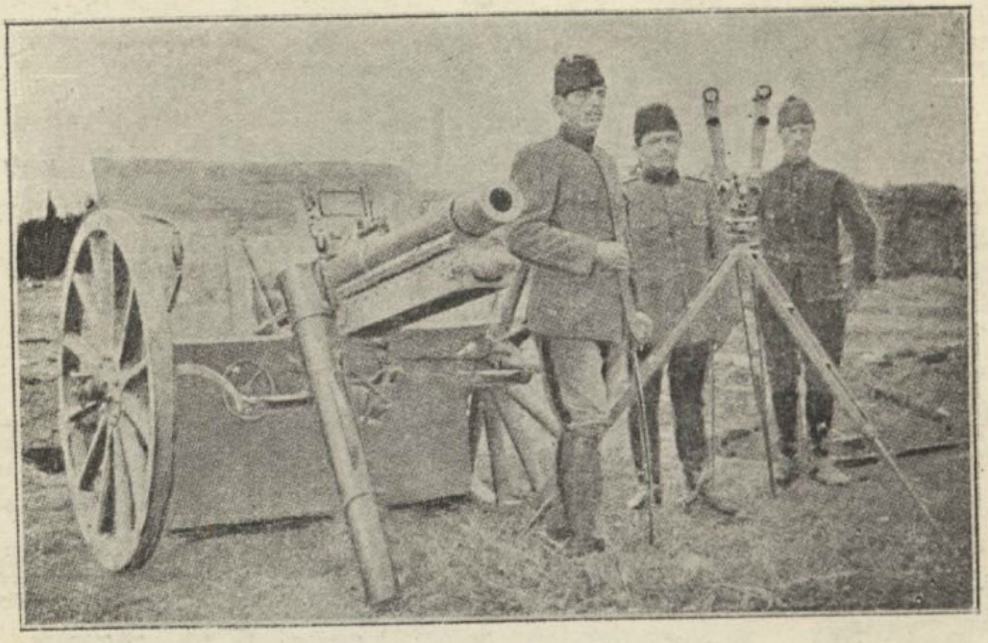

Օսմ. արագահարուած թնդանօթ մը Շքօտրայի մէջ

Դիտենք արդէն թէ որքան ատեն որ Ալբիս և Մէտուա ազատ մնային, Շքօտրա կը յաջողէր պարէնաւորուիլ Ադրիականի ճամբով, աւստրիական չոգենաւերու մէջոցաւ, և թէ Շքօտրայի պաշարման յաջողութեան համար Թարատաղիք անհրաժեշտաբար ստիպուած էին գրաւել այդ երկու քաղաքները։ Այս պատճառաւ, Նիքօլա թագաւոր, հիմնուելով մանաւանդ չէզոքութեան կանոններուն վրայ՝ որոնց համաձայն Աւստրիոյ միջամտութիւնը բոլորովին ապօրինի կը դառնար, ծանոյց աւստրիական դեսպանին թէ չեղեալ կը նկատէ իրեն եղած զեկոյցը, ինչ որ կը նշանակէր թէ չպիտի դադրեցնէ վէրօի տակ առնուած երկու քաղաքներուն դէմ կատարուղ զինուորական արշաւանքը։ Յաջորդ օրը, համանման դիմում մըն ալ ըրաւ Զէբինեէի իտալական դեսպանը, յայտնելով որ Աւստրիա և Իտալիա, իբր անմիջական չահակիցներ Ադրիականի մէջ, պատերազմի յայտարարութենէն առաջ համաձայնած են անկախ պահպանել Ալպանիոյ ամբողջութիւնը, որուն անքաժան մաս կը կազմեն Մէտուա և Ալբիս։ Իտալական դեսպանը վստիկութեամբ զգացուց նոյն ատեն թէ Ալպանիոյ

սքաքու խուօլին պահպանութիւնը օգտակար է նոյն ինքն Գարատաղի, որովհետեւ եթէ սքաքու խուօն չրջուի, անխուսափելի կերպով կրնան առաջ գալ այն այդ տեսակ կնճռոտութիւններ, որոնցմէ մեծագոյն վնասուողը նոյն ինքն Գարատաղը պիտի ըլլայ։ Նիքոլա թագաւոր սա՛յն փութաց առարկել թէ պատերազմին առաջին արդիւնքներուն վրայ, մեծ տէրու-

Նիքօլա թագաւոր կը ծանուցանէ զօրավարներուն թէ այլեւս ինք կը ստանձնէ գործօն ընդհանուր հրամանատարութիւնը

թիւնները ինքնաբերաբար յայտարարեցին որ սքաքու խուօն այլեւս մնացած է Արեւելքի մէջ. հետեւաբար՝ Իտալիա ալ կրնայ չեղեալ նկատել պատերազմէն առաջ Ալպանիոյ մասին Աւստրիոյ հետ կնքած համաձայնութիւնը։ Նոյեմբեր 3ին, մինչդեռ Հարաւային բանակին աջ թեւը Ս. Ժան տէ Մէտուա կը մտնէր, վերոյիշեալ երկու դեսպանները նոր դիմումներ կատա-

րեցին Նիքոլա Թագաւորին մօտ, որ դարձեալ յայտարարեց թէ Մէտուա և Ալէսիօ պէտք է Գարատաղի մնան, և թէ այդ պայմանով միայն պիտի հաւանի Ալպանիոյ անկախութեան մասին Աւստրիոյ կամ տէրութեանց կողմէ ըլլալիք ամէն կարգադրութեան: Շքօտրայի խօսքը չկար տակաւին,

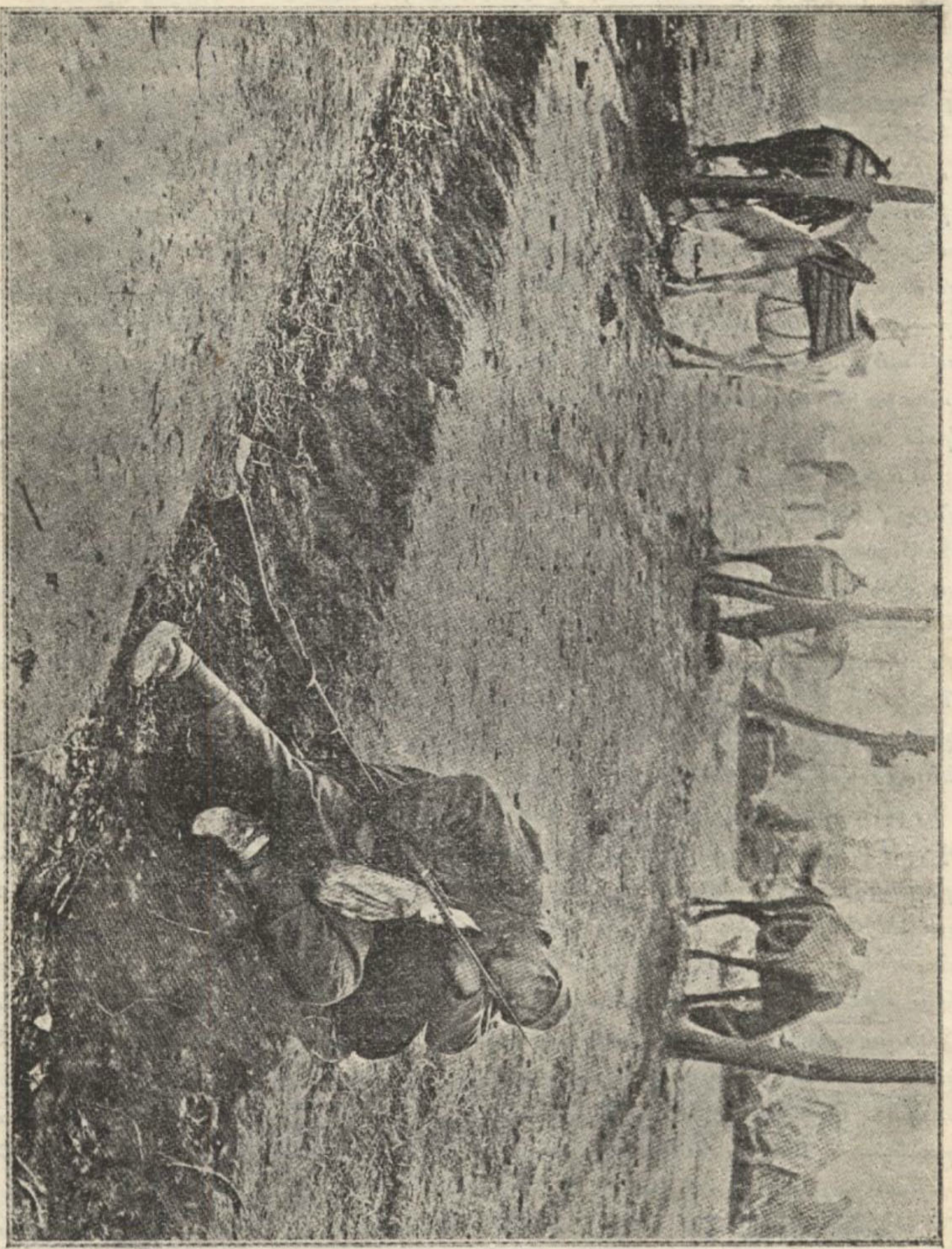

Թշնամիէն չընկճուողը քունէն ընկճուած

և Նիքոլա Թագաւոր չէր ուզեր անոր սեփականութեան պարագան ալ խնդիր ընել, թէև շատ լաւ գիտէր որ Աւստրիոյ վէտօն լոկ Մէտուան ու Ալէսիօն կորզելու չի միտիր, այլ կ'ուզէ Ալպանիոյ ամբողջութեան մէջ պարփակել նաև Շքօտրան: Վերջէն, Աւստրիա դիմակը բոլորովին պիտի

նետէր, և ուղղակի վիճակ պիտի ենթարկէր նաև Շքոտրայի տիրապետութիւնը, նախ պահանջելով որ Գարատաղիք ու Սերպերը վերցնեն պաշարումը, յետոյ՝ քաղքին անկումէն վերջ՝ բռնադատելով Նիքոլա Թագաւորը որ անպատճառ պարպէ զայն, և ասիկա հակառակ հաղարաւոր զոհերուն որոնք ինկած էին պաշարման ընթացքին։

Երբ սկսան հաշտութեան բանակցութիւնները, չորս դաշնակիցներէն ամէնէն աւելի մտահոգը Գարատաղն էր։ Իր մղած կռիւներուն մէկ հատիկ նպատակակէտը, Շքոտրան, չէր ինկած տակաւին, ոչ իսկ մարած էր պահակազօրքին դիմադրութեան ուժգնութիւնը. միւս կողմէ, վախ կար որ տէրութեանց չահերուն հակամարտութիւնը, և միջազգային տագնապէ մը խուսափելու անտեղիտալի անհրաժեշտութիւնը Գարատաղի ակնկալութեանց չրջանակէն անջատեն բաղձացուած քաղաքը։ Այս պատճառաւ, Լոնտոնի մէջ կատարուելիք հաշտութեան բանակցութեանց մասնակցող Գարատաղցի պատուիրակները (*), հրահանգ ստացան Թագաւորէն ոչ մէկ գնով տեղի տալու Շքոտրայի մասին։ Յունուար 5ին՝ Լոնտոնի դեսպանախորհուրդին մատուցին յիշատակագիր մը, որուն մէջ պատմական, տնտեսական ու աշխարհագրական ցուցմունքներով կ՚ապացուցանէին թէ Շքոտրա աւելի Սերպիական, քան Ալպանական յատկնութեանց սահմանին մէջ կ՚իյնայ, և թէ անոր տիրացումը անհրաժեշտ է Գարատաղի ազատ ու ապահով բարգաւաճման համար։ Շքոտրան և իր չրջանակը, ատորին Զէթան, միշտ Սերպիական հող եղած էին. Գօսօվայի ճակատամարտին՝ Շքոտրայի և Զէթայի Սերպերը, միւս բոլոր Սերպերուն հետ կը կռուէին Թուրքին դէմ։ Աւելի ետքը՝ իսլամական յարձակմանց պատճառաւ, Վենետիկցիները լուծը նախընտրեցին Թրքօ-ալպանական լուծէն։ Սուլթաններու բանակները երկ անգամ պարտուեցան Շքոտրայի Սերպ ժողովուրդէն զոր Վենետիկ կը գինէր ու կը վարէր։ Թուրքերը լոկ բանակցութեանց չնորհիւ կրցան տիրանալ քաղքին։ Բայց նոյն իսկ Թրքական տիրապետութենէն վերջ, Սուլթանները ամբողջ Շքոտրայի դաչտին վարչութիւնը յանձնեցին Գարատաղի վեհապետին երկու զաւակներուն՝ Իվան Զէրնօիէվիչի և Սթանիքա Զէրնօիէվիչի, որոնցմէ վերջինը, նոյն չրջանակին ինքնավարութիւնը պահպանելու համար, մահմէտականութիւնը ընդունեց։ Յետոյ՝ Շքոտրա և Զէթա միւս Սերպ երկիրներու բախտին ենթարկուեցան. Ալպանական հորթանները տիրեցին անոնց, կողոպտեցին և բնիկները վանեցին բռնութեամբ. հակառակ սակայն այդ բռնադրաւման, ինքնավար Սերպ ժողովուրդը չհետացաւ Շքոտրայէն, և երբ զարհուրելի Պուքաթլի ջարդեց ալպանացի անդրանիկ աչխարհակալները, չուտով Սերպերը բազմացան այնտեղ։ Շքոտրա միշտ սերպիական թաղ մը ունեցած է Սերպ եկեղեցիով և դպրոցներով. Շքոտրայի լիճին մէջ՝ սերպ ձկնորսներու կայք մը կը գտնուի, և

(*) Պատուիրակութեան պետն էր նախկին նախարարապետ և նախկին արտաքին գործոց նախարար Պ. Լազար Միուշքովիչ, նախկին արդարութեան նախարար և թագաւորին գաղտնի դիւանին պետ Պ. Լուի Վօյնովիչ և Կ. Պոլսոյ նախկին Գարատաղեան գործակատար Պ. Եուվան Բօքովիչ։

արուարձանին մէջ ալ կան Սերպիական գիւղեր։ Արդէն բազմաթիւ իսլամ ու կաթոլիկ Ալպանացիները լոկ սերպերէն կը խօսին։ Քաղքին արուարձաններին մէջ՝ բոլոր գիւղերը սերպիական անուններ կը կրեն, ինչպէս Ռասթիչէ (=Դալարիք), Քրավարի (=Անդէորդներ), Օպլիքա (=Ագարակ), Օպօտ (=Ջրեզերք) Կօրիցա (=Անտառ), Պրոիցա (=Բլրակ), Րիէքա (=Գետ)։ Շքօտրայի ամրոցներուն տակ ալ՝ Սթարի, Պօրիչ, Կրիվճ, Թու-

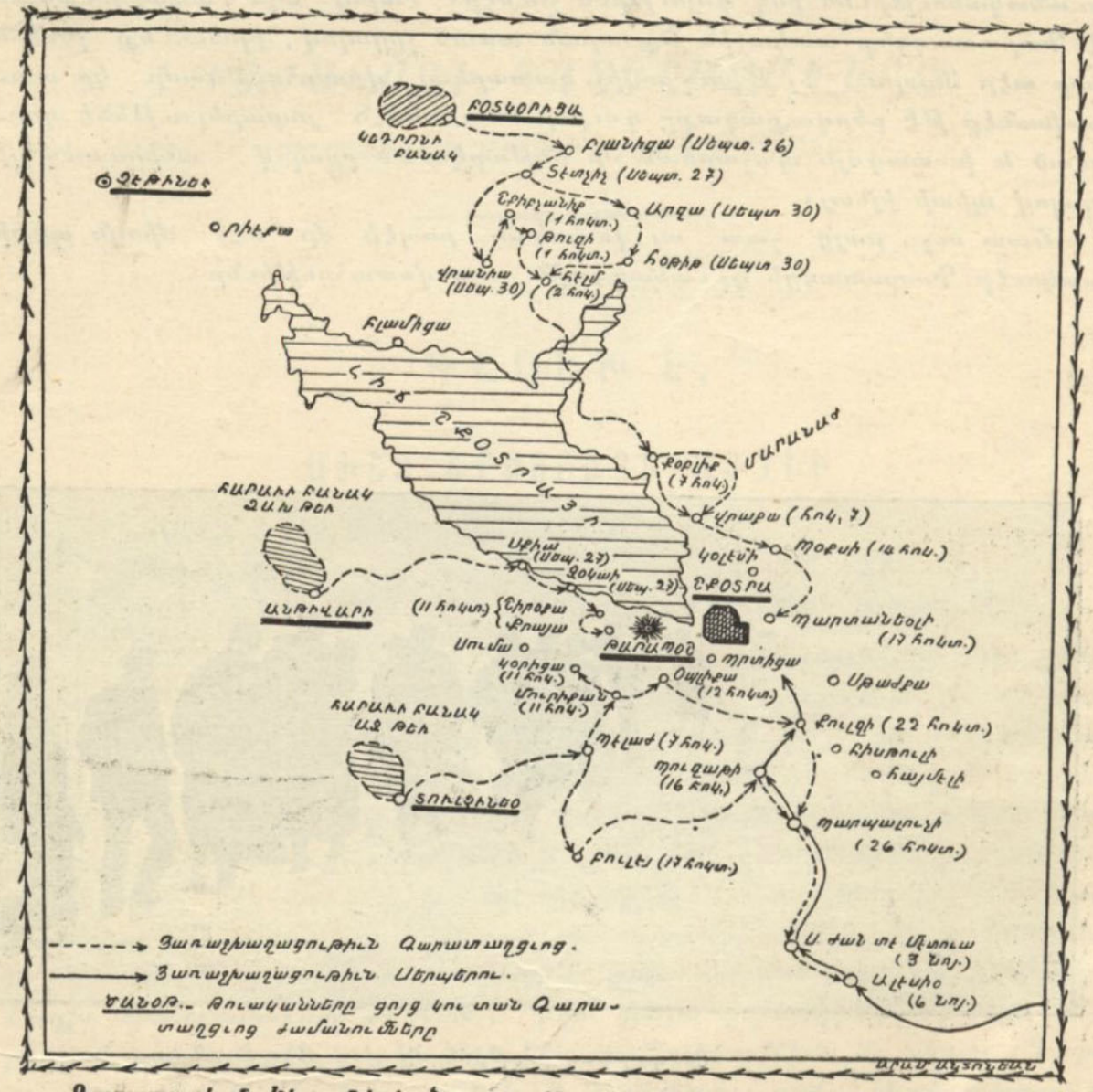

Գարատաղեան Կեդրոնի և Հարաւային բանակներու գործողութիւնները

բալիա, Օմարա, Քուլա, Ռօչ և ուրիշ գիւղեր ու աւաններ մինչեւ այսօր ունին սերպ օրթոտոքս ժողովուրդ. ուրիշ երկու գիւղերու՝ Կօլէմիի և Տօպրիչի ժողովուրդը թէև իսլամացուած է, բայց միայն սերպերէն կը խօսի։

Պատուիրակութեան պետը, Պ. Լազար Միուշքօվիչ որ տասը տարի չարունակաբար Շքօտրայի հիւպատոս եղած է, քաղքին բնակչութեան մեծ մասամբ իսլամ ալպանացիներէ կազմուած ըլլալը պատճառ մը չէր նկատեր

Շքօտրան Գարատաղէն կորզելու։ Նախ որ՝ այդ խլամ բնակչութիւնը բոլոր կրօնափոխութեան հարկադրուած Սերպերու սերունդն էր. յետոյ՝ Գարատաղի Թոյլատու օրէնքները Ալպանացւոց աւելի ազատութիւն կըրնային չնորհել, քան նոյն ինքն Թրքական օրէնքները, որոնցմէ արդէն դժգոհ էին Ալպանացիք, դժգոհ այնքան որ մինչև անգամ ապիսպուած էին ապստամբութեան դիմել, երբ տակաւին Պալքանեան պատերազմի մը հաւանականութիւնն իսկ դոյութիւն չունէր։ Գալով այն առարկութեան թէ Գարատաղիք տակաւին Շքօտրան առած չըլլալով, իրաւունք չունին անոր տէր ելնելու, Պ. Մուչքօվիչ կատարեալ վստահութեամբ կը պատասխանէր թէ բերդաքաղաքը դուրսի հետ ամէն յարաբերութենէ զրկուած և խստագոյն պաշարման մը ենթարկուած ըլլալով, անխուսափելի կերպով պիտի հնձայ։

Շատ ուշ, բայց չատ ալ վճռական րոպէի մը մէջ միայն պիտի պահուէր Գարատաղիի դիւանագէտին այս վստահութիւնը։

Ցուղարկաւորութիւն մը

ԳԱՐԱՏԱՂԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

(ՋԻՆԱԴԱԴԱՐԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ՇՔՕՏՐԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ)

ԳԼՈՒԽ Է.

ՄԻՇՏ ՇՔՕՏՐԱՅԻ ԱՌՋԵՒ

Ցոդնած ու ջախջախուած Գարատաղը չկրցաւ Նոյեմբեր 20ի զինադադարէն օգտուիլ և իր վէրքերը դարմանել, որովհետեւ պաշարուած բերդաքաղաքին պաշտպանները մերժելին զինադադարը ճանչնալ, առարկելով որ Բ. Դրան կողմէ ուղղակի կերպով իրենց չէ հաղորդուած: Հասան Իլգա փաշա ոչ իսկ ընդունեց Գարատաղեան բանակին կողմէ զինադադարը իրեն ծանուցանելու համար ղրկուած պատգամաւորը, տեղակալ Ճօրճէվիչը, և իր սպայակոյտի պետին միջոցաւ անոր ծանոյց թէ օտար կառավարութեան մը կողմէ եղած զինադադարի զեկոյցը պաշտօնական չի նկատեր, և թէ չպիտի դադրեցնէ զինուորական գործողութիւնները: Հաշիւ պատգամաւորը մեկնած, Իլգա փաշա գործադրեց իր խօսքը: Թաթարպազի բարձունքէն զարհուրելի թնդանօթաձգութիւն մը սկսաւ Գարատաղեան դիրքերուն վրայ. մինչեւնոյն ժամանակ, օսմ. հետեւակազօրքը, միանգամայն մէկ քանի կէտերէ յարձակման ձեռնարկեց: Գարատաղցիք, զինադադարի պայմանները յարգելու համար նախ չպատասխանեցին Թուրքերու կրակին, բայց տեսնելով որ անոնք կը սպառնան Օպլիքայի ու Շիրօքայի, ստիպուեցան կրակել իրենց կարգին: Թուրքերը յամառ դիմադրութենէ մը վերջ միայն քաշուեցան իրենց դիրքերը, բաւական ծանր կորուստ կրելով: Նոյեմբեր 27ին և 28ին, Թարապօշի ու Պրտիցայի թնդանօթներուն պաշտպանութեամբ Թուրքերը դարձեալ խոյացան Շիրօքայի և Օպլիքայի դիրքերուն վրայ, բայց իրենց այս փորձն ալ ան-

ցաւ անյաջող։ Դեկտեմբեր 5ին թրքական ջոկատ մը նոր յարձակում մը ըրաւ հարաւի կողմէն, և մօտաւորապէս 10 քիլոմէթր յառաջանալով, անցաւ Տրին գետը, ետ մղեց սերպիական տկար ույժեր որոնք այն կողմէն ու հսկողութեան յատկացուած էին, թալանեց Տրինի եզերքը գտնուող Սթաժքա, Բուլչի, Հայմէլի և Բիսթուլի կաթոլիկ գիւղերը, և անոնցմէ Բիսթուլին բոլորովին հրկիզեց։ Սերպերը սակայն օգնական զօրք ստացան Ալէսիօէն, ու դեկտեմբեր 9ին յաջողեցան ետ մղել Թուրքերը, որոնք կատաղութեամբ կռուելէ ետք միայն Տրինի միւս ափը անցնելով վերադարձան իրենց դիրքերը։ Սերպերուն կորուստը եղաւ 6 սպայ և 200 զինուոր մեռեալ կամ վիրաւոր։

Մինչեւ դեկտեմբեր 24՝ Թուրքերը շարունակեցին իրենց յարձակումները, միշտ զանազան կէտերէ, առանց գրաւուած դիրքերէն ո՛ և է մէկը ետ առնել կարենալու։ Այդ թուականին, Գարատաղցիք ստիպուեցան նորէն պատգամաւոր ղրկել Շքօտրա, ծանուցանելու համար թէ զինադադար կնքուած է, բայց գարատաղցի պատգամաւորներուն ընդունելութեան յատկացուած Թուրք պատգամաւորներու պետը, Թալաթ պէյ, յայտնեց թէ իրենք Բ. Դրան կողմէ ո և է տեղեկութիւն ստացած չեն զինադադար կնքուած ըլլալու մասին, և հրաւիրեց Գարատաղցիները որ փութով հեռանան քաղաքէն։ Դեկտեմբեր 28ին Թուրքերը դարձեալ յարձակեցան Օպլիքայի վրայ, և ամբողջ օրը տեւող բուռն ընդհարումէ մը վերջ որ շատ սուղ արժեց իրենց, ետ քաշուեցան։ Նոյնպէս ապարդիւն անցաւ յունուար 15ին կատարուած յարձակում մը Թարապօշը պաշարող Գարատաղցիներու յառաջապահներուն դէմ։ Յաջորդ օրը, 16 յունուար, Լոնտոնի մէջ կը խզուէին հաշտութեան բանակցութիւնները Պալքանեան Պետութեանց և Թուրքիոյ պատուիրակներուն միջեւ, ու զինադադարի Բրոթօքոլին համաձայն, չորս օր ետքը, յունուար 20ին, թշնամութիւնները կը վերսկսէին։ Գարատաղցիք, զինադադարին բարձման վրայ, ընդհանուր յարձակում մը սկսան ծրագրել Սերպերուն հետ. Յունուար 23ին, մինչդեռ Գարատաղցիք այդ յարձակման պատրաստութիւններով զբաղած էին, Շքօտրայի հրամանատարին կողմէ պատգամաւորներ ներկայացան Գարատաղեան բանակետը, իրենց հետ բերելով նամակ մը՝ որուն մէջ Էսատ փաշա կ'ըսէր թէ զինադադար մը կնքուած ըլլալը իմացած ըլլալով, կը խնդրէ Գարատաղի բանակներուն ընդհ. հրամանատարէն որ այդ մասին բանակցելու համար պատգամաւորներ ղրկէ քաղաք։ Այս վերջինները, Թուրք պատգամաւորներու հետ խորհրդակցելով, երկու բանակներուն համար չէզոք գօտի մը պիտի հաստատէին և պիտի որոշէին զինադադարի պայմանները։ Գարատաղցիք քաղաք ղրկեցին հազարապետ Ուրպիցան և պատերազմի յայտարարութեան միջոցին Գարատաղի Պոլսոյ գործակատարը եղող Պ. Բլամէնացը, որոնք պաշտօն ունէին յայտնելու թէ զինադադարը վերջացած և թշնամութիւնները վերսկսած ըլլալով, երկու կողմին համար ալ այլ եւս աւելորդ է պատգամաւորներու գումարումը։ Գարատաղցւոց պատգամաւորները Շքօտրայի մէջ ընդունուեցան լոկ Էսատ փաշայի կողմէ, որ անոնց ծանոյց թէ Հասան Րիզա

փաշա հիւանդ է, մինչդեռ քաղքին մէջ շրջող զրոյց մը որուն արձագանգը մինչև Գարատաղցւոց հասած էր, կը հաւաստէր թէ Հասան Րիզա փաշա սպաննուած էր այդ թուականին (*)։

Նիքոլա թագաւոր Չէթինէի հիւանդանոցին մէջ

Էսատ փաշայի կողմէ կատարուած այս դիմումը Գարատաղցիներուն համար փաստ մը դարձաւ թէ բերդաքաղաքին պաշտպանութեան միջոց-

(*) Հասան Րիզա փաշայի մահուան մասին շրջող զրոյցը սա էր թէ յունուար 17ի իրիկունը, ժամը 9ին, երբ մինակը դուրս կ'ելլէր Էսատ փաշայի բնակարանէն, երեք անծանօթ անձեր զէնք պարպեցին իր վրայ։ Րիզա փաշա վիրաւորուեցաւ միանգամայն երկու գնդակէ, և եօթը ժամուան հոգեվարքէ մը վերջ մեռաւ։ Մեռնելէ առաջ պաղատագին խնդրեց Էսատ փաշայէ և միւս սպաներէն որ Շքոտրան չյանձնեն և կռուին մինչև իրենց արիւնին վերջին կաթիլը։ Լուր կար նաև թէ Հասան Րիզա փաշայի հետ սպաննուած է նաև անոր զէնքի ընկերը, հրամանատար Մահմուտ Քեամիլ պէյ, որ Թարապօշի պաշտպանութեան հոգին էր։

ները տկարացած են, և գրգիռ մը եղաւ իրենց որպէս զի աւելի ոգեւորութեամբ առաջ տանին ընդհանուր յարձակման պատրաստութիւնները։ Թագաւորը տկար էր այդ միջոցին, բայց չէր դադրեր բանակներուն գործողութեանց վրայ հսկելէ։ Կատարուելիք յարձակման վրայ ինք ալ մեծ հաւատք ունէր, և ապահովաբար Հասան Բիզա փաշայի մահուան լուրը բոլորովին վատահ դարձուցած էր զինքը այդ մասին։ Յունուար 23ի այդ օրը Գարատաղցիք ու Սերպերը տենդագին գործունէութեամբ մը լրացուցին։ Կիներն ու պզտիկ տղաքը նոյնպէս աջակցեցան իրենց աշխատութեան, ռազմամթերքի, պարէնի և ուրիշ անհրաժեշտ իրերու փոխադրութեամբ։ Մեծ խանդավառութիւն կար բոլոր բանակներուն մէջ և վստահութիւն յարձակման յաջողութեան մասին։

Յաջորդ օրը, 24 Յունուար, գնդապետ Բօյովիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող 15,000 Սերպեր Պուզաթիէն առաջ խաղալով, յաջղեցան հարաւակողմէն Շքօտրայի մօտենալ մինչև ճօթը մղոն և գրաւել այդ կէտին վրայ գտնուող դիրքը, որ Պուզաթիի ամրացեալ գիծին վերջին կայանն է։ Հետեւեալ օրը, գնդապետ Բօյովիչ իր զօրքերը մղեց Պրոիցայի դէմ, մինչդեռ զօրավար Մարթինօվիչ այդ դիրքը, ինչպէս նաև անոր իշխող Թարապօշը բուռն կերպով կը ռմբակոծէր, դաշնակիցներուն գործողութիւնը դիւրացնելու համար։ Միեւնոյն ժամանակ, Ֆիրիի արեւելեան կողմը համախմբուած 30,000 Գարատաղցիք, զօրավար Վուքօթիչի հրամանատարութեամբ, հիւսիսէն կողմէն յարձակեցան Մեծ-Պարտանեօլիի դէմ, որպէս զի այն կողմը գտնուող Թուրք զինուորները զբաղեցնեն։ Հակառակ Գարատաղեան հրետանիին արձակած ռումբերուն, Թուրքերը ահաւոր զրոհով մը խոյացան Գարատաղցւոց խրամներուն վրայ, և իրենց յարձակումը այնքա՛ն արագ, այնքա՛ն մանաւանդ անակնկալ կերպով տեղի ունեցաւ որ Գարատաղցիք պահ մը սկսան ընկրկիլ, թէև չուտով վերագտան իրենց պաղարիւնութիւնը և յաջողեցան կասեցնել Թրքական արշաւը։ Այդ միջոցին, զօրավար Վուքօթիչ իր բանակին մէկ մասին հրամայեց որ յարձակի Մեծ-Պարտանեօլիի բարձունքը, ինչ որ չատ դժուարին գործ մըն էր։ Գարատաղցիք ստիպուած էին մագլցելով բարձրանալ դժուարամերձ սարէն, և ասիկա՝ անդադրում հրացանաձգութեան մը ու ռումբերու տարափի մը տակ։ Թուրքերը լաւ պաշտպանուած էին խրամներով, հողէ պահպանակներով և աւազի պարկերով։ Այդ պաշտպանութեանց գիծէն անդին պէտք կար տակաւին կտրելու երկաթեայ փշապատ թելերու երբեմն ցանց մը։ Գարատաղցիք, աստիճանաբար բարձրանալով սարին կողերն ի վեր, դիրքը յարձակմամբ առնելու չափ մօտեցան Թուրքերուն։ Գերագոյն բաղխումը տեղի ունեցաւ վերջապէս և երկու կողմն ալ կռուեցաւ անհնարին դիւցազնութեամբ։ Նախ Գարատաղցիք ետ մղուեցան, բայց անմիջապէս կրկնեցին յարձակումը և յաջողեցան Թուրքերը վանել իրենց դիրքերէն։ Այս վերջիններն, նոր հակայարձակմամբ մը իրենց կարգին Գարատաղցիները վանեցին և վերագրաւեցին սարը։ Յետոյ դարձեալ Գարատաղցիք սիրացան անոր, քիչ վերջը նորէն Թուրքերուն ձեռքը ձգելու համար։ Երկու օր և մէկ գիշեր տեւող

ճակատամարտին ընթացքին, գրեթէ տասն անգամ Թուրքերն ու Գարա– տաղցիք առին ու տուին այդ դիրքը. արիւնալի մաքառումներով, որոնց

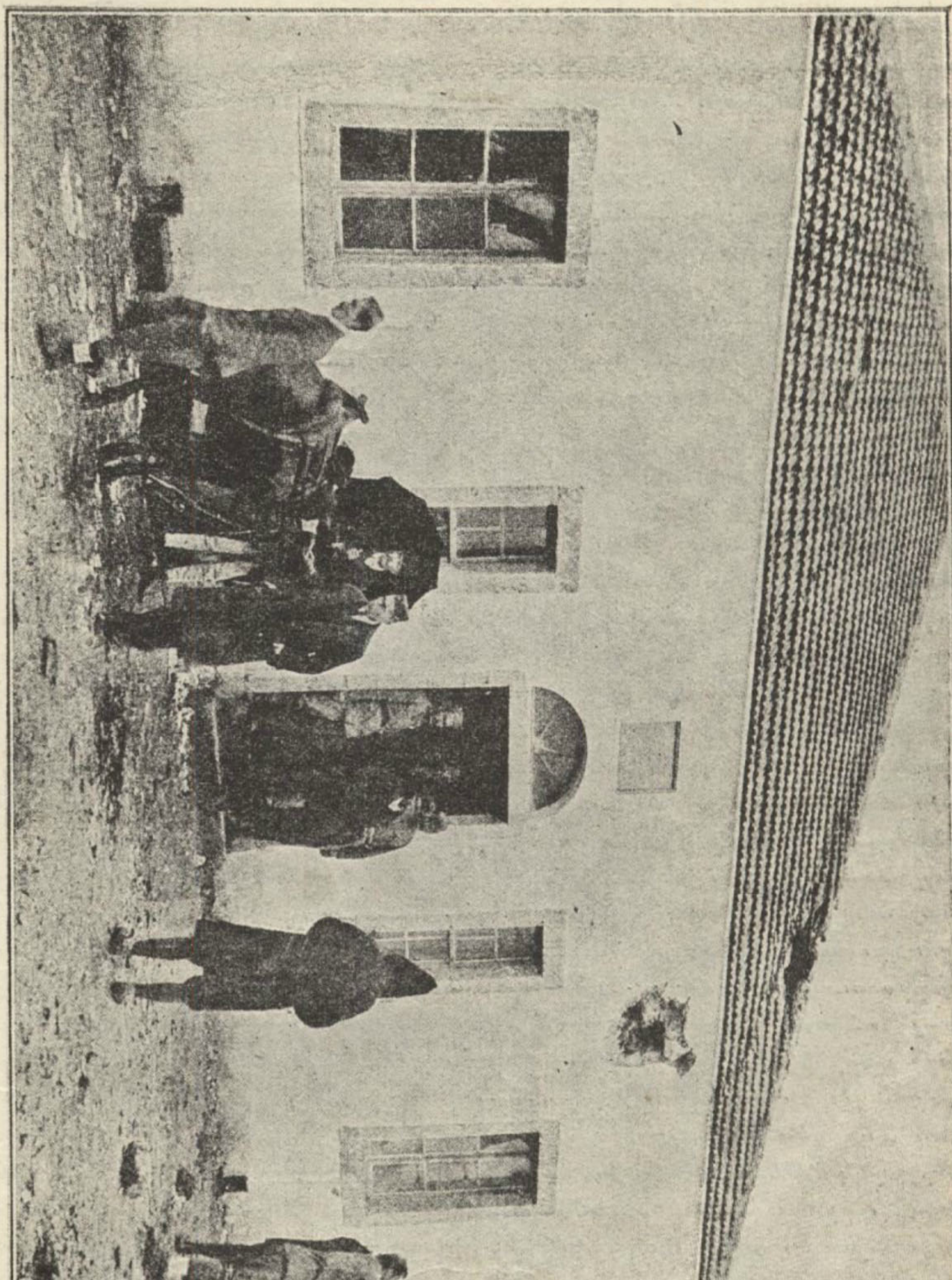

Ռմբա՛կոծուելէ վերջ գրաւուած Թրքական պահականոց մը

մէջ սուինը մեծագոյն դերը կը խաղար, և որոնք երկու կողմին ալ մեծ կորուստ պատճառեցին: Ի վերջոյ, Թուրքերը, բոլորովին ուժասպառ՝ ինչպէս Գարատաղցիք, սարին արեւմտեան կողմէն նահանջելով քաշուե-

յան և դիրք բռնեցին Քիրի գետին երկայնքը։ Մինչդեռ Շքօտրայի հիւսիսային կողմը այս փոխադարձ յարձակումները տեղի կ'ունենային, զօրավար Մարթինօվիչ ալ համանման գործողութեան մը կը ձեռնարկէր ուղղակի Թարապօչի դէմ։ Ցունուար 25ին, ցերեկէն վերջ, սկսաւ պատրաստուիլ մեծ յարձակման մը, որ յաջորդ օրը տեղի պիտի ունենար։ Ատոր համար սակայն անհրաժեշտ էր խորտակել երկաթեայ փշապատ թելերու ցանցերը զոր Թուրքերը հաստատած էին իրենց պաշտպանութեան խրամներուն առջև։ Զօրավար Մարթինօվիչ՝ այդ թելերը խորտակելու վտանգաւոր գործին համար կամաւորներու կոչ ուղղեց. իսկոյն 100 հոգի ներկայացան։ Զօրավարը անոնցմէ իւրաքանչիւրին յանձնեց ուժանակով լեցուն մետաղեայ տփաձև պօմպաներ, որոնք որոշեալ ժամանակէ մը ետքը կրակ կ'առնէին պատրոյգով։ Կամաւորները,—աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել՝ անձնազոհները,—կատարեալ պաղարիւնութեամբ յառաջացան մինչև թելերու ցանցը և կրցան զետեղել պօմպաները, որոնք թելերու մեծագոյն մասը օդը հանեցին։ Գործողութեան ընթացքին կամաւորներէն 20ը ինկան Թուրքերուն գնդակներէն։ Նոյն գիշերը՝ երկուստեք հրացանաձգութիւնն ու ռմբակոծութիւնը չարունակուեցաւ։ Յաջորդ առտուն, զօրավար Մարթինովիչ ձեռնարկեց Թարապօչի դէմ յարձակման, այն յոյսով որ Սերպերն ալ յաջողելու վրայ են Պրիլեպի առջև։ Իր բանակին մէկ մասը՝ Զօկայիի ճամբով յառաջացաւ լիճին եղերքէն, մինչդեռ միւս մասը Շիրօքայի ճամբով՝ կը խոյանար Թարապօչի կողերն ի վեր։ Շիրօքայի (Շիրօցքա-Կօրա) և Օպլիքայի վրայ հաստատուած հրետանին կը պաշտպանէր այդ կրկին գործողութիւնները։ Թուրքերը, այս կրկին յարձակման առջև տկարանալով ետ քաշուեցան, լքելով Թարապօչի պաշտպանութեան դիրքերէն կարեւոր մաս մը, զոր գարատաղեան վաշտ մը և անոր հետեւող օգնական երկու վաշտեր գրաւեցին իսկոյն, թէև չկրցան զանոնք պահել, որովհետև Պրիլեպ ինկած չըլլալով, Թուրքերը յաջողեցան Գարատաղցւոց վրայ տեղացնել գնդաձիրի ռումբերու ճչմարիտ կարկուտ մը որ ահագին կորուստ պատճառեց անոնց։ Գարատաղցիք՝ յունուար 26ի գիշերն ու յաջորդ օրուան մէկ մասը յամառեցան կեցան իրենց գրաւած դիրքերուն վրայ, անյոյս դիւցազնութեամբ մը պատասխանելով Թուրքերու կրակին, բայց վերջ ի վերջոյ, իրենց կորուստին մեծութենէն ահաբեկ, լքեցին այնքան ծանր զոհողութեամբ ձեռք բերուած դիրքերը և հեռացան։ Սերպերը նոյնպէս ձախողութեան մատնուած էին Պրիլեպի առջև, որուն պաշտպանութեան միջոցներուն նկատմամբ բնաւ տեղեկութիւն չունէին արդէն, ոչ ալ հաշիւ առած էին Թրքական թնդանօթներու հեռարձակութիւնը։ Բլրակին ստորոտը՝ իրար խաչաձեւող ջրանցքները զոր Թուրքերը չինած էին իրր պաշտպանութեան գիծ, կամ գիւղացիները չիներ էին աւելորդ ջուրերը դէպի լիճ հոսեցնելու համար, անկարելի դարձուցին գիշերային յանկարծակի յարձակումներ։ Ցերեկ առին կատարուած յարձակումներն ալ արդիւնք մը չտուին, որովհետև Սերպերը լոկ լեռնային թեթև թնդանօթներ առած էին իրենց հետ, մինչդեռ Թուրքերը՝ աւելի հեռարձակ թնդանօթներ ունենալով, յաջողեցան անոնց արշաւը խորտա-

կէլ և տէր մնալ իրենց դիրքերուն։ Այս եռօրեայ ճակատամարտին մէջ Թուրքերուն կողմէ կռուեցան մօտաւորապէս 25,000 հոգի. Դարատաղ-

1. Վիրաւորներու փոխադրութիւնը։ 2. Վիրաւորներ որոնք կը պատրաստուին պատերազմի դաշտը մեկնելու։

ցիք աւելի քան 40,000 հոգի էին զօրավար Մարթինովիչի և Վուքօթիչի

բանակներուն մէջ, իսկ Սերպերը՝ 15,000։ Երկու կողմին ալ կորուստը չատ մեծ եղաւ՝ բաղդատմամբ մանաւանդ մինչև այն ատեն մղուած կռիւներուն։ Զօրավար Վուքօթիչի բանակը ունեցաւ 2,500 մեռեալ և վիրաւոր։ Վիրաւորներուն մէջ կը գտնուէր նաև Գարատաղի Թագուհիին եղբայրը։ Թագուհիին եղբօրորդիներէն երկուքը, ինչպէս նաև 126 սպաներ ալ մեռեալներուն մէջ կը գտնուէին։ Զօրավար Մարթինովիչի համեմատապէս սակաւաթիւ բանակէն մեռան կամ վիրաւորուեցան 1000 հոգի, և Սերպերէն ալ աւելի քան 600 հոգի։ Թուրքերուն կորուստը եղաւ 4000 մեռեալ և վիրաւոր։ Չեռք անցուեցան չատ սակաւաթիւ թուրք գերիներ միայն, որոնք յայտարարեցին թէ Շքօտրայի մէջ տակաւին ասոնց պաշար և ռազմամթերք կը գտնուի։

Գարատաղիք չվարանեցան Լիւլէ Պուրկազի Պուլկարական յաղթանակին հետ բաղդատելու այս եռօրեայ ճակատամարտը, որու միջոցին մեծ-Գարատաղիին կրցած էին ձեռք անցընել։ Կը յուսային սակայն որ այդ դիրքին չնորհիւ կը յաջողին ձգել Շքօտրան, երբ պաշարման թընդանօթները անոր բարձունքը հաստատուէին։ Բայց ինչ որ ալ ըլլար յաղթանակին նշանակութիւնը, Գարատաղիք չէին կրնար ուրանալ որ չափազանց ուժգին նատած էր իրենց։ Չէթինէ կատարեալ հիւանդանոցի մը վերածուած էր. մօտաւորապէս 2000 վիրաւոր կը գտնուէր այդ քաղքին մէջ, որուն ընդհանուր ժողովուրդին թիւը 5000ը չէր անցներ խաղաղութեան ժամանակ։ Բոլոր հանրային շէնքերը, և անոնց հետ ալ չատ մը մասնաւորներու բնակարաններ հիւանդանոցի վերածուած էին։ Ամէն Գարատաղիի տուն իր մեռեալը կամ վիրաւորը ունէր, որովհետեւ բոլոր այրերը, ինչ որ ալ ըլլար իրենց տարիքը, պատերազմի դաշտը կը գտնուէին. և անոնցմէ ալ $^{0}/_{0}$ 9—10ը մեռած կամ վիրաւորուած էր։ Կարմիր Խաչի մարմինները չէին կրնար հասնիլ վիրաւորներուն։ Արքունիքի տիկիններն, օտար դեսպաններու կիները, կարելին կ'ընէին անոնց աջակցելու համար։

Գարատաղիք ռմբակոծութիւնը վերսկսան Փետրուար 1ին, և չարունակեցին մինչեւ 14, առանց սակայն նշանակելի արդիւնք մը ձեռք բերելու։ Բերդաքաղաքն ու Թարապօշ որոնց վրայ անոգին քանակութեամբ ձիւն իջած էր, չատ տկար կերպով կը պատասխանէին պաշարողներու ռումբերուն։ Բաղքին կացութեան վրայ այդ միջոցին կարելի եղաւ ստանալ Korhiria skqua Սերայի Թղթակիցէն, որ յաջողեցաւ իր թերթին հասցնել հետաքրքրական նամակ մը։ Այդ նամակէն կը քաղենք հետեւեալ մասերը. — «Վաճառքները տակաւ կը պակսին խանութներու մէջ, և եթէ կարելի ըլլայ՝ անոնց տեղ նորեր կը դրուին։ Շաքարին տեղ քհխհզ կը գործածուի, իսկ Թրքական դասական խահուէն կատարելապէս անհետ եղած է. կարագի տեղ կը գործածուին ճարպ և կամ իւղի նմանող ուրիշ նիւթեր։ Իբր բանջարեղէն՝ միայն կաղամբ և կարգ մը խոտեր կան, որոնք սալաթա կը կոչուին, ինչպէս նաև չումին (սպանաք)։ Գետնախնձոր չկայ, և հրամանատարը ամէնէն աւելի ասկէ կը նեղուի...։ Հասան Բիզա փաչա որ իր զինուորական ուսումը Գերմանիոյ մէջ առած

Գարատաղցւոց ռումբի թաքստոցները

է (*), այնտեղ վարժուած է գետնախնձորին և անոր չգոյութենէն յաճախ կը գանգատի իր խոհարարին։ Այս վերջինը չատ անգամ ամբողջ քաղաքը կը չրջի միակ գետնախնձոր մը գտնելու յոյսով ու չի յաջողիր»։ Նոյն թղթակցին մէկ ուրիշ նամակը որ Յունուար 26 թուականը (Ն. Տ.) կը կրէ, կը ծանուցանէր. «Մէկ քանի չաբաթէ ի վեր չենք գիտեր թէ ի՛նչ կ'անցնի կը դառնայ աշխարհի մէջ։ Յաճախ լուր մը կուգայ, բայց վաւերականութեանը մասին վստահութիւն չկայ. արդէն այդ լուրն ալ մէկ ամսուան չափ հին կ'ըլլայ միշտ։ Այսօր կ'իմանամ թէ Յունուար 3 թուակիր լրագիր մը մտեր է Շքօտրա, իտալական թերթի մը կէսը, երկու էջ։ Գլխաւոր լուրը այն է եղեր թէ Աւստրիա կ'ընդդիմանայ Գարատաղցւոց կողմէ Շքօտրայի գրաւման։ Ոչ ոք կարդաց այս լուրը, բացի լրագրին տիրոջմէն։ Քանի ֆրանք առաջարկուեցաւ՝ քանի վայրկեան լրագիրը կարդալու համար, այսինքն մէկ վայրկեանին համար մէկ ֆրանք, բայց թերթին տէրը չհաւանեցաւ»։ Աւելի ետքը, կազիք տը Լօզան հրատարակեց Էսատ փաշայի կողմէ Պոլիս ղրկուած հետեւեալ նամակը որ լաթի կտորի մը վրայ գրուած էր. —

Շkoտրա, 18 Փետրուար

Առողջութիւնս շատ լաւ է, երբեք այսքան աղէկ չէի զգացած ինքզինքս։ Իմ մտահոգութեանս գլխաւոր առարկան դուք էք, որովհետեւ մենք աւելի կը մտածենք Զաթալճայի քան մեր կռիւներուն վրայ։ Վերջին շաբթուան կռիւներուն մէջ անգամ մըն ալ ջարդուկտոր ըրինք լեռնականները։ Գրեթէ ամէն օր մեր ղէնքերը յաջողութեամբ կը պսակուին։ Կը վստահացնեմ ձեզ որ այս լեռնականներուն հետ կռուիլը հաճելի մարզանք մըն է մեզի համար։ Չէի կարծեր որ այս աստիճան վախկոտ են։

ՋՕՐԱՎԱՐ ԷՍԱՏ ՓԱՇԱ

Նիքօլա Թագաւոր կ'աճապարէր վայրկեան մը առաջ ձեռք անցընելու իր ըղձանքները պսակելու կոչուած քաղաքը, զոր դիւանագիտութիւնը կը սպառնար կորզել իրմէ։ Փետրուար 14ին, Սերպիա որոշեց նոր օգնական բանակ մը ղրկել Շքօտրայի առջև։ Այդ զինուորներով, որոնք Սելանիկէն յունական փոխադրանաւերու միջոցաւ Տուրացօ, Ս. Ժան տէ Մէտուա և Անթիվարի պիտի փոխադրուէին, Շքօտրայի առջև գտնուող Սերպերու թիւը պիտի հասնէր աւելի քան 30,000ի, որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունէին պաշարման 10 խոշոր թնդանօթներ, 24 դաշտային թնդանօթներ, ամրաշէն զինուորներու գումարտակ մը և առատ ռազմամթերք։ Արդէն Նիքօլա Թագաւոր, Յունուար 24ին սկսած եւ ուրեմն ճակատամարտէն առաջ, դաշնակից բանակներու ընդհանուր հրամանատարութեան պարտաւորութեանց մեծ մասը յանձնած էր սերպ զօրավար Պոյօվիչի որ Շքօտրայի առջև գտնուող Սերպերուն կը հրամայէր։

Փետրուար 20ին՝ Սելանիկէն հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ յունական նաւերով դէպի Գարատաղի նաւահանգիստը մեկնած են սերպիա-

---

(*) Քօրիէրաի Թղթակիցը այս նամակը կը կրէ հին թուականի մը, 16 Յունուար (Ն. Տ.)։ Այդ թուականին՝ Հասան Իզզա փաշա ողջ էր տակաւին։

կան օգնական ոյժերու անդրանիկ հատուածները, իրենց հետ ունենալով պաշարման թնդանօթներ և առատ ռազմամթերք: Փոխադրութիւնը տեղի

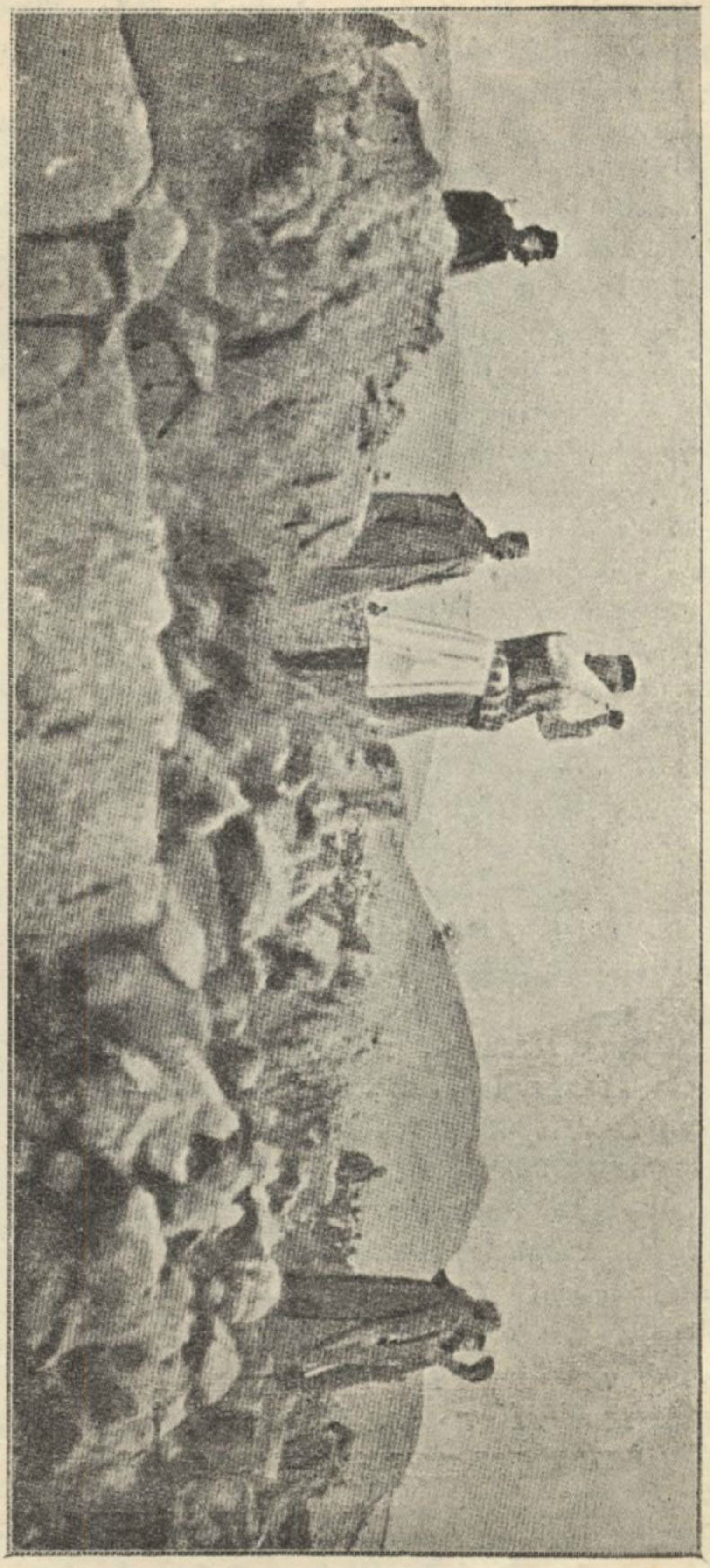

Գործողութեանց ընկերականն Հետեւի մը կը թափառի ատօթին

կ'ունենար մեծ զգուշութեամբ, որովհետև օսմ. Համիտիէ յածանաւը որ

յունական նաւատորմին հսկողութեան հակառակ, յաջողած էր դուրս ելել Տարանիլէն և սկսած էր ասպատակել թշնամի եզերքները, այդ ատենները կը յածէր Ադրիական ծովուն մէջ։ Փետրուար 26ին՝ օգնական Սերպերուն մէկ մասը Մէտուա ցամաք ելաւ։ Փոխադրանաւերը սակայն կարելի չեղաւ ամբողջովին պարպել նոյն օրը։ Յաջորդ օրը, ցերեկին, Համիտիէ յանկարծ երեւցաւ Տուրացօի առջեւ, և սկսաւ ռմբակոծել քաղաքն ու սերպիական բանակատեղը որ քաղքէն դուրս հաստատուած էր։ Ամբողջ ժամ մը տեւող գրեթէ ապարդիւն այդ ռմբակոծութենէն վերջ, Համիտիէ ուղղուեցաւ Մէտուա, և անոր առջեւ կանգ առնելով, չորսուկէս քիլոմէթր հեռաւորութենէ մը սկսաւ ռմբակոծել նաւահանգիստն ու այնտեղ խարսխած յունական փոխադրանաւերը, որոնք տակաւին չէին պարպուած։ Երեսուն խոշոր ռումբեր արձակելէ վերջ, Համիտիէ քիչ մը աւելի հեռացաւ, Սերպերուն կողմէ արձակուած ռումբերէն զերծ մնալու համար, և 100 նոր ռումբեր նետեց նաւահանգիստին և յունական փոխադրանաւերուն վրայ։ Այս վերջիններէն Արիսօմայիս, Սիֆնայոս, Վէրէնիօբիս այրեցան թրքական ռումբերէն. Մանիա ընկղմեցաւ, էկբիս եօթը ռումբերէ ծակծկուեցաւ և Թրիֆիլիս ալ երկու տեղէն վնասուեցաւ։ Ռմբակոծութեան միջոցին մեռան չորս Հելլէններ, որոնց մէ երկուքը Թրիֆիլիսի մեքենավարներն էին. իսկ Սերպերը ունեցան մօտաւորապէս յիսուն մեռեալ ու վիրաւոր։ Փոխադրանաւերուն մէջ կը գըտնուէին ձիու կազմածներ, ռազմամթերք և երեսուն ձիեր, որոնք ամբողջովին կորան։ Այս փայլուն գործողութենէն վերջ՝ Համիտիէ հեռացաւ գնաց։ Դարատաղցիք կասկածեցան թէ Համիտիէի յարձակումը աւստրիական դրդումի մը հետեւանքն է, և թէ թրքական զրահաւորը որ ռմբակոծութենէն առաջ Տալմաչիոյ եզերքը կը գտնուէր, և հակառակ չէզոքութեան կանոններուն՝ ազատ համարձակ կը պարէնաւորուէր աւստրիական իշխանութեանց քիթին տակ, նոյնինքն աւստրիական կառավարութենէն իմացած էր սերպ զինուորներու փոխադրութեան օրն ու ժամանման վայրը։ Արդէն Աւստրիա, դիւանագիտական ճամբով բողոքած էր սերպ օգնական զինուորներու առաքման դէմ, առանց անոնց ճամբայ հանուիլը կարենալ արգիլելու։ Միւս կողմէ, Յոյները կը պնդէին թէ հելլենական մարտանաւեր, որոնք Մէտուայի ռմբակոծութենէն առաջ Ադրիականը կը խուզարկէին Համիտիէն գտնելու համար, անոր նմանող մարտանաւի մը հանդիպած էին, բայց չէին ուզած մօտենալ, որովհետեւ աւստրիական դրօշ պարզած էր, և իր մօտ կը գտնուէին աւստրիական բազմաթիւ մարտանաւեր։ Մէտուայի ռմբակոծութենէն քիչ առաջ՝ իշխան Միրքօ արքայական զբօսանաւով Անթիվարիէն Տուլչինեօ՝ զօրավար Մարթինովիչի բանակատեղը կ՚երթար, երբ ճիշդ ատենին նշմարեց Համիտիէն և փութաց մօտակայ ծովեզերքը ապաստանիլ, առանց անկէ տեսնուելու։ Բախտի գործ էր իր ազատումը. եթէ հանդիպումը մէկ քանի վայրկեան ետքը տեղի ունենար, իշխանը ապահով կերպով գերի բռնուած էր Օսմ. յածանաւէն։ Մէտուայի ռմբակոծութիւնը արգելք մը չեղաւ որ Սերպերը չշարունակեն նոր օգնական զօրքեր ղրկել Շքօտրա՝ Սեդանիկի ճամբով։

Միայն թէ, պղուչութեան համար, հէլլէն մարտանաւեր կ'ընկերանային փոխադրանաւերուն։

Հակառակ Աւստրիոյ բուռն բողոքներուն, և յարուցած միջադէպերուն, հակառակ նաև իրարու յաջորդող սպառնալիքներու, Նիքօլա Թա-

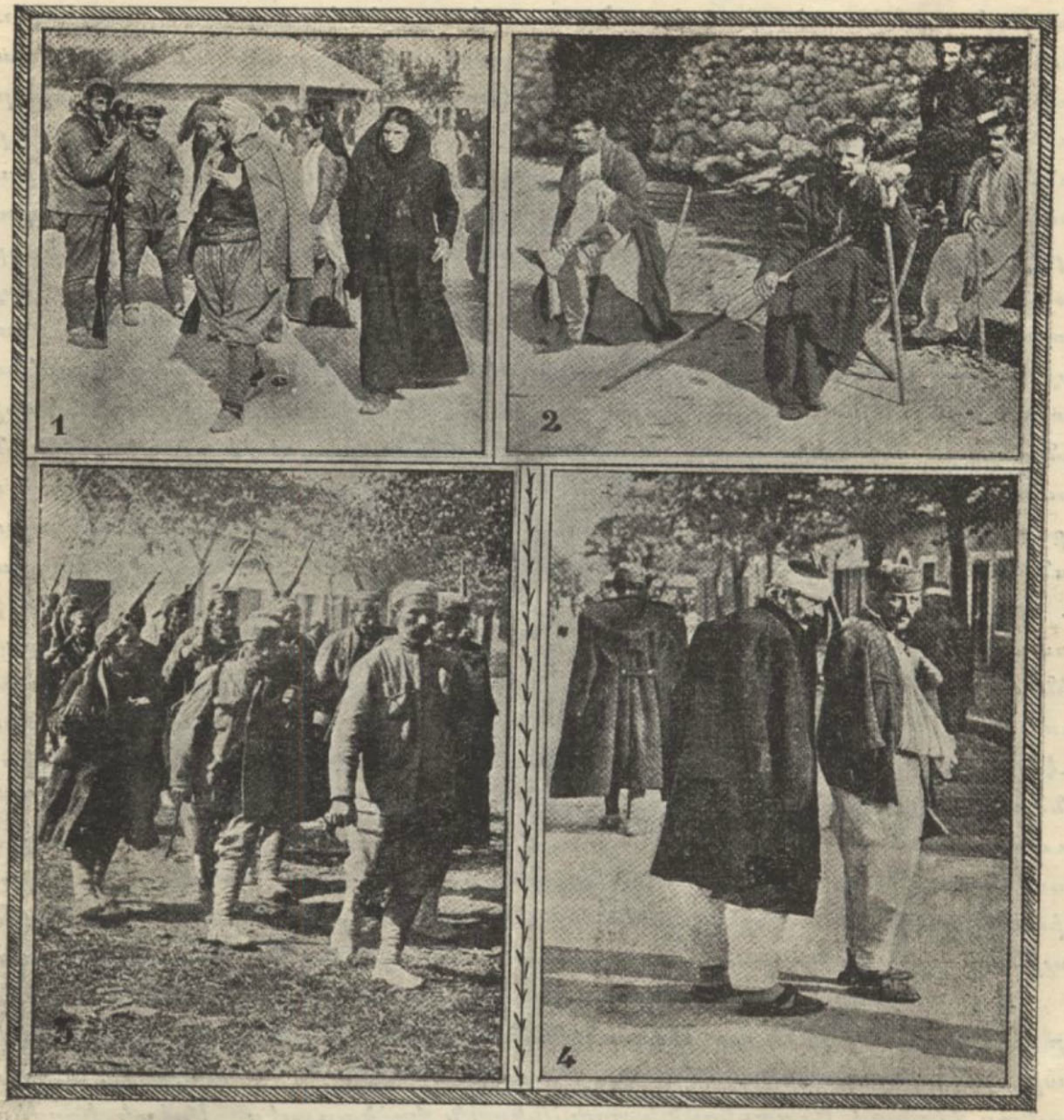

1. 2. Դարատաղցի վիրաւորներ Իէքայի մէջ. — 3. Բաւժուած վիրաւորներու վերադարձը կռուի դաշտը. — 4. Վիրաւոր Մալիսորներ

գաւոր չդադրեցուց Շքօտրայի ռմբակոծութիւնը։ Մարտ երեքին, թէ՛ քաղաքը և թէ Թարապօշ ամենաաստիճ ռմբակոծման մը ենթարկուեցան Դարատաղցւոց և Սերպերու բոլոր թնդանօթներուն կողմէ։ Ռումբեր լինկան Շքօտրայի Աւստրիական հիւպատոսարանին վրայ և անոնցմէ մէկը վրաւորեց հիւպատոսին աղջիկը։ Ուրիշ ռումբեր իտալացի մայրապետանեբու հաստատութիւնը քանդեցին մասամբ։ Այրեցաւ նաև Շքօտրայի ամ-

բողջ մէկ թաղը։ Կատարուեցան նաև աւելի կամ նուազ կարեւոր կարգ մը յարձակումներ, որոնցմէ մէկուն միջոցին իշխան Տանիէլ Թուրքերուն կողմէ լարուած գայլի թակարդի մը մէջ իյնալով վիրաւորուեցաւ։ Այդ միջոցին Սերպիա որոշեց օգնական զօրքեր ղրկել Շքօտրայի առջև, պաշարումը խստացնելու համար, անանկ ատեն մը ուր Աւստրիա ոգի ի բուին կ'աշխատէր Շքօտրայի դէմ կատարուած գործողութիւնները կասեցնելու և բերդաքաղաքը վերադարձնելու ինքնավար Ալպանիոյ, որուն անբաժան մաս հռչակուած էր Լոնտոնի դեսպանախորհուրդին կողմէ։ Բոլոր տէրութիւնները, ծանր գժտութիւններու առաջքը առնելու համար, համաձայնած էին այս մասին։ Ռուսիա նոյնպէս հաւանած էր որ Շքօտրա մնայ Ալպանիոյ, և անոր փոխարէն Գարատաղի ըլլան ուրիշ հողային, նոյն իսկ դրամական փոխարինութիւններ։ Բայց Նիքօլա Թագաւոր թէ՛ անձամբ և թէ իր ներկայացուցիչներուն միջոցաւ կը յայտարարէր թէ ինչ որ ալ ըլլան դէպքերը, բնաւ չպիտի հրաժարի Շքօտրայէն, որովհետև՝ այնքան զոհողութիւններէ վերջ եթէ երբեք չկարենայ Գարատաղի ապահովել բերդաքաղաքը, պիտի ամիսուն տեղն տալ ներքին ծանր դժգոհութեանց առջև և հրաժարիլ գահէն։ Աւստրիա, տէրութեանց համամտութենէն քաջալերուած, նոր խնդիր մը յարոյց, պահանջելով որ Շքօտրայի ոչ-պատերազմիկ բնակչութիւնը արտօնուի քաղաքէն մեկնելու։ Առնուած տեղեկութեանց համաձայն, քաղաքին մէջ պաշար չէր մնացած ու սով կը տիրէր։ Էսատ փաշա տակաւին բաւական պարէն ունէր իր տրամադրութեան տակ, բայց չէր ուզեր բանակին յատկացուած և քաղքին պաշտպանութեան տեսակէտով մեծագոյն դերը խաղալու կոչուած ուժեստեղէնէն բաժին հանել ոչ-պատերազմիկներուն, որոնք չատ կը նեղուէին քանի չաբաթէ ի վեր։ Նիքօլա Թագաւոր սկիզբները կարեւորութիւն չընծայեց այս պահանջման, բայց վերջէն, երբ միւս տէրութիւններն ալ Աւստրիոյ ոյժ տուին, ստիպուեցաւ ճկիլ, և այդ մտքով լուր ղրկեց Էսատ փաշայի, որ սակայն չարտօնեց բնակչութեան մեկնումը։ Տէրութիւնները դիմեցին Պոլիս, և Բ. Դրան միջոցաւ հրահանգ ղրկել տուին փաշային որ արձակէ ոչ-պատերազմիկները, բայց այս փորձն ալ մնաց անօգուտ։

Ուրիշ միջադէպեր յարմարդաբար բոլորովին սուրցուցին այս տագնապը, զոր տէրութիւնները իզուր կ'աշխատէին օր առաջ անհետացնել։ Նախ կաթոլիկ քահանայ մը, Տ. Բալիչ, որ քիչ մը չափազանց անչրջահայեաց կերպով Աւստրիոյ նկատումներուն կը ծառայէր Իբէքի կողմերը, սպաննուեցաւ խորհրդաւոր պարագաներու մէջ։ Գարատաղցիք, Աւստրիոյ պռոչտուքներուն վրայ, առարկեցին թէ Տ. Բալիչ, որ պետն էր Ալպանիա հաստատուած Ֆրանչիսկեաններուն, յայտնաբար Գարատաղեան կառավարութեան դէմ ապստամբութիւն կը քարոզէր Իբէքի մէջ, թէ իրենք զայն ձերբակալելէ վերջ Տիաքօվա ղրկեցին, բայց ճամբան, փախչիլ փորձելով, սպաննուեցաւ։ Գարատաղի կառավարութիւնը կը պահանջէր որ Աւստրիա գոհանայ այս բացատրութեամբ, և Տ. Բալիչի սպանութեան քննութեան առթիւ հրաժարի իր կողմէ անպատճառ ներկայացուցիչ կարգելու պահանջումէն։ Աւստրիա տակաւին կը մեղադրէր Գարատաղը թէ

հիւսիսային Սլաւոնիոյ մէջ բռնի օրթոտոքսութեան կը պարտադրէ կաթոլիկ կամ Իսլամ Սլաւոնացիները, նոյն կողմերը Սլաւ տարրին յաւակնութիւնները արժեցնելու համար, և թէ այս կրօնափոխութեանց առթիւ Գարատաղի գործակալները ոչ մէկ ծայրայեղ միջոցի, նոյն իսկ սպանութեանց ու խոշտանգումներու առջև չեն կասիր։ Ասոնցմէ զատ՝ Շfosrա նաւուն հարցը կար դեռ։ Այս աւստրիական չոգենաւը Մէտուայի առջև վար դըր-

Գարատաղի բոլոր քաղաքներուն մէջ լոկ կիներ, վիրաւորներ ու պզտիկ տղաք մնացած էին

ուած էր Գարատաղցւոց կողմէ, որոնք ո՛չ միայն աւստրիական դրօշը ա-նարգած էին անոր վրայ, այլ նաև բեռը գրաւած էին, այն առարկութեամբ թէ Շքօտրայի պաշարեալներուն յատկացուած է։

Ապահովաբար արդարացի կէտեր չէին պակսեր Աւստրիոյ այս պահանջումներուն մէջ. սակայն ակներեւ բան մըն էր որ արտաքոյ կարգի կարեւորութիւն կ՛ընծայէր անոնց, և թէ իր սպառնալիքները ո՛չ այնքան այդ միջադէպերուն կարգադրութեան, որքան Շքօտրայի պաշարումը բառնալու համար կ՛ըլլային։ Ուժասպառ բերդաքաղաքը կրնար էնալ մէկ օրէն միւսը։ Գարատացիք ու Սերպերը խստացուցած էին պաշարումը։ Նոր օգնական Սերպեր, ահաւոր թնդանօթներով ճամբայ ելլելու վրայ էին, անոնց ոյժ տալու համար։ Էսատ փաշա վերջ ի վերջոյ կրնար տեղի տալ։ Եւ Աւստրիա, անոր հետ ալ միւս տէրութիւնները, չէին ուզեր կատարուած իրողութեան մը առջև գտնուիլ։ Տագնապը անհետացնելու համար

աւելի լաւ էր որ Գարատաղցւոց խօսք հասկցնէին տակաւին Շքօտրա չինկած, որովհետեւ անհունապէս աւելի դժուար պիտի ըլլար Նիքօլա թագաւորը համոզել, եթէ այս վերջինը Շքօտրան առած ըլլար: Հասնելու համար այս արդիւնքին, Աւստրիա նոր դիմողութիւն մըն ալ ըրաւ: Իր սկզբնական ծրագիրը Ալպանիոյ հիւսիսային սահմաններուն մասին, բացի Շքօտրայէն, կը պարփակէր նաեւ Բրիզրէնտը, Իպէքը, Տիաքօվան ու Տիպրէն: Աւստրիա յայտարարեց թէ կը հրաժարի այդ քաղաքները պահանջելէ եւ կը հաւանի զանոնք դաշնակիցներուն թողուլ, պայմանաւ որ Շքօտրա մնայ Ալպանիոյ: Սակայն Գարատաղ դարձեալ տեղի չտուաւ: Սպարդիւն անցան նաեւ Տէրութեանց կողմէ Պէլկրատ եղած դիմումները, որոնցմով Սերպիա կը հրաւիրուէր ետ քաշելու Շքօտրայի առջեւ գտնուող իր զինուորները: Այս կամակորութիւնը դաշնակիցներուն կողմէ, կը սպառնար չատ ծանր կացութիւն մը առաջ բերել, որովհետեւ Աւստրիա արդէն կ'երեւար առանձին գործելու եւ անհամաձայնութիւնը անձամբ կարգադրելու ուղղակի Գարատաղի հետ, բնական է բռնական միջոցներով: Աւստրիական նաւատորմին մը չոգիի վրայ էր, Գարատաղի ծովեզերքները մեկնելու համար. Գօնայի եւ Տալմացիոյ սահմաններուն վրայ ալ զինուորական համախմբութիւն կը կատարէր Վիեննայի դահլիճը, սպառնալով թէ՛ ծովէն եւ թէ ցամաքէն զարնել Գարատաղը: Աւստրիական առանձին գործողութենէ մը ծագելիք հաւանական վտանգներուն առաջքը առնելու համար է որ Լոնտոնի Դեսպանախորհուրդը մարտ 18ին որոշեց միջազգային նաւային ցոյց մը կատարել Գարատաղի ծովեզերքներուն առջեւ, եւ ի հարկին պաշարման ենթարկել զանոնք, ստիպելու համար Նիքօլա թագաւորը որ հպատակի տէրութեանց որոշման ու վերցնէ Շքօտրայի պաշարումը:

Թնդանօթներու փոխադրութիւն դէպի Թարաղօշ

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՇՔՕՏՐԱՅԻ ԱՆԶՆԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Առանց կարեւորութիւն ընծայելու ատրութեանց սպառնալիքին և որոշուած նաւային ցոյցին, Նիքօլա Թագաւոր չարունակեց պաշարման գործողութիւնները Շքօտրայի դէմ, որ նոր ամրակոծութեանց ենթարկուեցաւ։ Ռուսիոյ, Իտալիոյ, Աւստրիոյ սլաւնահանգներուն և առհասարակ բովանդակ Սլաւ աշխարհին մէջ՝ Գարատաղի ինպատատ կատարուած համակրութեան աղմկալից ցոյցերը քաջալերութիւն մը կը դառնային իրեն։ Իտալիոյ և Ռուսիոյ կառավարութիւնները հաւանած էին Շքօտրայի Սլաւանիոյ Թողուելուն ու նաւային ցոյցին, բայց երկու ատրութեանց ժողովուրդները կը մնային համակիր Գարատաղի, և անձնատուր կ'ըլլային հակաւստրիական ցոյցերու, զորս հարկ կ'ըլլար ոստիկանական ոյժերով ցրուել, ծանր ու անդարմանելի միջադէպերու ծնունդ չտալու համար։ Դժուարին մանաւանդ Իտալիոյ Էլէնա Թագուհիին, Նիքօլա Թագաւորին աղջկան դրութիւնն էր։ Իտալիա՝ Սլաւանիոյ մէջ ունեցած մեծ չահերուն սիրոյն, ստիպուած էր Աւստրիոյ հետ կողք կողքի քալել ընդդէմ Գարատաղի. և Էլէնա Թագուհին՝ դիւրմբռնելի ցաւով մը միայն կրնար դիտել զինքը Թագուհի հռչակող երկրին կողմէ իր հարազատ հօրը հանդէպ բռնուած ընթացքը։ Բայց քաղաքականութիւնը զգացման գործ չէ. Նիքօլա Թագաւոր և իր Թագուհի աղջիկը, լոկ խնամութեան տեսակէտով մը չէին կրնար Իտալիոյ մոռցնել տալ Սլաւանիոյ մէջ ունեցած ահագին չահերը։ Նաւային ցոյցին՝ միայն Ռուսիան էր որ չէր մասնակցեր գործնականապէս, զինքը ներկայացնելու հոգը յանձնած ըլլալով Սրբեակ Համաձայնութիւնը կազմող մեւս երկու ատրութեանց՝ Անգլիոյ և Ֆրանսայի։

Մարտ 18ին՝ մինչդեռ ատրութիւնները տակաւին իրենց մէջ չէին համաձայնած նաւային ցոյցին մասնրամասնութեանց նկատմամբ, Գարատաղցիք ու Սերպերը զարձեալ ընդհանուր յարձակում մը կատարեցին Շքօտ-

բայի դէմ։ Զօրավար Մարթինօվիչ՝ քաղքին պաշարումէն առջին իր մեծագոյն յաջողութիւնը ձեռք բերաւ այդ և յաջորդ օրը, խորտակելով Թարապօշի Թրքական ամրութեանց բոլոր կենսական յենակները ու գրեթէ տիրանալով անարկու լերան։ Ստացուած արդիւնքը այնքա՜ն մեծ էր որ պահ մը հաւատաց թէ վերջնականապէս գրաւած է բերդաքաղաքը, և թէ այլեւս ժամերու խնդիր մըն է անոր անկումը։ Հեռագիրներ իսկոյն ծանուցին յաղթանակը. լուր ելաւ նաև թէ քաղաքը ինկած է, բայց նոյն իսկ Թարապօշի կարեւորագոյն պաշտպանութեան յենակները կորսնցնելէ վերջ, Էսատ փաշա կը յամառէր դիմադրել։ Գարատաղցւոց շատ սուղի նստաւ այդ երկօրեայ յարձակումը (*), ուրկէ Նիքօլա Թագաւոր աւելի վճռական յաջողութիւն մը կ'ակնկալէր, քանի որ արդէն իսկ անուանած էր Շքօտրայի քաղաքապետը և պատրաստել տուած էր պղտիկ նշանատախտակներ, Գարատաղեան արձանագրութիւններով, որոնք Շքօտրայի հանրային հաստատութեանց Թուրքերէն վերտառութիւններուն տեղը պիտի բռնէին։

Մարտ 20ին՝ մինչդեռ այս նոր յարձակման լուրը կը տարածուէր, և աւելորդ փաստ մըն ալ ինք կը դառնար թէ Նիքօլա Թագաւոր տեղի չպիտի տայ, աւստրիական նաւաբաժինը կանխեց եւրոպական նաւերը և ժամանեց Անթիվարիի առջև։ Գիշեր էր երբ լուրը հասաւ Չէթինէ, ու Թագաւորը կը քնանար։ Արքունի մարաջախտը փութով արթնցուց զինքը, ցոյց տալով աւստրիական նաւաբաժնին գալը ծանուցանող հեռագիրը, սակայն Նիքօլա Թագաւոր, առանց անկողնէն ելլելու, «Քնացած ատենս գլխս անհանգիստ մի՛ ընէք», ըսաւ անտարբերութեամբ և գլուխը ծածկեց վերմակին տակ։ Այդ Թուականին՝ սերպ զօրքերու առաջքումը դէպի Գարատաղի նաւահանգիստները, կը շարունակուէր տակաւին։ Հակառակ կիրարկուած զգուշութեանց, Համպսիկ յածանաւը Ադրիականի մէջ ձեռք անցուց փոխադրութեան ծառայող հելլենական Լէրօս շոգենաւը, որ Սերպ զինուորներ Մէտուա փոխադրելէ վերջ Յունաստան կը դառնար, և զայն ընկղմեց, գերի բռնելով նաւապետն ու նաւաղները։ Փութով Ադրիական ժամանեցին նաև միւս տէրութեանց մարտանաւերը, և Անթիվարի հասան Մարտ 23ին։ Աւստրիա Գարատաղի ջուրերը ղրկած էր Էրցհերցօկ Ֆրանց Ֆերտինանտ, Ռատեցքի, Ցրինեի զրահաւորները, փոքր յածանաւ մը և երեք Թորփիլնաւ, որոնց պիտի գործակցէին Քաթարօի առջև կեցող Սան Կէորկ և Քայզեր Քարլ VI մարտանաւերն ու մէկ քանի Թորփիլնաւ։ Անգլիա ղրկած էր Քինկ Էտուըրտ և Տարմաութ զրահաւորները, որոնց պիտի միանար Տըֆէնս յածանաւը։ Ֆրանսա ղրկած էր Էտկառ Քինէ զրահապատ-յածանաւը։ Իտալիա ղրկած էր Ամիրալիօ տի Սան Պօն և Էմմանուէլէ Ֆիլիպերտօ զրահաւորները, որոնց պիտի միանար Ֆերուչիօ զրահապատ-յածանաւը։ Իսկ Գերմանիա ալ ղրկած էր Պրեսլաու զրահապատ-յածանաւը։ Այս մի-

(*) Գարատաղցիք պաշտօնապէս 600 զինուոր և 27 սպայ մեռեալ ցոյց տուին։ Ուրիշ աղբիւրէ տեղեկութիւններ 2000ի կը բարձրացնէին Գարատաղցւոց կորուստը։

Ջաղզային տորմիղին, երիցութեան իրաւունքով, կը հրամայէր Անգլիացի դեր-ծովակալ Թրուպրիճ, որ փութաց Գարատաղի կառավարութեան ղրկել հետեւեալ ղեկոյցը, հեռագրի միջոցաւ. —

Շքոտրայի շուրջը Թրքական գիւղի մը ռմբակոծումը Գարատաղցւոց կողմէ

Հրամանատար ծովակալը կը տեղեկացնէ Գարատաղեան կառավարութեան թէ Եւրոպայի մեծ տէրութեանց մարտանաւերէն բաղկացած միջազգային նաւատորմիղ մը համախմբուած է Անթիվարի նաւահանգիստին բացերը, իբր բողոքի ցոյց այն մերժման դէմ որով Գարատաղ չուզեր հպատակիլ տէրութեանց փափաքին։

Ծովակալը դիտել կուտայ թէ միջազգային նաւատորմին ներկայութիւնը կ'ապացուցանէ ո՛չ միայն տէրութեանց համամտութիւնը, այլ նաև անոնց մտադրութիւնը Գարատաղը առանց այլեւս յապաղման հպատակած տեսնելու իրենց փափաքին։

Հետեւաբար, ծովակալը կը խնդրէ Գարատաղի կառավարութենէն որ իրեն անմիջապէս զեկուցանէ թէ պատրաստ է տէրութեանց փափաքը գոհացնելու։

Գարատաղի կառավարութիւնը փութաց պատասխանել իրեն ուղղուած հեռագրին՝ բողոքելով նաւային ցոյցին դէմ, զոր բացէ ի բաց չէզոքութեան կանոններու բռնաբարում մը կը հռչակէր, և յայտնելով նոյն ատեն թէ տէրութեանց այդ ընթացքը չպիտի զորէ փոխել տալու իր ընթացքը։ Գարատաղի կառավարութիւնը իր պատասխանին մէջ դիտել տուաւ տակաւին թէ իրեն ցաւ պատճառած է մասնաւորաբար անգլիական և ֆրանսական մարտանաւերու ներկայութիւնը միջազգային տորմիղին մէջ։ Յաջորդ օրը, Նիքոլա թագաւոր, իր արքունի մարաջախտ Պ. Կրէկովիչի միջոցաւ Թանի Բէթներպուրկի թղթակցին կը ղրկէր հետեւեալ հեռագիրը.—

Ցաւագին յուզումով մը կը լսենք թէ ֆրանսական էսքատր Բիճ զրահաւորը կը մասնակցի փոքրիկ Գարատաղի դէմ ձեռնարկուած նաւային ցոյցին, հարկադրելու համար զայն որ հրաժարի Շքոտրայի պաշարումէն, հակառակ Եւրոպայի այն յայտարարութեան թէ չէզոք պիտի մնայ պատերազմին ընթացքին։ Խորապէս կը ցաւինք որ դառն հեգնութեամբ մը, ազատասէր հեղինակին և իրենց միութեան ու անկախութեան համար կռուող ազգերու պերճախօս թարգմանին անունը (Էտկար Քինէ) խառնուեցաւ այս արշաւանքին, ուղղուած պալքանեան անկախութեան փոքրիկ այլ քաջարի ախոյեանին դէմ, որ իր դարաւոր ազատ գոյութեամբը պատրաստեց վերջնական վրէժը Արեւելքի Քրիստոնէութեան։ Կրնանք ըսել թէ հակառակ Եւրոպայի կողմէ իրեն դէմ ձեռք առնուած ճնշողական միջոցներուն, Գարատաղ լոկ բռնութեան առջեւ միայն տեղի պիտի տայ՝ Եւրոպա թող իր անարդարութեան վրայ աւելցնէ բռնութեան մը ծիծաղելիութիւնը։

Յայտնի չէ թէ տէրութիւնները նախատեսա՞ծ էին Գարատաղի կառավարութեան այս մերժումը։ Ամէն պարագայի մէջ, իրենց սարքած նաւային ցոյցը, իր անկարողութեամբ, տեսակ մը բարեկենդանային արշաւանքի տպաւորութիւնը կը թողուր։ Նիքոլա թագաւոր, գերման թերթի մը ուղղած մէկ հեռագրով կը հաստատէր թէ արտակարգ ռազմական միջոցներ միայն պիտի կրնան զինքը ետ կեցնել Շքոտրայի պաշարումէն, ինչ որ կը նշանակէր թէ նաւային ցոյցը իր այդ կապուած կաշկանդուած հանգամանքով չպիտի կրնայ կացութիւնը փոխել։ Տէրութիւնները աւելի բարեբախտ եղան Սերպիոյ կողմէն, զայն վերջ ի վերջոյ համոզելով որ ո՛չ միայն ետ կենայ նոր օգնական զօրք ղրկելէ Շքոտրայի առջեւ, այլ նաև բերդաքաղաքին պաշարման գործակցող իր զինուորները ետ քաշէ։ Սելանիկի առջեւ՝ Տուրացօ մեկնելու համար նաւ նստած սերպ զինուորները նորէն ցամաք վերադարձուեցան, որովհետեւ եթէ ճամբայ ելլէին ալ, մարտանաւերը պիտի արգիլէին զանոնք։ Սերպիա իր պատերազմները լրացուցած ըլլալով, բնական է աւելի շահ ունէր տէրութեանց հետ համերաշխ մնալէն, որպէս զի կարենայ պահել իր գրաւած տեղերը։ Իր դաշնակցի պարտաւորութիւնները թէև զինքը կը ստիպէին օգնելու Գարատաղցւոց, բայց թշնամին այլեւս Թուրքիան չէր որ Սերպիա ինքզինքը բռնադատուած նկատէր իր զինակցին հաւատարիմ մնալու. որքան ատեն

որ կռիւը Թուրքիոյ հետ էր, ամէն զոհողութիւն ըրած էր Գարատաղցւոց համար. բայց հիմայ Թուրքիա չկար, և Շքօտրայի դէմ կատարուող գործողութիւնները չիտկէ չիտակ Եւրոպայի դէմ ուղղուած էին, քանի որ Եւրոպա իւրացուցած էր Ալպանիոյ կազմութեան գործը, և կը պահանջէր ամէն գնով Շքօտրան վերծ պա՛ել ա՛և է ոտնձգութենէ:

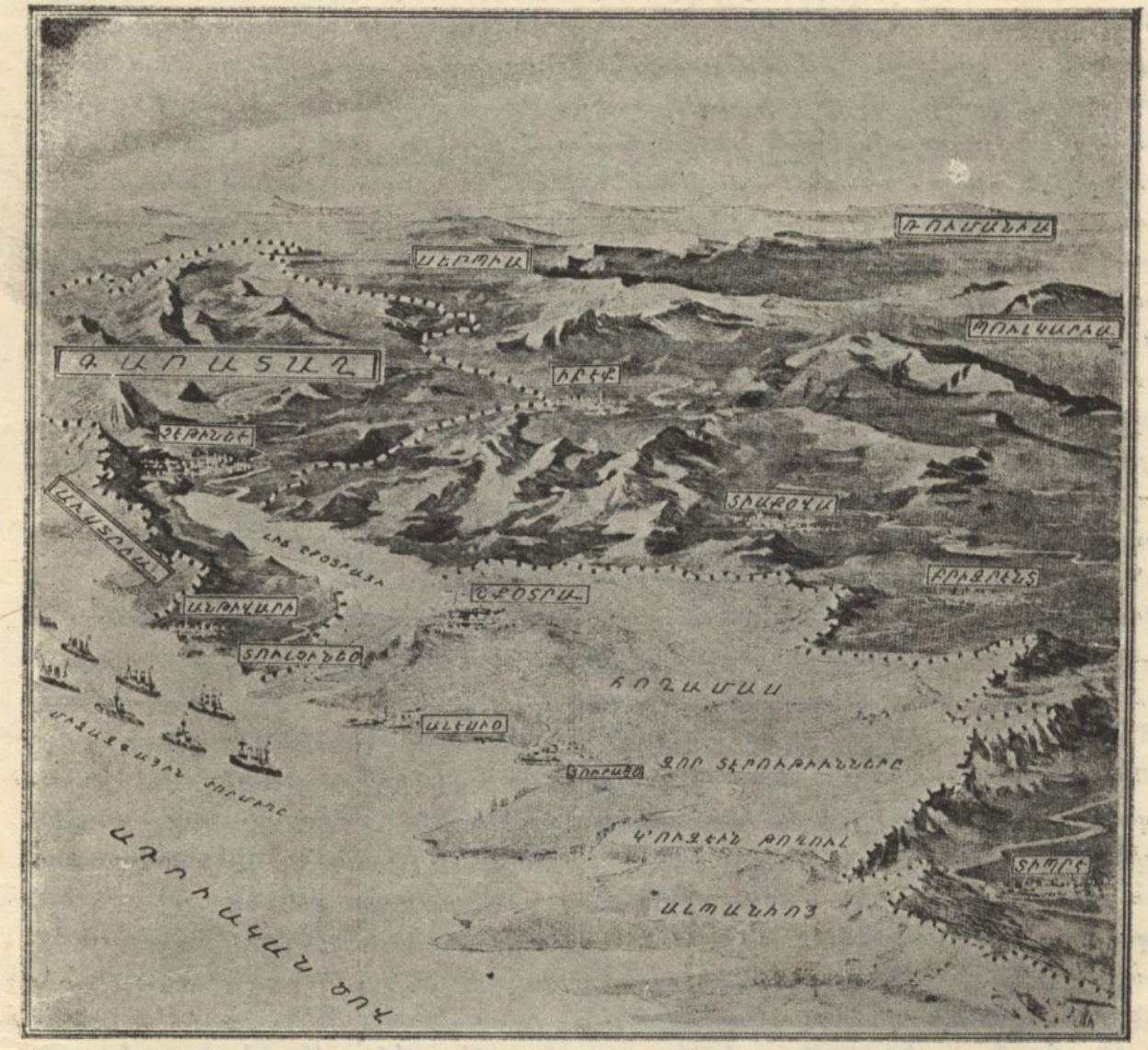

Տէրութեանց ձեւած Ալպանիան և իր շրջակաները

Տարակոյս չկայ որ Սերպերուն այս տրամադրութիւնը ծանր հարուած մը եղաւ Նիքօլա Պագաւորին բանակներուն համար: Շքօտրայի առջև գտնուող Սերպ բանակին հրամանատար զօրավար Պոյովիչ՝ ժամանակէ մը ի վեր Թանկագին օժանդակ մը դարձած էր իր զինուորական հմտութեամբ. նուաղ Թանկագին չէր նաև Սերպերու գործակցութիւնը իրենց զօրեղ Թնդանօթներով: Սակայն անոնց ձեռնպահութիւնն ալ չկրցաւ յուսահատութեան մատնել Գարատաղի ժողովուրդը որ նոր կորով առացած էր կարծես այդ օրերուն: Ամիներու արիւնալի ու բազմազոհ ձախողանքները

չէին կրցած խախտել իր վստահութիւնը թէ ուշ կամ կանուխ անպատճառ իր յաղթական պիտի մտէ Շքօտրա։ Տէրութեանց խաղերը ոչ իսկ կը հետաքրքրէին զինքը, կը բաւէր որ Թագաւորն ու կառավարութիւնը պաշարումը բառնալու կողմը չըլլային։ Նոյն իսկ եթէ Նիքօլա Թագաւոր օտար ճնշման և սպառնալիքներու առջև տեղի տար, դժուար պիտի ըլլար Գարատաղի ժողովուրդին քակել տալ Շքօտրայի չուրջը քաշուած պաշարման գօտին։ — «Առտու մը, կը գրէ Քօրրիէրա տէլլա Սէրայի թղթակիցը, պտոյտ կը կատարէի Մուրիքանի կողմերը, երբ սպայ մը որ Չէթինէէն կու գար, քանի մը խօսք փոխանակեց իր ընկերներուն հետ։ Տեսայ որ անոնց դէմքերը տխրեցան, և բարկաճայթ խօսքեր լսեցի։ Անոնցմէ մէկը իտալերէն ըսաւ. — «Ուզողը թո՛ղ երթայ, Գարատաղցիները պիտի մնան հոս»։ — Սպան մեկնեցաւ։ Պատմած էր թէ Սերպիա, Տէրութեանց ճնշումին վրայ, որոշած էր իր զինուորները ետ քաշել։ — «Հոգ չէ, եթէ նոյն իսկ Թագաւորը և մեր կառավարութիւնը ճնշումի տակ ընդունին Եւրոպայի առաջարկը, մենք՝ Գարատաղցի սպաներս՝ չպիտի ընդունինք. նախապատիւ կը սեպենք մեռնիլ քան Շքօտրան թողուլ»։ — Երբ սպան այսպէս կը խօսէր իր ընկերներուն, բակը լեցուած էր զինուորներով, որոնք ամէն կողմէ վազած եկած էին և մտիկ կ'ընէին առանց հասկնալու։ Սպայ մը անոնց դառնալով հասկցուց անցած դարձածը։ Մրմունջ մը բարձրացաւ։ Բոլոր զինուորները բարկութեան շարժումներ ըրին. — «Պիտի դառնա՞ք եթէ հարկ ըլլայ տեղի տալ, հարցուց սպան, ձենէ ո՞վ Գարատաղ պիտի դառնայ առանց յաղթական կերպով Շքօտրա մտնելու»։ — «Ոչ ոք», պատասխանեց բազմութիւնը։ — «Կը տեսնէ՞ք, պարոն, ըսաւ ինծի սպայ մը, դուք իսկ լսեցիք թէ ոչ ոք կ'ուզէ ետ դառնալ։ Մեզի կ'ըսեն թէ Թագաւորը մտադիր է Շքօտրայէն հրաժարելու, բայց մեր աղաղակը սա է՝. կա՛մ Շքօտրա, կամ մահ»։ — «Բայց եթէ Եւրոպայի կամքը այս ըլլայ և ձեր կառավարութիւնը ստիպուի համակերպիլ, եթէ վերջապէս ձեր պետերը հրամայեն ձեզի, ձեր զինուորի պարտականութեամբ չը՞ պիտի հնազանդիք»։ — «Պարտականութենէն առաջ մեր պատիւը կայ», պատասխանեց սպան։ — «Մեր կառավարութիւնը, աւելցուց ուրիշ մը, չորս հոգիէ կը բաղկանայ, մինչդեռ մենք հազարաւորներ ենք»։ — «Մեր պետերը մեզի հետ են, ըսաւ երրորդ մը, և եթէ չըլլան՝ իրենց համար դէշ է։ Գալով Եւրոպայի, թող ձեռքէն եկածը չխնայէ. զօրք ցամաք պիտի հանէ և մեր վրայ պիտի ղրկէ. թո՛ղ ղրկէ. մենք որոշած ենք այստեղ մեռնիլ քան թէ զինաթափ ըլլալ. Թուրքերը պիտի ունենանք մեր առջև, Եւրոպացիներն ալ մեր կռնակը, ու պիտի ջարդուինք, պիտի փճանանք. բայց հոգ չէ. ամէն Գարատաղցի զինուոր հրացանը պիտի առնէ և իր հաշուին պիտի կռուի. Գարատաղ պիտի անհետանայ, և ատիկա աւելի լաւ է»։

Ժողովուրդը ցաւած էր սակայն՝ Ռուսիան ալ տեսնելով Նաւային ցոյցին և Շքօտրայի Ալպանիոյ թողման համամիտ։ Նոյն ցաւը կ'արտայայտուէր նաև Ռուսիոյ ժողովուրդին, ինչպէս ընդհանուր սլաւասէրներու կողմէ. և ապահովաբար՝ որքան Գարատաղը իր յամառութենէն ետ

կեցնելու, այնքան նաև Սլաւ տարրին այդ յոռի տպաւորութիւնը ցրուելու համար էր որ Բէթերսպուրկի արտաքին գործոց նախարարութիւնը մարտ 28ին հրատարակութեան յանձնեց հետեւեալ պատմական զեկոյցը.—

«Պալքանեան գինակիցներու գինուորական յաջողութիւններուն հանդէպ ռուս կառավարութեան կողմէ հետապնդուած գլխաւոր նպատակն էր կարելի եղածին չափ յաղթողներուն ապահովել իրենց յաղթանակներուն պտուղները։ Կնճռոտ ու բազ հաչխատ բանակցութիւններ թոյլ տուին հասնիլ այս նպատակին, որովհետեւ գինակիցները տէրութեանց չէին ջանար միայն կրցան իրենց յաջողութիւնները իրականացնել։ Այս կերպով Ռուսիոյ կողմէ Պալքանեան Պետութիւններուն մատուցուած ծառայութեան կարեւորութիւնը իր իսկական արժէքով գնահատելու համար պէտք է վերահասու ըլլալ միջազգային կացութեան և հակամարտ շահերու բաղխումին բովանդակ բարդութեանը։

«Պատերազմին սահմանափակումը երկու պայմանով միայն հնարաւոր էր.

«Ա. Մեծ տէրութեանց հրաժարումը հողային և ուրիշ ամէն առաւելութենէ՝ իրենց մասնաւոր հաշուին համար.

«Բ. Հրաժարում անոնց կողմէ ամէն մասնակի գործողութենէ։

«Այս երկու բացասական պայմանները իրե՛ց հետ կը բերէին երրորդ պայման մը, այս անգամ դրական, որ հետեւեալն է.—

«Գ. Վերաքննել պատերազմին առաջ բերած կացութիւնը և զայն հաչտեցնել մեծ տէրութեանց շահերէն անոնց հետ որոնցմէ անոնք չէին կրնար հրաժարիլ։

«Ասիկա եւրոպական համերաշխութենէն միայն կրնար կախում ունենալ, որուն որոչումը պէտք է տրուէր ամբողջ Եւրոպայի անունով։ Նոյնպէս, մասնակի գործողութիւնները այն աստէն միայն կրնային կանխարգելուիլ երբ համերաշխաբար ճանչցուէր Եւրոպայի որոշման պարտադիր ոյժը։ Այս պայմաններուն մէջ է որ գումարուեցաւ Լոնտոնի Դեսպանական ժողովը որ նոր վերջացուց Ալպանիոյ հիւսիսային և հիւսիս-արեւելեան սահմաններուն ճշդման ծանր գործը, Ալպանիոյ՝ որ տարածման չատ բնական ձգտում մը կը հարկադրէր Գարատաղի և Սերպիոյ չահերուն։ Միւս կողմէ ալպանական չահերը կը պաշտպանուէին Աւստրիոյ-Հունգարիոյ և Իտալիոյ կողմէ, որոնք Ադրիականի սքաքու ճուռին պահպանումին մէջ իրենց համար այնքան կենսական չահագրգռութիւն մը կը տեսնէին՝ որ այդ մասին ո՛և է տարակոյս չէին ընդուներ։ Սքաքու ճուռի պահպանումը կ'ենթադրէր նաև ալպանական նահանգի մը գոյութիւնն իսկ, ուրկէ առաջ կուգար ձգտումը կարելի եղածին չափ ընդլայնելու հողային սահմանները Ալպանիոյ մը՝ որ ալպանական ծագում ունեցող միատարր բնակչութիւն մը ընդգրկէ իր մէջ։

«Երկար ու յարատեւ բանակցութիւններէ ետք կարելի եղաւ յանգիլ համաձայնութեան մը որ արդիւնքը եղաւ փոխադարձ գիջումներու։ Բրիզրէնա, Իբէք, Տիաքովա և Տէպրէ քաղաքներուն պահպանումը

Սլաւներուն համար պահուած ըլլալով, Ռուսիա անհրաժեշտ համարեց ընդունիլ Շքոտրայի Ալպանիոյ կցումը։ Այս զիջումը եղաւ խաղաղութեան պահպանման չահուն համար, որուն խախտումը եթէ այդ զիջումը եղած չըլլար, այդ տեսակ պատճառի մը համար յայտնապէս անմիտ բան մը պիտի թուէր, քանի որ Շքոտրա կաթոլիկ արքեպիսկոպոսութեան մը

Խոշոր թնդանօթներ Թարապօշի շուրջը

աթոռանիստ քաղաքն է՝ ըլլալով զուտ ալպանական կեդրոն մը։ Ասիկա կատարելապէս կը հաստատուի Շքոտրայի ռուսական դեր-հիւպատոսէն հասած տեղեկագիրներով, որոնց մէջ ան փաստերով կը բացատրէ Դարատաղցիներու էապէս զինուորական դերը, ապացուցանելով որ անոնք անկարող եղան իրենց մէջ ձուլելու այն մէկ քանի հազար կաթոլիկ և իսլամ Ալպանացիները, որոնք ասկէ 35 տարի առաջ միացուեցան Դարատաղի

թագաւորութեան, և թէ հետեւապէս Շքոտրայի Սանճագին մէկ մասին կցումը մեծապէս պիտի տկարացնէր Գարատաղը՝ արդէն փոքրաթիւ Գարատաղցիներուն վրայ աւելցնելով 100,000 Ալպանացիներ, որոնք իրենց օտար են՝ կրօնքով, արիւնով ու լեզուով, և որոնք պիտի սպառնան Գարատաղը դարձնել գարատաղեան Ալպանիա մը։ Մեր ներկայացուցիչը կը կարծէ նաև որ մեծ թիւով Կաթոլիկներու Գարատաղի միացումը կրնայ անոնց առիթ տալ իրենց կապերը աւելի սերտ դարձնելու արտասահմանի հետ և այսպէս դիւրացնելու արտաքին աղդեցութիւններու մուտքը երկրին մէջ։

«Նիքօլա Թագաւոր զանց ըրաւ յարգել այն յանձնառութիւնը զոր ըրած էր՝ պատերազմի պարագային կանխաւ Ռուսիոյ լուր տալու և անոր հաւանութիւնը առնելու մասին։ Այսուհանդերձ կայսրը վճռական քայլ մը ընծայեց անոր, միջոցներ հայթայթելով գարատաղցի ընակչութեան օգնելու համար։ Երբ Շքոտրայի խնդիրը վճռուեցաւ, Նիքօլա Թագաւորին տեղեկութիւն տրուեցաւ բարեկամաբար։ Մինչդեռ առեն ցոյց տրուեցաւ այն ծանր պատասխանատուութիւնը որուն պիտի ենթարկուէր եթէ չարունակէր դիմադրութիւնը։ Աւելի ետքը, յորդոր ուղղուեցաւ անոր զգուշանալու իր վրայ ամբաստանութիւններ հրաւիրելէ թէ՝ անձնական նպատակներ կը հետապնդէ՝ Գարատաղցիները դատապարտելով անօգուտ կոտորածներու։

«Բայց Նիքօլա Թագաւորին մօտ կատարուած այս բոլոր դիմումները ապարդիւն մնացին։ Այլեւս որոշ էր որ ան իր հաշիւները կը հիմնէր Ռուսիոյ և միւս մեծ տէրութեանց կողմէ միջամտութեան մը և եւրոպական պատերազմի մը վրայ։ Այս պայմաններուն մէջ ռուս կառավարութիւնը չկրցաւ ընդդիմանալ որ միջոցներ ձեռք առնուին, որոնք հարկադիր դարձան՝ տէրութեանց կամքին հպատակելու մասին Նիքօլա Թագաւորին մերժումին հետեւանքով։ Բայց կայսերական կառավարութիւնը կը յուսայ միշտ թէ Գարատաղ պիտի հրաժարի իր յամառութենէն, բաւարար նկատելով իր անձնասիրութեան գոհացման համար այն ստիպումը որ կը հարկադրուի իրեն՝ զինքը հպատակեցնելով Եւրոպայի կամքին, որուն այժ կուտայ պատկառազդու նաւատորմ մը։ Այդ պարագային՝ Եւրոպա պիտի կրնայ միջոցներ գտնել ամբքելու համար կացութիւնը Գարատաղեան ժողովուրդին, որուն վրայ ծանրացած են Շքոտրայի պաշարման պատճառած ծայրայեղ զոհողութիւնները։

«Կայսերական կառավարութիւնը չի կրնար աչքէ հեռացնել ռուս ժողովուրդին հանդէպ իր աւագ պատասխանատուութիւնը որ իր վրայ պարտականութիւն կը դնէ ռուսական կաթիլ մը արիւն իսկ չթափելու եթէ հայրենիքի շահերը չպահանջեն ատիկա։ Ռուսիա, ըլլալով սլաւ օրթոտոքս մեծ տէրութիւն մը, միշտ պատրաստ է ինքզինքը զոհողութիւններու ենթարկելու իր եղբայրներուն համար։ Ան երբեք անոնց հետ սակարկութեան չպիտի մտնէ իր տուած օգնութեան և օժանդակութեան համար։ Բայց այս վերջիններս, իրենց կարգին, մասնաւորապէս պարտականութիւն ունին — զոր մեր մամուլը չի կրնար միշտ յիշեցնել — յարգել այն խորհուրդները զոր իրենց կուտայ Ռուսիա՝ առանց չարաչար գործածելու,

ինչպէս նաև յիշել որ եթէ մենք հպարտ ենք իրենց յաղթութիւններով, այդ յաղթութիւնները չպիտի կարենային ձեռք բերուիլ առանց Ռուսիոյ, որ իրենց կեանք տուաւ և որ կը շարունակէ իրենց անհրաժեշտ ըլլալ երջանկութեան մէջ, ինչպէս զժբախտութեան, և մանաւանդ իրենց փոխադարձ համաձայնութեան համար, որմէ դուրս այս ժողովուրդները չպիտի կրնան երբեք ստանալ ոյժ և զօրութիւն։ Այսուհանդերձ Ռուսիոյ և սլաւ ժողովուրդներուն միջև գոյութիւն ունեցող այսպիսի յարաբերութիւնները թշնամութիւն չեն ներթաղրեր միւս պետութիւններու և ազգերու հանդէպ։ Ցեղերու տարբերութիւնը անխուսափելիօրէն չառաջնորդեր ցեղերու

Գարատաղի Ծովեզերքներուն պաշարումը

հակամարտութեան մը։ Դժուար է ընդունիլ որ խաղաղութեան դատը կը շահի՝ ցեղերը մէկը միւսին դէմ հանելով։

«Գիտակից իր իրաւունքին և ներքին ոյժին, Ռուսիա պէտք չունի մատնոցութիւններէն անցնելու սպառնալիքներու, որոնք երբեք չեն արդյունաբերեր ժողովուրդի մը ոյժը։»

Գարատաղի կառավարութիւնը փութաց պատասխանել այս զեկոյցին, յայտնելով որ ինք ո՛չ միայն չէ ուզած իր շահուն համար եւրոպական պատերազմ մը գրգռել, այլ նոյն իսկ երկիցս պաղատած է Ռուսիոյ որ չըլլայ թէ պատերազմի լոկ Գարատաղի օգնելու համար։ Ի վերջոյ, Զէթինեէի կառավարութիւնը չնորհակալութիւն կը յայտնէր Ռուս կառավարութեան որ պատերազմին տեւողութեան միջոցին անընդհատ ալիւր հասցուցած էր Գարատաղի ժողովուրդին, և նոյն ատեն կը զգացնէր թէ

հակառակ ամէն բանի, չպիտի հրաժարի Շքօտրայէն, ինչպէս յայտարարած էր արդէն միջազգային տորմիղին հրամանատարին։ Այս վերջինն ալ չատ տանելի դրութեան մը մէջ չէր գտնուեր։ Գարատաղի կառավարութեան մերժման վրայ, անհամաձայնութիւնը չուտով յայտնուած էր զանազան ազգերու ծովակալներուն միջև։ Երբեակ Զինակցութեան ծովակալները, մասնաւորաբար Աւստրիացիներն ու Գերմանները, կը պահանջէին բռնական միջոցներու դիմել, իսկ Ֆրանսացի և Անգլիացի ծովակալները կ'ընդդիմանային, որովհետև դժուար էր որոշել թէ ինչ պայմաններու մէջ պիտի կատարուէին այդ բռնական միջոցները և ո՞ւր պիտի կասէին։ Եթէ գոհացուէր լոկ Գարատաղի նաւահանգիստներուն ռմբակոծմամբ, ատիկա չպիտի զօրէր Նիքօլա Թագաւորին կամակորութիւնը ընկճելու, որովհետև կատարուելիք ռմբակոծութիւնը նշանակութենէ զուրկ պիտի մնար։ Երկու նաւահանգիստներն ալ՝ Անթիվարին և Տուլչինիօն, զրաւուելով կամ ռմբակոծուելով, չէին կրնար ազդել Շքօտրայի չուրջը կատարուող զինուորական գործողութեանց վրայ։ Աւելի ծանր բան մըն էր ցամաք արշաւախումբ մը հանելով Գարատաղցիները Շքօտրայի առջևէն բռնի վանելու խնդիրը։ Շատ հաւանականաւար Գարատաղցիք պիտի դիմադրէին, և այն ատեն...

Սպասելով դէպքերուն, ծովակալները որոշեցին նաւային պզատոնական ցոյցին քիչ մը աւելի ազդեցիկ նշանակութիւն մը տալ, պաշարման ենթարկելով Գարատաղի ծովեզերքները։ Մարտ 28ին, ճիշտ այն օրը ուր Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը վերոյիշեալ զեկոյցը կը հրատարակէր, միջազգային նաւատորմին հրամանատարը հետեւեալ Ծանուցագիրը ղրկեց Գարատաղեան նաւահանգիստներու կառավարիչներուն.

Ծանուն Մեծ Տէրութիւնները ներկայացնող միջազգային նաւատորմին, կը յայտարարեմ ծովեզերքներու պաշարումը ընդմէջ Անթիվարիի նաւահանգիստին և Տրինի դետաբերանին։ Պաշարումը կը սկսի 1913 ապրիլ 10, առտուան ժամը 8ին։ Պաշարուած են ծովեզերքները՝ ընդմէջ հիւսիսային լայնութեան 42'6ին և 41'45ին։ Պաշարուած են այս շրջանակին մէջ գտնուող բոլոր նաւահանգիստներն ու գետաբերանները, ինչպէս նաև նոյն ծովեզերքին հանդիպակաց կղզիները։ Պաշարումը ուղղուած է ամէն նաւերու դէմ, ի՛նչ դրօշ ալ կրեն անոնք։ Պաշարման այս սահմաններուն մէջ գտնուող նաւերը պիտի կրնան մինչև 48 ժամ, այսինքն մինչև 1913 ապրիլ 12 առտուան ժամը 8 մեկնիլ պաշարման դիծէն։

Քինկ Էտուըրտ մարտանաւին մէջ, 1913 ապրիլ 10։

Պաշարման յայտարարութեան հիման վրայ, քիչ ետքը վար դրուեցաւ Գարատաղի թագաւորին զրօսանաւը, Րուվիան, որ Մէտուա ուղղուած երեք ալիւրաբարձ առագաստանաւերու կ'ուղեկցէր։ Այս միջոցներն ալ օգուտ չունեցան։ Շքօտրայի ռմբակոծումը կը շարունակուէր պարբերաբար։ Գարատաղցիք չուտով լեցուցած էին Սերպերուն պարպած դիրքերը, և զօրավար Մարթինօվիչ գերագոյն յարձակման մը պատրաստութիւններով զբաղած էր։ Թարապօչի վրայ գրաւուած դիրքերուն չնորհիւ, Գարատաղցիք կը յուսային այս անգամ անպատճառ յաղթել։ Նիքօլա Թագաւոր որ այս վատահութեամբ լեցուած էր, յայտարարեց Ամերիկայէն հայրենիք դարձող Գարատաղցիներու թէ Զատիկը անպատճառ Շքօտրայի մէջ

պիտի ընեն։ Մինչև ապրիլ 7՝ մասնակի ռմբակոծութիւնները շարունակուեցան Եքօտրայի դէմ, թէև չատ թոյլ կերպով։ Ցետոյ յանկարծ, ամէն յարաբերութիւններ խզուեցան Գարատաղի և արտաքին աշխարհին հետ։ Թագաւորին հրամանով հեռագիր, թղթատարութիւն, ճամբաները, վերջապէս հաղորդակցութեան ամէն միջոցներ ամենախիստ արգելքի տակ առնուեցան և չատ սեղմ հսկողութեան մը ենթարկուեցան բոլոր սահմանագլուխները։ Երկու օր իրարու վրայ ոչ մէկ լուր իմացուեցաւ Գարատաղէն։ Ցայտնի էր որ արտակարգ կարեւորութիւն ունեցող անցքեր տեղի կ'ունենային և Զէթինեէի կառավարութիւնը կը վախնար որ Եւրոպա կ'արգիլէ ըլլալիքը, տակաւին չիրականացած։ Իմացուածը սա էր լոկ թէ անձնատուութեան բանակցութիւններ սկսած են Լսատ վիլայի և Գարատաղի թագաւորին միջև։ Զէթինեէի աւստրիական գինուորական կցորդը որ հեռագրական կամ թղթատարական յարաբերութեանց խզման վրայ ուզած էր անձամբ անցնիլ սահմանագլուխը, իր կառավարութեան լուր տալու համար, արգիլուեցաւ Գարատաղի կառավարութեան կողմէ։ Տէրութիւնները, Լոնտոնի Դեսպանախորհուրդը և անոնց հետ ալ Գարատաղի ծովեղերքները պաշարող միջազգային նաւատորմիղը կատարեալ անտեղեակութեան մը մէջ էին, չէին կրնար հասկնալ թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ։ Տարակոյս չկայ որ ձեռնարկներ պիտի ընէին այդ գաղտնիքը պարզելու համար, բայց ժամանակ չունեցան։ Ապրիլ 10ին՝ Զէթինեէ պաշտօնապէս կը ծանուցանէր թէ «գարատաղեան գործը յաղթական Եքօտրա մատաւ»։ Բերդաքաղաքը ինկած էր։

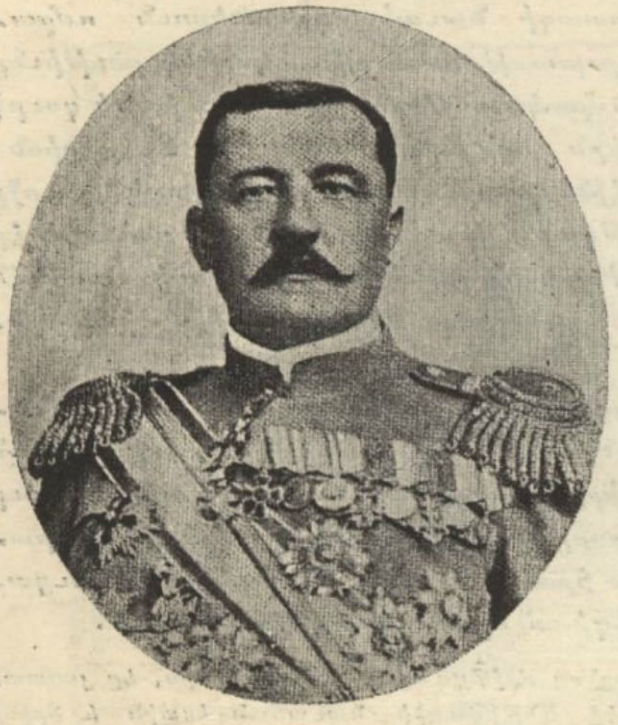

ՋՕՐԱՎԱՐ ՎՈՒՔՕԹԻՉ

Ճշմարիտ թատերական հարուած մը դարձաւ այս անկումը և պահ մը դարձեալ աչքնուվրայ ըրաւ ակրութեանց միջև այնքան ծանր զոհողութիւններով ու դժուարութեամբ գոյացած դիւրաբեկ համաձայնութիւնը։ Ամբողջ երեք ամիս տեւող վիճաբանութիւններէ վերջ, Աւստրիա և Ռուսիա կրցած էին իրարու խօսք հասկնալ և Եքօտրան մաս հռչակել Ալպանիոյ, հրաւ իրենով Գարատաղը որ իր փառասիրութիւնը զոհէ միջազգային խաղաղութեան սիրոյն։ Նիքօլա թագաւոր մերժած էր հպատակիլ այս որոշման, և ակրութիւնները հարկադրուած էին նաւային հոգ չէ թէ պաշտօնական յայտով մը իրեն ըսացնել թէ միջոցներու առջև չպիտի ընկրկին՝ իրենց կամքը պարտադրելու համար։ Մասամբ յաջողած էին այս ձեռ-

նարկին մէջ, որովհետեւ գոնէ կրցած էին Սերպերը ձեռնպահութեան մղել, բայց նոյն իսկ իր դաշնակիցներուն դասալքութենէն վերջ, Նիքօլա Թագաւոր չէր ուզած ճկիլ։ Ապահովաբար խրատունքի ամուր հիմ մը կար իր կողմը։ Եթէ տէրութիւնները Շքօտրան Ալպանիոյ պիտի տային, թող առաջուց ըսէին՝ երբ տակաւին պաշարումը չէր սկսած. բայց ամիսներ

Շքօտրայի անկման լուրին վրայ Գարատաղցի ժողովուրդին խանդավառութիւնը Չէթինեէի արքայական պալատին առջեւ

տեւող պաշարումէ մը վերջ որ աւելի քան 5,000 մարդ և անհաշուելի նիւթական զոհողութիւն արժած էր, անարդարութիւն չէ՞ր այդպէս բըռնութեամբ Գարատաղցիները վանելու եղել քաղաքի մը առջեւէն որ մէկ չէր ինկած դեռ, սակայն ամէն կողմէ յարաբերութենէ կտրուած ըլլալով, վերջ ի վերջոյ պիտի ստիպուէր սպիտակ դրօշ պարզել։ Գարատաղի ծերուկ աղուէսը, միանգամայն լաւ պատերազմիկ ու շատ խորամանկ դիւանագէտ, տէրութիւնները քնացուց տակաւին բաւական ժամանակ. օր մը

բարկութիւն կը յայտնէր. ուրիշ օր մը յուսաբեկում. երբեմն կը սպառնար ամբողջ աշխարհի կուրծք տալ, երբեմն ալ լուր կը հանէր թէ պիտի ստիպուի գահէն հրաժարիլ, և այս զանազան խաղերուն առաջ բերած շփոթութենէն օգտուելով կը շարունակէր իր գործը, կռուելով կամ բանակցելով Շքոտրայի պաշտպանին հետ: Եւ ահա բերդաքաղաքը ինկած էր:

Առաջին հեռագիրները որոնք այս նշանաւոր իրողութիւնը ծանուցին, կ'երևայ թէ դարձեալ Նիքոլա Թագաւորին ճարպիկ դիւանագիտութեան պտուղներն էին, որովհետև այնպէս ցոյց կուտային թէ Գարատաղցիք բերդաքաղաքը գրաւած են զարհուրելի յարձակումէ մը վերջ, և թէ սոսկալի ծայրով ձեռք բերուած այդ արդիւնքը ահաւոր զոհողութիւններ արժած է պզտիկ ժողովուրդին: Հեռագիրներ հազարաւոր զոհերու խօսքը կ'ընէին: Ուրիշներ կը պարզէին յարձակման արիւնալի դրուագներ, մէկը միւսէն սարսռազդին. և այս ամէնուն նպատակը անշուշտ ուրիշ բան չէր, այլ միայն քիչ մը աւելի համակրութիւն արթնցնել Գարատաղի համար լոկ բարիք խորհող տէրութեանց մօտ, և զանոնք դրդել՝ աւելի կորովով ու հաստատակամութեամբ դիմադրելու Աւստրիոյ պահանջումներուն: Իրր իրողութիւն՝ սա միայն յայտնի էր որ Նիքոլա Թագաւոր բանակցութեան շնորհիւ ձեռք ձգած էր քաղաքը, Էսատ փաշայի պարզելով հրապուրիչ հեռանկար մը, Ալպանիոյ Թագաւորութիւնը, որուն կրնար տիրանալ իր ձեռքին տակ գտնուող մեծ մասամբ Ալպանացի զինուորներուն շնորհիւ, օգտուելով այն անիշխանական դրութենէն, որ Ալպանիոյ բախտը եղած էր պատերազմի յայտարարութենէն ասդին: Նիքոլա Թագաւորին համոզիչ խօսքերը կրցած էին իրականացնել այն՝ ինչ որ ամիսներէ ի վեր գոռացող թնդանօթները չէին կրցած յաջողցնել: Սակարկութիւնը, զոր Նիքոլա Թագաւորին անունով կատարած էին զօրավար Վուքոթիչ և Պոլսոյ նախկին Գարատաղեան գործակատար Պ. Բլամէնաց, երկիցս բերդաքաղաք մտնելով և Էսատ փաշայի հետ բանակցելով, այս վերջինին իրաւունք կուտար զինուորական պատիւներով մեկնելու քաղաքէն, իր բոլոր զինուորներով, ռազմամթերքով ու թեթև դաշտային թնդանօթներով: Էսատ փաշա ընդունած էր պայմանները, և Գարատաղեան դրօշը, Ապրիլ 9ի գիշերը կը ծածանէր արդէն Թարապոշի ու Պրտիցայի ամրութեանց վրայ: Յաջորդ օրը, 10 Ապրիլ, Գարատաղցիք կը մտնէին Շքոտրա, մինչև պաշարման բոլորակ գիծին վրայ գտնուող թնդանօթները ուրախալի աւետիսը կուտային բանակին: Նոյն օրը, Էսատ փաշա իր բանակին հետ կը մեկնէր Շքոտրայէն, ուղղելով իր ծննդավայրը, Թիրանա, ուր անմիջապէս ինքզինքը Ալպանիոյ Թագաւոր պիտի հռչակէր, շատ դժուարին կացութեան մը մատնելով տէրութիւնները, որոնք ամիսներու չարչարալից բանակցութեանց, վէճերու և սպառնալիքներու շնորհիւ հազիւ հազ կրցած էին համաձայնիլ Ալպանիոյ ճակատագրին նկատմամբ, և որոնց բոլոր հաշիւները այսպէս յանկարծ տակն ու վրայ կ'ըլլային:

Էսատ փաշա, որ Պոլսոյ մէջ շատ ծանօթ դէմք մըն էր, իբր երեսփոխան Տուրացօի և յայտնի ընդդիմադիր Իթթիհատի, պետն էր ալ-

պանական Թօփհանէ ընտանիքին որ մեծ ազդեցութիւն կը վայելէ Թիրանայի և չրջականերուն մէջ։ Իր աւտոպետական չհասատակութեանց չնորհիւ սիրացաւ հոզային մեծ հարստութեան և ձեռք բերաւ ահագին նշանակութիւն մը իր բնիկ երկրին մէջ, ինչ որ պինդը չուտով Համիտի բարեհաճութեան առարկայ դարձուց։ Սկիզբնները ասիկան-զօրքերու-

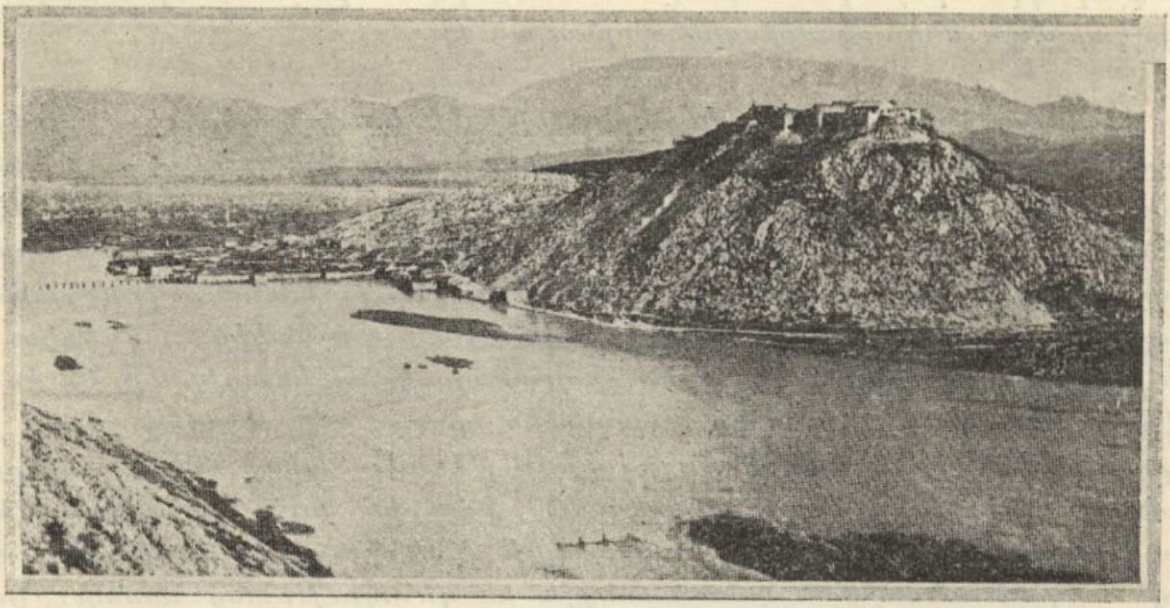

ՇՒՕՏՐԱՑԻ ՐԵՐԴԸ

պարզ ապայ էր, բայց հետզհետէ ասոիճանի արագ բարձրացմանց առարկայ եղաւ, մինչդեռ իր եղբայրն ալ, Կանի պէյ, կը դառնար արքունի թիկնապահ։ Վերջէն՝ Կանի պէյ ապստամբեցաւ Բերատ, ահաւոր-սիճաիի մը խառնութեան մէջ, բայց իր մարդիկը չուտով վրէժ լուծեցին, Ղաւաթիոյ կառավարին վրայ ապստամբելով մեծ-եպարքոս Խալիլ-Բիֆաթ փաչայի զաւակը, իրը դրդիչ Կանի պէյի ապստամբութեան։ Ապահովաբար էապաս փաչա օտար չէր այս վրիժառութեան։ Խալիլ-Բիֆաթի փաչա առկայն չկրցաւ պատժել ատ զայն, և մնաւ սրտին ցաւէն, երբ Համիտ էապաը փաչայացուցած բարձրացուց։ Սահմանադրութենէն վերջ, պահ մը Իթիհատին յարելով երեսփոխան ընտրուեցաւ Տուրացօէն։ Այդ հանգամանքով է որ մարտ 31ի դէպքերէն վերջ պիտ նշանակուեցաւ այն պատուիրակութեան որ Սըլոնիկ երթալով Համիտի պիտի ծանուցանէր թէ գահընկէց եղած է։ Էապաս փաչա՝ որ վերջին ատրիճները գժտած էր Կամիլ Սուլթանին հետ, հեչտանքով կատարեց այդ պաշտօնը և ինք էր որ գահընկեցութեան լուրը Համիտի ծանուցց, ըսելով։ «Ազգային ժողովը այսօր քեզ գահնկեց ըրաւ»։ Բիչ եաքը գժտեցաւ նաև Իթիհատի հետ, այս վերջնին կողմէ Ալպանիոյ մասին ձեռք առնուած գինուորական միջոցներուն պատճառաւ, ու Խորհրդարանին մէջ չարաւնակեց պայքարիլ անոր դէմ, իրը պետ ազգանականաց-ազգայնական խմբակին։ 1912ին Իթիհատը փորձեց սիրաշահիլ զայն, և զարձեալ երեսփոխան ընտրել տուաւ, բայց հաղիւ Քօսիվէն ինկած, յարեցաւ Մուխթար փա-

չայի Դաշլըճին, և Արդրդարանին հոգեւորքի օրերուն մեծ աղմուկ հանեց իր ճառերով. պահ մը նոյն իսկ սպառնաց սպաննել Նախագահ Խալիլ պէյը, և այդ պատճառաւ տաճկական ոյժով դուրս հանուեցաւ ժողովարանէն: Շքօտրայի անկման առթիւ կասկած յայտնուեցաւ թէ քաղքին ճակատագրին տէր մնալու համար ինք սպաննել տուած է բերդաքաղաքին պաշտպան հերոսը՝ Հասան Րիզա փաշան, որ արդէն իր բնակարանէն մեկնած միջոցին զարնուած էր:

Նիքօլա Թագաւոր Ապրիլ 10ին Չէթինեէ կը գտնուէր, երբ գահաժառանգ Տանիլօ իշխանին մէկ հեռագիրը ծանոյց իրեն Շքօտրայի անձնատուութիւնը: Լուրը շուտով տարածուեցաւ մայրաքաղաքին մէջ, թնդանօթի հարուածներով և բոլոր եկեղեցիներուն զանգահարութեամբ: Ժողովուրդը, արքայական ապարանքին առջև խմբուած, խանդավառ ցոյցեր կատարեց ի պատիւ թագաւորին: Թէ՛ դաշնակից ազգերէն և թէ ընդհանուր Սլաւ երկիրներէն շնորհաւորական հեռագիրներ կը հասնէին անընդհատ: Թագաւորը, պալատին պատշգամը ելլելով ճառ մը արտասանեց, յուսադրելով ժողովուրդը թէ տէր պիտի մնայ այնքան ծանր զոհողութիւններով գրաւուած քաղքին ու շնորհակալութիւն յայտնեց ընդհանուր ազգին՝ Գարադաղի փառքին ու մեծութեան սիրոյն տարած անսահման աշխատանքին ու զոհողութեանց համար: Նոյն օրը, Նիքօլա Թագաւոր Շքօտրայի զինուորական կառավարիչ անուանեց զօրավար Վուքօթիչը, և Պ. Բլամէնոյն ալ Քաղաքային կառավարիչ:

ՎԵՐՋ Բ. ՄԱՍԻՆ

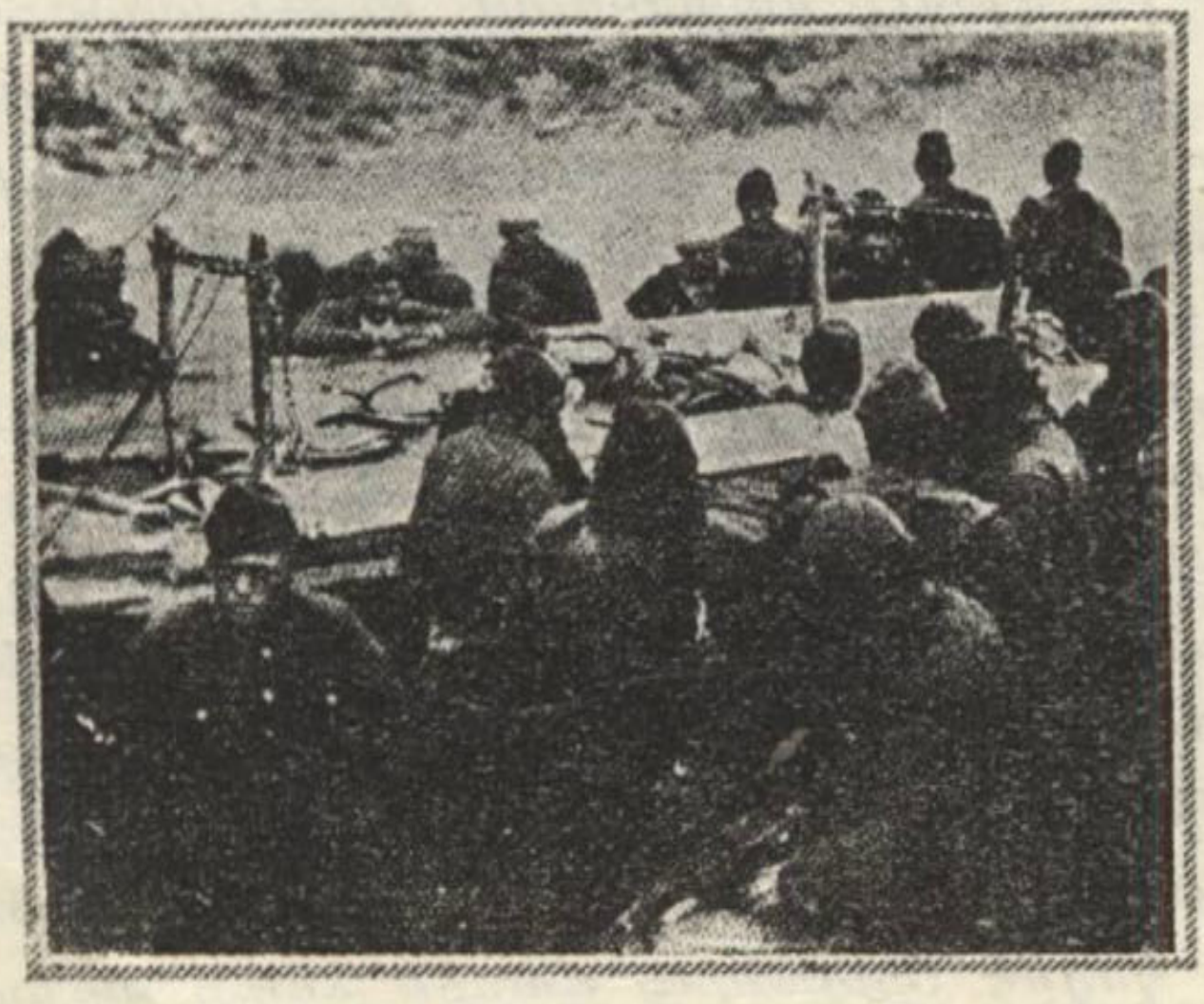

Հացի բաշխում
Գարատաղ գտնուող Թուրք գերիներուն

Գ. ՄԱՍ

ՍԵՐԲԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՈՅԺԵՐԸ

Պատերազմի յայտարարութեան լուրը անսահման խանդավառութեամբ ընդունեցաւ Սերպ ժողովուրդին ու հասարակ բոլոր դասակարգերուն կողմէ: Սրտագրաւ տեսարաններ պարզուած էին երկրին ամէն կողմը: Ծեր, կին, աղայ, բոլորն ալ միեւնոյն աւիւնով կը պատրաստուէին «փրկարար» պատերազմին. անոնց հետ նաեւ Մակեդոնացի ռամ․ հայդուկ Սերպերը, որոնք խումբ խումբ սահմանը անցած էին, ոմանք նոյնիսկ օսմանցի զինուորի տարազով, իրենց արենակիցներուն հետ միասին Թուրքին դէմ քալելու: Ամէն օր գիւղացիներու երկար կարաւաններ կը հասնէին համախմբութեան զինուոր կեդրոնները, կայտառ առջեւնին, ընկերակցութեամբ կիներու եւ աղջիկներու, որոնք, ճամբաներուն երկայնքը, հայրենասիրական երգերով օդերուն ռազմական աւիւնը կը գրգռէին: Բոլոր զինուորները ունէին սիրական տօնայթի մը քան պատերազմի երթալու երեւոյթը ունէին: Տեսարանը մեծավայելուչ էր մանաւանդ Նիշի մէջ, ուր կը ճիւղաւորուէին Պէլկրատ-

---

Տեսնել՝ Պասկէր, էջ 12. 16. 40. 66. 68. 72. 83. 144. 149. 165. 177. 188. 197. 212. 213. 225. 270. 278. 281. 297. 316. 369. 502. 545: Բարսքու, էջ 22. 23. 49. 99. 112. 129. 152. 163. 174. 227. 280. 289. 292. 350. 389. 415. 422. 473. 547. 580. 593. 651: Յաւելուած, թիւ 4:

Սեւանիկ և Պէլկրատ-Սօֆիա գիծերը, և որ զինուորական համախմբութեան պիտոյ կէտերն էր։ Օրական 40 կառախումբ երթալ կը խաչաձեւէին այդ կայարանին վրայ, անթիւերի կարգադրութեամբ մը որ նոյնիսկ ներքաղաքներու զմայլանքը կը չարժէր։ Նոյնքան անթիւերի էր չարժուն հիւանդարաններու կազմակերպութիւնը, որուն մէջ կը գրանուէին 200է աւելի ոտա կիներ։ Ոտա սատարող մը, Ապրահամիչ, և մէկ քանի ֆրանսացի սատարողներ, նոյնպէս Նիշ կը գանուէին։ Դիւշի տակ մտնելու համար ներկայացողներու թիւը այնքան մեծ էր որ սկիզբ կառավարութիւնը ստիպուեցաւ մերժել բազմաթիւ կամաւորներ։ Համազգեաց չէր մնացած, և նոյն իսկ Գ. կարգի զինուորներէն չատեր՝ զինուորական ըլլալով իսկ իրենց ձեռքի հրացանն ու զինական սարքերն ալ պատրաստած սուինը ունէին։

Բէյթար թագաւորին պատերազմի յայտարարութիւնը որ կարդացուեցաւ Նիշի մէջ համախմբուած զինուորներուն, ու ապաւելով սորած-ուեցաւ բովանդակ ժողովուրդին և բոլոր բանակներուն մէջ, Մակեդոնիոյ բարենորոգման համար թափուած անօգուտ ճիգերը թուելէ, և դրական արդիւնք մը ձեռք բերելու մտքով կազմուած Պալքանեան Դաշնակցութեան պատերազմի դիմելու բանադատուած ըլլալը յայտնելէ վերջ, պատմական երկար ակտութեամբ մը կը բացատրէր Հին Սերպիոյ նչանակութիւնը Սերպ ազգին համար. — «Ան մեր թագաւորութեան նչանաւոր ու անբաժան մասն է, Սերպ պետութեան կորիզը, վաղնջուց թագաւորներու և կայսրերու որդանը, և իր մէջ կը պահէ Նեմանիչներու Հարուստ թեան հնչակաւոր մայրաքաղաքները, Նովի-Բազար, Բրիչթինա, Սկիւպ, Բրիզրէնա։ Մեզի համարիւն, մեր լեզուն խօսող, մեր սովորութիւնները պահպանող ժողովուրդ մը կ'ապրի այնտեղ, և մեզի հետ նոյն իղձերն ու նոյն ձգտումները ունի։ Աչխարհակալ ու ստրատիզմ Օսմ. կառավարութիւնը, անցեալ դարերու ընթացքին բնաջինջ ըրած է մեր եղբայրները»։ Յայտարարութիւնը, Օսմ. կառավարութեան դէմ ուրիչ պահանջներ չունենալէ և նորագոյն բռնաթեան մը մասնակից չլլալէ վերջ, կը յարէր. —

Աստուծոյ օգնութեամբ, հրամայեցի իմ քաջարի բանակիս որ ոտքի ելլէ սրբազան պատերազմը մղելու, մեր եղբայրներուն համար ապահովելով ազատութիւնն ու լաւագոյն կեանք մը, և Սերպիոյ թագաւորութեան համար ալ աւելի յառաջդիմութիւն։ Մեր Գարատաղի եղբայրները արդէն իսկ թարմ գովեներով պսակած են իրենց յաղթական դրօշները, և մեզի հետ գրոհ կ'ուտան նաև դաշնակից Պուլկարական և ցեղնական քաջարի բանակները։

Նոյն դարաւոր տառապանքներուն ենթարկուած ըլլալով, ամէնուս շահն ալ նոյնն է։ Թող Պալքանեան Թերակղզիին բարօրութեան և ազատութեան գործն ալ նոյն նչանակութիւնը ունենայ ամէնուս համար։ Իմ բանակս, Հին-Սերպիոյ մէջ, քրիստոնեայ Սերպերու կողքին պիտի գտնէ Իսլամ Սերպեր, որոնք հաւասարապէս սիրելի են մեզի, և անոնց մօտ ալ Քրիստոնեայ կամ Իսլամ Ալպանացիներ, որոնց հետ մեր ազգը տասերեք դարէ ի վեր կը կենակցի, գրեթէ միշտ անոնց հետ բաժնելով որքան բարօրութիւնը, այնքան նաև դժբախտութիւնը։

Մենք անոնց ասկնուն ալ կը տանինք նոյն ազատութիւնը, նոյն եղբայրութիւնը և նոյն հաւասարութիւնը, որոնցմով կ'ուզենք օժտել Սերպերը։ Մեր Սերպիան՝ այն-

տեղ պիտի ներմուծէ քաղաքացուած անդորրութիւնը և այն յառաջդիմութիւնը որուն հասցուցած է 1877 — 78ին ազատուած նահանգները։ Ազատ, գիտակից ու երջանիկ քաղաքացիներ կ'ապրին այս վերջիններուն մէջ։ Այդ կենցաղը կ'ուզենք հաստատել Լապի, Սիէնիցայի, Հարի, Տրինի և Վարտարի ափունքներուն վրայ։

Եղբա՛յրներ, ձեզ կը հրաւիրեմ որ ձեր բոլոր սրտով ու բովանդակ կամեցողութեամբ օգնէք իմ քաջարի բանակիս։

Կեցցէ՛ իմ սիրական Սերպ ազգս։

Համիմնուած յայտարարութեան մըն ալ, միանգամայն Սերպ, Ալպանական, Թուրք, ու Յունական լեզուներով, ուղղուեցաւ Մակեդոնիոյ ընդհանուր ժողովուրդներուն, անոնց խոստանալով ազատութիւն և բարօրութիւն։

Հոկտեմբեր 5ին, պատերազմի յայտարարութեան օրը, Իչիմ Քադաւր՝ ընկերակցութեամբ Ժօան իչխանին, նախարարապետին ու իր պետական ատեն, մօտնաւոր կառախումբով մը Նիշ մեկնեցաւ և հանդիսաւոր ծափահարութեանց տարափոյ տակ բազմամբոխ ժողովուրդի մը կողմէ։ Թուախոյ, Պուկարիոյ և Յունաստանի ներկայացուցիչները կայարանի սրահին մէջ կը դանուէին։ Թագաւորը անոնցմէ հրաժեշտ առնելով, հետեւեալ խօսքերը արտասանեց. «Պարոնե՛ր, կը մեկնիմ միանալու իմ քաջարի բանակիս, և վստահ եմ որ յաղթական պիտի դառնամ»։ — «Աստուած յաջողէ», ըսին միաբերան բոլոր ներկաները։ Մինչեւ կառախումբը երթալը՝ թագաւորը անընդհատ ծափահարուեցաւ։ Մէտրոպօլիտը գայն օրհնեց՝ երեք անգամ խաչակնքելով։ Թագաւորը վակոն մտաւ, ուրկէ յայտնապէս յուզուած, ապակիին առեւէն բարեւեց ժողովուրդը։ Կայարան երթալէ առաջ Ս. Յարութիւն եկեղեցիին մէջ ներկայ դանուած էր պատարագին։ Մէտրոպօլիտը յիշատակարիր մը ուղղեց ժողովուրդին՝ յուզուած ապեւորով ոգեկոչելով Սերպ ազգին պատմական անցեալը, և յոյս յայտնելով որ ժողովուրդին ամրոզութիւնը ամէն զոհողութիւն պիտի ընէ՝ յաղթութեամբ պսակելու համար երկրին ձեռնարկած մեծ գործը։ Բոլոր խանութներն ու պրասեներները գոցուած էին, որպէսզի իրենց պաշտօնեաները կարենան ներկայ գտնուիլ զոհաբերական ատօթքին։ Պէլկրատի և բովանդակ Սերպիոյ մէջ զոհաբերական ատօթքներ կատարուեցան Սերպ բանակին յաջողութեան համար։ Պատերազմը կը սկսէր։

Սերպիոյ պետական կազմակերպութեան հիմն է 1886 նոյեմբեր 13ի օրէնքը, որ անկէ ի վեր զանազան փոփոխութեանց ենթարկուած է. վերջին փոփոխութիւնը կատարուած է 1901ին, և անոր համաձայն, պետական ծառայութիւնը պարտաւորիչ է 17–50 տարեկան բոլոր Սերպերու համար. — 21 – 31 տարեկանները Ա. կարգ, 31 – 38 տարեկանները Բ. կարգ, 38 – 45 տարեկանները Գ. կարգ։ 17–21 և 45–50 տարեկաններն ալ կը ծառայեն երկրապահ բանակին մէջ։ Գործօն բանակին մէջ պետական ծառայութեան չափանն է՝ հետեւակազօրքին համար՝ երկու տարի, և մեւս պետերուն համար՝ 18 ամիս։

Զօրահանութեան միջոցին բանակը կը բաղկանայ հինգ գործօն

զօրաբաժինէ (Ա. Կարգ), որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի երկու գումարտակ՝ չորսական վաշտէ բաղկացած երկու զօրագունդով, երեք խումբի բաժնուած հեծելազօրքի զօրագունդ մը, ինը հրետաշարքով թնդանօթաձիգներու զօրագունդ մը, ամրաշէն զօրագունդ մը, և սպա-

Տանիլօ իշխան գայլի թակարդի մը մէջ կ՚իյնայ Շքօտրայի առջեւ (էջ 666)

սարկութեանց խումբեր, որով իւրաքանչիւր զօրաբաժին կը բաղկանայ 17,000 մարդոցմէ, 530 ձիերէ և 36 կառք թնդանօթէ:

Բանակին մաս կը կազմեն տակաւին պահեստի զօրաբաժին մը որ կը բաղկանայ գործօն զօրաբաժիններուն մէջ չառնուած և մօտաւորա-

պէս անոնց համանման կազմակերպութեամբ մը օժտուած պահեստիներէ ,

Հեծելազօրքի զօրաբաժին մը, բաղկացած երկու գումարտակէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունի չորս խումբի բաժնուած և երկու հրետաչարքով օժտուած երկու զօրագունդեր,

Բ. Կարգի գնդուորներու հինգ զօրաբաժիններ, իւրաքանչիւրը հետևակազօրքի երեք ու հեծելազօրքի մէկ զօրագունդով և թնդանօթաձիգներու դասակով մը,

Գ. Կարգի հինգ զօրաբաժիններ, իւրաքանչիւրը հետևակազօրքի երեք զօրագունդով և հեծելախումբով մը,

Լեռնային թնդանօթաձիգներու զօրագունդ մը,

Ռմբակարձակներու զօրագունդ մը,

Սպասարկութեանց յատկացուած զօրագունդ մը, որ չափաւոր կազմակերպութեամբ մը օժտուած է և ունի 20,000 մարդ՝ 600 սպաներով :

Հեծելազօրքին հրամանատար նշանակուած էր Սերպիոյ թագաւորին եղբայրը, իշխան Արսէն Գարաճորճէվիչ, որ յարաբերութեանց խզման վրայ Բարիզէն փութացած էր Սերպիա :

Ա. Կարգի գնդուորները ունէին Մաուզէր հրացաններ, 1900ի եօթ միլիմեթրնոց օրինակէն. Բ. Կարգինները՝ Մաուզէր-Կօքա հրացաններ 1880ի օրինակ. Գ. Կարգինները՝ Պէրտան հրացաններ : Թնդանօթները Շնայտէր-Քրէզօ արագաձգութեան էին, 75 մ/մ, 1908ի օրինակ :

Պէտք չէ մոռնալ որ բացի կանոնաւոր գնդուորներէ, Սերպիա իր դրամադրութեան տակ ունեցաւ բազմաթիւ կամաւորներ, գլխաւորաբար Մակեդոնիայէն փախած օսմ. հպատակ Սերպերէ և Ռուսերէ (*) : Սերպ Եղբայրներու Հայրենասիրական Միութիւնը որ ընդհանուր Սլա-ւաշխարհին ազատաձեռնութեանց տարիներէ կը գործէր և որ ճիւղաւորուած էր բովանդակ Հին Սերպիոյ մէջ, սերպ բանակներու համախմբութեան օրերուն իսկ իր միջոցներով 8500 օսմ. հպատակ Սերպերէ բաղկացած կամաւորներու բանակ մը կազմած էր : Ասոնց մէջ, ինչպէս յիշատակած ենք արդէն, կը գտնուէին բազմաթիւ կիներ որոնք կանոնաւոր գնդուորական մարզանք առած էին և հետզհետէ կը մարզուէին : Այդ կին կամաւորներէն ամէնէն ժողովրդական դէմքը դարձաւ Օրիորդ Սօֆիա Իվանօվիչ, որ իր նշանածին հետ մասնակցեցաւ սահմանագլխի կռիւներուն և մեծ դեր խաղաց իբր հետազօտիչ :

Մակեդոնիոյ ռազմադաշտին վրայ Թուրքերը ունէին Բ. Օրդուի (Արևմտեան) գործօն ուժերը, բաղկացած Սելանիկի Ե., Մանասթըրի Զ. և Սկիւպի Է. զօրաբանակներէն, ինչպէս նաև Քօզանիի 22րդ, Եանեայի 23րդ, Շքօտրայի 24րդ անկախ զօրաբաժինները և հեծելազօրքի զօրաբաժին մը : Այս զօրութեան պէտք է աւելցնել տակաւին պահեստի ս-

(*) Սերպ քահանայ մը, Տ. Մաքարիոս, Մոսկուայի մէջ խաչակրութիւն քարոզելով բազմաթիւ Ռուսեր հաւաքած էր, երբ կամաւոր Սերպիա առաջնորդելու համար։ Սերպ կառավարութիւնը, կամաւորներու ասատութենէն չփոթած, ստիպուեցաւ հեռագրել Ռուսիա թէ առ այժմ պէտք չունի կազմուած խումբերուն։

ժերը, որոնք կը բաղկանային Ա. կարգի պահեստիններու երկու զօրաբաժինէ (13րդ Մանասթըրի մէջ և 15րդ Սկիւտրի մէջ), և Բ. կարգի պահեստիններու 11 զօրաբաժինէ։ Բոլոր այս պահեստինները կազմուած էին տեղական տարրերէ. Անատոլիէն՝ միայն մէկ պահեստի զօրաբաժին

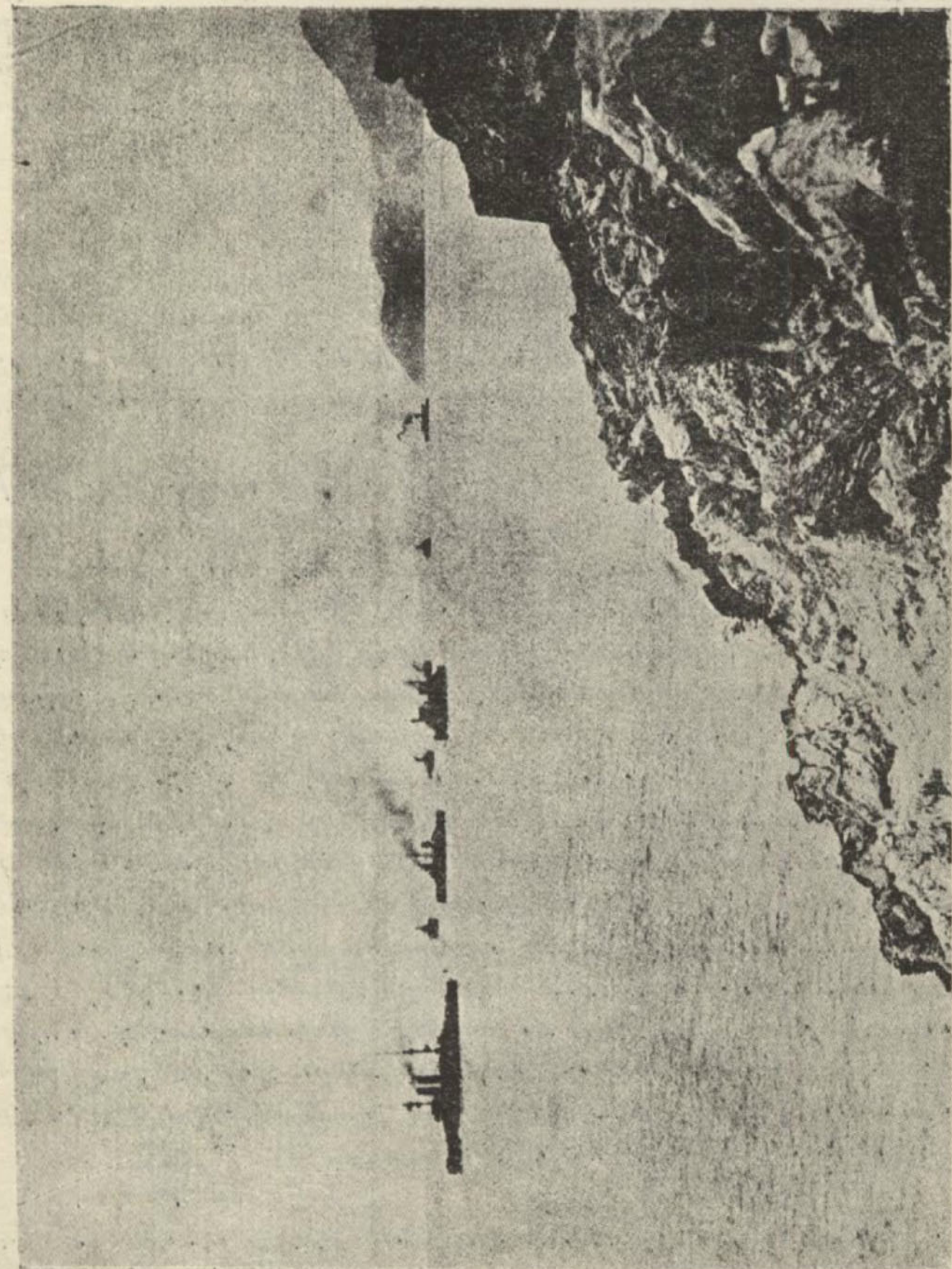

Միջազգային նաւային ցոյցը Դա՛րտանէլի ծովեզերքներուն առջեւ

կարելի եղաւ հասցնել Արեւմտեան բանակին. այս զօրաբաժինը Թեսալին փաշայի հետ էր անոր պարտութեան միջոցին։

Թրքական զօրահանութիւնը շատ յամրօրէն կատարուեցաւ. միւս կողմէ, երբեմն Ալպանացիք, աւելի յաճախ բնիկ Քրիստոնեաները (Յոյն, Պուլկար, Սերպ, Ուլահ, եայլն) դաւադիր եղան կամ համախմբութեան գործը յամեցուցին, ինչ որ ենթադրել կու տայ թէ Թուրքերը չկրցան իրենց տրամադրութեան տակ ունենալ վերջինչեան բոլոր ուժերը։

Արեւմտեան բանակին ընդհանուր հրամանատար Ալի-Բիղա փաշա՝ Յոյներուն և Թարատաղցւոց դէմ քաղուց երեք անկախ զօրաբաժինները (22րդ և 23րդ Յոյներուն և 24րդ Թարատաղցւոց դէմ), անոնց օդնական ասլով պահեստներու երեք զօրաբաժին։ Նօվի-Բազարի Սանճագին մէջ ալ, միանգամայն Թարատաղցւոց ու Սերպերուն դէմ քաղուց զինուորներ վտարանդիքներէ բազկացած առնի կամ նռւազ զօրեղ պահակախումբեր, և իր անցեալ բովանդակ ոյժը չորս մասի բաժնելով հանմախմբեց Սերպերուն դէմ։

Կեդրոնը՝ որ գլխաւոր մասը կը կազմէր և որուն կը հրամայէր Զէքի փաշա, տարածուած էր Շիխլի և Սկիւպի մէջև, ու կը բազկանար Ճալիա փաշայի հրամանատարութեան տակ գտնուող Զ. զօրաբանակէն, Ֆէյիի փաշայի հրամանատարութեան տակ գտնուող երկու զօրաբաժիններէ (է. զօրաբանակի 19րդ և 21րդ զօրաբաժինները), Ֆայիզ պէյի հրամանատարութեան տակ գտնուող և Բուամեօլօի հիւսիսային կողմը պարծող հնձևարտօրքի զօրաբաժինէ մը, ինչպէս նաև Ա. կարգի պահեստներու 15րդ զօրաբաժինէն և Բ. կարգի պահեստներու Սկոպիի, Մանաստիրի, Սկիւպի և Շիխլիի չորս զօրաբաժիններէն։

Ձախակողմը, զէպի Բրիչթինա, Ֆէրիք Թէֆիք փաշայի հրամանատարութեան տակ կը գտնուէին է. զօրաբանակին մաս կազմող 20րդ զօրաբաժինը, և Բրիչթինայի ու Կիլանի Բ. կարգի պահեստներու զօրաբաժինները։

Աջակողմը կը գտնուէր Ե. զօրաբանակը, որուն 14րդ զօրաբաժինը, Ալի-Նաաիր պէյի հրամանատարութեամբ կը պարծէր Սիրուանայի հովտին մէջ, և 13րդ ու 15րդ զօրաբաժիններէն ալ, Բ. կարգի պահեստներու երկու զօրաբաժիններով և Թարա Սահա փաշայի հրամանատարութեամբ կը միացին Բաալվախթայի կողմը (Շիխլիի և Սիրուանայի մէջև), ու կը կազմէին կեդրոնի գլխաւոր հատուածին աջ թեւը։

Իսկ չորրորդ խումբը որ կազմուած էր պահեստներու միացեալ զօրաբաժիններէն, Բրիլէի կողմը կը միար՝ (Բէրլէպ) իբր վերջապահ։

Ձինուորական հանմախմբութեան լրանալէն վերջ, Սերպերու գինուորական ոյժը կը կազմէր չորս բանակներ։ Վերին հրամանատարութիւնը առանձնած էր Բէյմար Թաղուտը, իրեն ադիւտանտի պէս ունենալով զօրավար Բաշիներէն, որուն կ'երկրորդէր գնդապետ Միչիչ։ Այդ չորս բանակներէն առաջին երեքը, որոնցմէ ամէն մեկուն ճամբա նեղ ըլլալուն, հանմախումբ պիտի գործէին Սկիւպ-Շիխլիի չրջանակին մէջ ու կը կեդրոնանար Օսմ. Արեւմտեան բանակը։

Ա. բանակը, որուն կը հրամայէր գնդապետ Ազէ քաշնըր իշխան՝ ադիւտանտի պէս ունենալով զօրավար Պօյօվիչը, հանմախմբուած էր վերին Մօրաւայի կողմը, և Նիչէն ուղղակի Վրանիա և անկէ Սկիւպ պիտի իջնէր, երկաթուղին ընթացքին հետեւելով։ Կը բազկանար հինգ կամ վեց զօրաբաժինէ, որոնցմէ առնուազն երեքը Ա. կարգի։

Բ. բանակը հանմախմբուած էր պուլկարական հողի վրայ, զէպի

Քէօսթէնտիլ, զօրավար Սթէփանօվիչի հրամանատարութեամբ, և նոյն-
պէս Սկիւպի վրայ պիտի քալէր Էյրի-Փալանքայի ճամբով: Կը բաղկա-
նար երկու կամ երեք զօրաբաժիններէ, որոնցմէ մէկը Ա. կարգի:

Գ. բանակը, որուն հրամանատարն էր զօրավար Եանքօվիչ, հա-
մախմբուած էր Նիշի հարաւ-արեւմտեան կողմը, դէպի Քուրշումլիէ,
ուրկէ պիտի քալէր Փրիշթինա, Քաչանիքի կիրճին ճամբով Վարտարի
հովտէն անցնելով: Կը բաղկանար երկու կամ երեք զօրաբաժիններէ,
որոնցմէ մէկը հաւանականաբար Ա. կարգի:

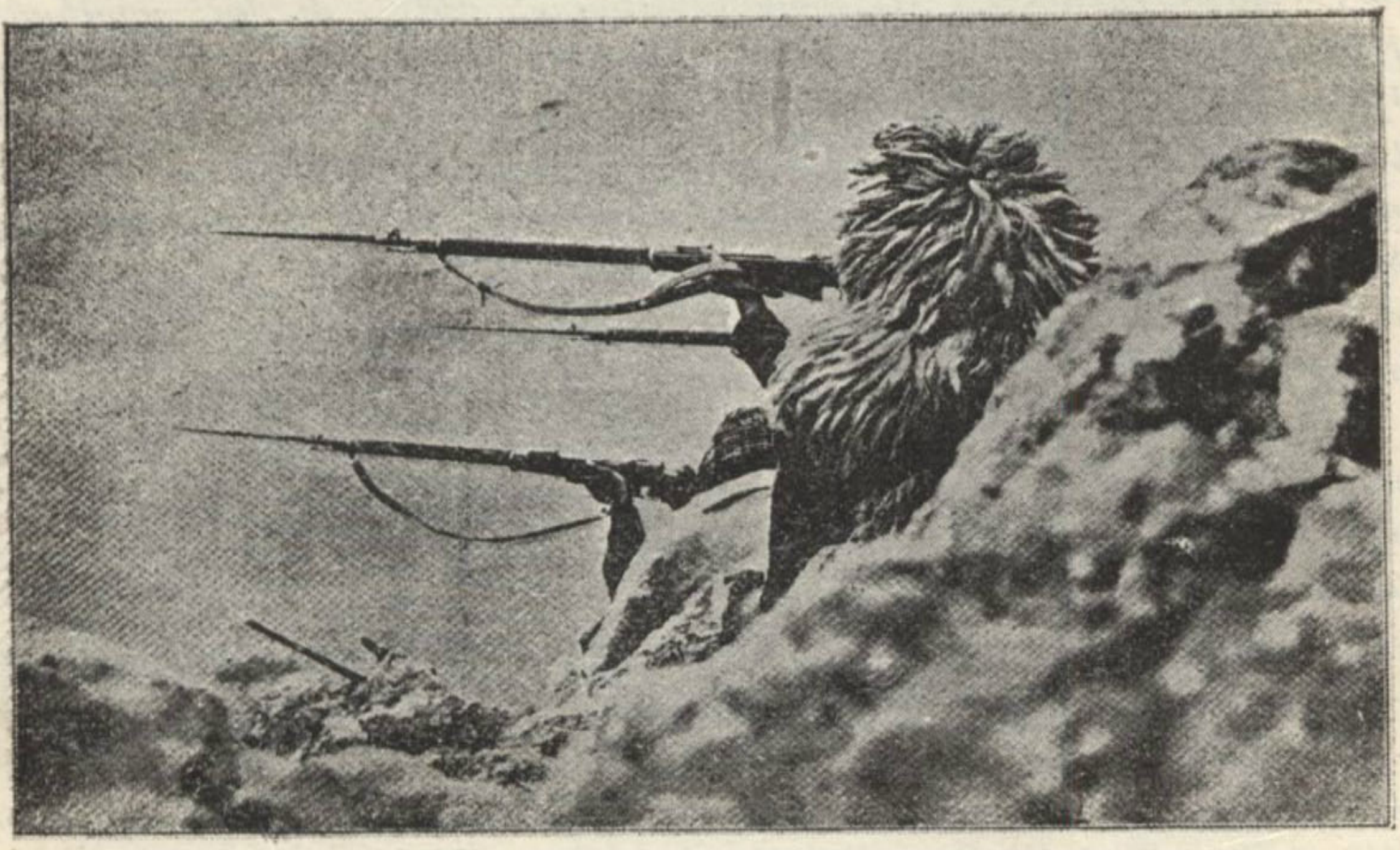

ՁԻՒՆԻՆ ՏԱԿ

Տեսարան մը Շքոտրայի շուրջը մղուած կռիւներէն

Վերջապէս՝ դէպի ուղիղ արեւմուտք՝ Նովի-Բազարի հիւսիսակողմը՝
Քրալիէվոյի մէջ համախմբուած էր Դ. բանակը, անկախ միւս երեքէն,
զօրավար Ժիվքօվիչի հրամանատարութեամբ: Այս բանակը որ Նովի-
Բազարի Սանճաքը պիտի մաքրէր թուրք պահակախումբերէն, Գարա-
տաղցւոց հետ միևնոյն ժամանակ, Բ. և Գ. կարգի երկու զօրաբաժի-
ներէ կը բաղկանար:

Տակաւին պատերազմը պաշտօնապէս չյայտարարուած, սերբ սահմա-
նագլուխին վրայ տեղի ունեցան աւելի կամ նուազ կարեւոր ընդհարումներ:
Օսմ. ուժերը, յարձակողական շարժումներ ըրին մէկ քանի անգամ ու-
մտան սերբական հողը, թերևս ոչ այնքան կանոնաւոր յառաջխաղա-
ցութեան, որքան սերբ բանակներու համախմբութիւնը խանգարելու
համար: Հոկտեմբեր մէկին, գրեթէ արշալոյսին, Օսմ. Է. զօրաբանակին

պահակող զօրապետը մը (մօտաւորապէս 3000 հոգի) Վրանիայի (*) կողմէն սահմանագլուխը անցնելով ուղղուեցաւ դէպի Բիսթօլաց։ Սկիզբները, բայց մէկ քանի սահմանապահներէ և մաքսային պէտերէ, ուրիշ այժ չկար այդ կողմերը, Թուրքիոյ յաւաջխառոյցութիւնը կասեցնելու համար։ Սերպ հետեւակազօրքերու Բ. զօրաբաժինը փոխադրուեցաւ Վրանիա, ուր պիտի չորսակոյ սպասաժողովները մաքրելու և լոկ պաշտպանողական դիրքին վրայ մնալու պաշտօնով։ Կանխաւ անոնց մինչեւ իրիկուն ու վերջացաւ Թուրքիոյ նահանջով։ Յարձակող զօրապետը որ մինչեւ չորս բիւրմէքի անց յաւաջացած էր Սերպիոյ մէջէն, վերադարձաւ Օսմ. հող։ Սերպերը արդէ 86 մեռեալ և 100 վիրաւոր ունեցած էին, սահմանագլուխը անցնելու հրաման չունենալով չհալածեցին Թուրքերը։

Երկու օր վերջ, զարձեալ պատերազմի յայտարարութիւնէն առաջ, Թուրքերը կրկնեցին յարձակումը, այս անգամ Բրիչիինայի կողմէն, Բրէզրէյի և Մէրտարի կիրճին վրայ։ Լայնատարած յարձակում մը այդ կողմէն, ահագին զօրքով, կրնար չատ կարեւոր արդիւնք մը ունենալ, Մօրաւայի սերպիական դիրքերը հասնելիքնիս խանգարելով։ Բայց Թուրքերը սակաւաթիւ էին և իրենց բանակային զօրաժողովները ուրիշ բան չեղաւ, այլ միայն ընդհարում մը, որու միջոցին սերպիական թընդանօթները անպրանիկ պատահութիւնը ունեցան դադրելու և որ վերջացաւ Սերպերուն յաղթութեամբ։ Թուրքերը նահանջեցին, մօտաւորապէս 200 մեռեալ թողլով սերպիական հողին վրայ։ Սերպերու կորուստը եղաւ 50 մեռեալ ու վիրաւոր։

Միեւնոյն ատեն՝ Արնաւութիները, մասնաւորապէս Նօվի-Բազարի Սանճագին կողմէն, զարհուրելի ծայրայեղութիւններ կը գործէին Սերպ ռամիներու մէջ։ Ուրիշ կողմեր ալ Սերպ ժողովուրդը ենթակայ եղաւ անոնց վայրագութեան։ Վէլէսի մօտ, խուճապէ մը վերջ, բոլոր անոնք որ չէին կրցած փախչիլ, ջարդուեցան ահեղ։ Սպաննուածներէն 10 հոգի, որոնց մէջ նաև երէցը, խժդժօրէն մորթատուած էին և ռամկին առաջնորդներու ենթարկուած։ Միւիցայի մէջ պիզայի մը դիակուած էր, ուրիշ մը ցիցը հանուած էր, սպաննուած էր նաև երէցը, որուն բիլը կտրած էին նախապէս։ Մօտերը, զարձեալ քահանայ մը սպաննուած էր միեւնոյն կերպով, բիլը կտրուելէ վերջ։ Վրաիլէի մէջ քանդուած էր մուսուլ մը, որուն երէցն ալ բիլը վրայ ուած էր։ Այնտեղ դիակուած էին նաև ուրիշ դեղջուկ մը։ Ողջ մնացողը Սերպիա կը փախչէր, ունայն ու տեղը, անասուններն ու ապրուստը լքելով։

Արնաւութիներուն այս ծայրայեղութեանց պատճառը քիչ մըն ալ Սերպ չէթէներն էին, որոնք Սերպիոյ հողին վրայ՝ Սերպ եղբայրներու Հայրենասիրական Միութեան կողմէ ապահովիուած՝ սահմանագլուխը անցած էին զանազան կէտերէ և նոյնքան անողորմ ծայրայեղութեամբ կը

(*) Շշփոթել Գարատաղի սահմանագլուխն վրայ գտնուող համանուն թրքական ամրութեան հետ, զոր Տանիլօ իշխան գրաւեց դէպի Թուզի քալած միջոցին։ Այս վրանիան՝ սերպական գիւղ մըն է, թրքական սահմանագլուխն մօտ։

կործէին։ Տակաւին պատերազմը պաշտօնապէս չյայտարարուած, յաջորդաբար պօմպաներ պայթեցուցին Գօսօվայի, Քէօփրիւլիի, Սկիւպի և ուրիշ վայրերու մէջ։ Սերպ չէթէները, և առհասարակ բոլոր կամաւոր խումբերը, պատերազմական գործողութեանց ընթացքին պիտի չարանակէին այդ ծայրայեղութիւնները, շատ անգամ նոյն իսկ խմբական ջարդեր, կողոպուտ և աւազակութիւն կատարելով։

Պատերազմը պաշտօնապէս յայտարարուեցաւ Հոկտեմբեր 5ին։ Նոյն օրն իսկ սերպիական չորս բանակներն ալ խոյացան դէպի սահմանագլուխ, առաջին երեքը իրենց նպատակակէտ ունենալով Մակեդոնիան և Ալպանիան, ու չորրորդն ալ՝ Նովի-Բազարի Սանճագը։ Կը սկսինք պատմել Ա. Բ. և Գ. բանակներու գործողութիւնները որոնք իրարու զօդուած են արդէն։ Այս երեք բանակներուն պիտի գործակցէր նաև պուլկարական Դ. բանակը որ Տիւպնիցայէն մեկնելով Մակեդոնիա կը մտնէր։

ԷՍԱՏ ՓԱՇԱ

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՓՈՒՄԱՆՕՎՕՒ ՁԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Երբ պատերազմը յայտարարուեցաւ և սերպիական պուլկարական բանակները անցան սահմանագլուխը, Օսմ. Արեւմտեան բանակին հրամանատարը չէր պատժած տակաւին։ Սերպիոյ ծրագրին համաձայն, Ա. Բ. և Գ. բանակները, իրենց հրամանատարութեան կեդրոններէն (Ա.՝ Վրանիա, Բ.՝ Բէօմպէնաիլ, Գ.՝ Քոլչուտիլ, կամ Քոլչիսիլիէ) պիտի քալէին Սկիւպի վրայ։ Ա.՝ բանակը Վրանիայէն ուղղակի Սկիւպ պիտի իջնէր Մօրաւայի ընթացքին հետեւելով. Բ. բանակը որ ձախ թեւը կը կազմէր, Բէօմբէնաիլէն մեկնելով՝ էյչ–Բալ անկայի ճամբով պիտի յառաջանար Քրիվայի հովտէն, իսկ աջ թեւը կազմող Գ. բանակը Քոլչուտիլէն մեկնելով պիտի իջնէր Երիչքինա և անկէ ալ Վատուարի հովտին ճամբով պիտի հասնէր Սկիւպ։ Այս երեք բանակները, որոնց յառաջխաղացութեան ճամբաները իրարմէ անջատուած էին բաւական բարձր ու ժեռուտ լեռներով, իսկ Սկիւպի առջեւ կրնային իրարու միանալ։ Ա. բանակը որ ամէնէն ուժեղն էր և որ ամէնէն կարճ ճամբան ունէր, իր յառաջխաղացութիւնը սկսելէ առաջ ապահով որ միւս երկու բանակները բաւական ճամբայ կտրեն, որպէսզի իր կողերը անպաշտպան չմնան։

Հոկտեմբեր 6ին՝ Գ. բանակը, պօրտալար Եանքովիչի հրամանատարութեամբ անցաւ Մէրտարի կիրճը, իրեն նպատակ ունենալով Քըրքքական ձախ թեւը, որուն դէմ սկսաւ քալել Լապի (Մալօքօսօլօ) հովտէն։ Սահմանագլուխը անցած միջոցին, Գ. բանակին մէկ ջոկատը գրաւեց մարակոց մը, անոր պահպանութեան յանձնուած Ալպաւթիները ցիր ու ցան ընելով։ Այս վերջիններուն խոհին ոտիստակ դրօշ պարզեցին, բա-

նպաստ թնան հրամէր ուղղելով։ Սերպ պինտոպնները կտակածեցան ա-նանց ընթացքին և զգուշացուցին իրենց հրամայող անզակալ Միլան Բո-բովիչը, որ Բալիզի իրաւարանական վարժարանէն վկայուած փաստա-բան մըն էր։ Տեղակալը կարեւորութիւն չտուաւ և երկու պինտոնները դնաց Արնաութնեանն մօտ, զանք պիտա ըլլին ու խոստացան եղբայ-րանալ Սերպերուն հետ։ Այն ատեն, անզակալը ուաւ իր մարդիկը, զոր կշտամբեց իրենց կտակածաուելնան համար, և զանոնք բերաւ Ար-նաութնեանն մօտ։ Բայց մինչդեռ եղբայրութնան ձեռք կը կարկառէր ատենց պետին, այս վերջինը վայրկենապէս դաշոյնը քաշելով սպաննեց զայն։ Միւսները, միեւնոյն րոպէին, զարնուելի հրացանաձգութնան մը ենթարկեցին Սերպերը, որոնցմէ չուաները ինկան։ Սակայն չուաով թո-թափեցին իրենց չփոթութիւնը և միխրտիօէնեան անխնայ կրակով մը կոտորեցին բոլոր Արնաութնները, վրէժ լուծելով իրենց անզակալին։ Գ. բանակին ու Թուրքիոյ ձախ թեւին միջև ընդհարումը ուէի ունեցաւ հակառակներ 6ին, Բօսուէվոյի (Բօսնիէվօ) աչեն ելնան կղզին, և յա-ջորդ օրը վերջացաւ Թուրքիոյն նահանջով։ Բօսուէվօ իմէջ որ Սեր-պերու ձեռքը կ'իյնար և ուր անմիջապէս սերպ վարչութիւն հաստա-տուեցաւ, քաղաքապետ մըն ալ նշանակելով, Թուրքերը թողած էին դրօշ մը, 80 վրան, մեծ քանակ պարէն, անասուններով ուղմանիւթ, 80 հղ և ուրիշ պատերազմական իրեղէններ։ Ամբողջ Թուրքիան վաչա մըն ալ դերի ինկաւ կատին ընթացքին։ Յաջորդ օրը, 8 հոկտեմբեր, Գ. բանա-կին յաւաջապահները մտան Լոպի հովիտը և սկսան խոյանալ դէպի Բօ-սովոյի պատմական դաշտը, ուր ճշմարտապէս Դոպի Հիւսուվէնթիկնար Սուլթան Մուրատ Ա. մօտաւորապէս հինգ ուկէս դար առաջ Չանիջա-խած էր Սերպ Կայսրութիւնը։ Հոկտեմբեր 9ին, ամբողջ Գ. բանակը ընդհարեցաւ Յէնիփէ–Թէֆիփէ փաչայի հրամանատարութնան տակ գըտ-նուող բանակին մնացորդին մօտին հետ։ Տեւաբ բան մըն է որ, թեպետ Ալպանացի սարքին յարուցած խառնակութնան պատճառաւ, Օսմ. ոյ-ժերը չկրցան այդ պատմական ու նուիրական դաշտին վրայ երեւան բե-րել այնքան արիութիւն, որքան որ Սերպերը ցոյց տուած էին 1389ին, իրենց Կայսրութնան խորտակման օրը(*)։ Զօրավար Եանքովիչի պին-ուորները չուաով պարտութնան մատնեցին զանոնք։ Թուրքերը նահան-ջեցին դէպի հարաւ, Կոչրով երկու թնդանօթ։ Սերպերուն կորուստը եղաւ 7 մեռեալ և 120 վիրաւոր։ Թուրքերը եւսպատիկ կորուստ ու-նեցան։ Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, Սերպերը մտան Բրիչթինա, ցրը-

(*) Ինչպէս կը յիշուի, Բօսովոյի յաղթութենէն վերջ մինչդեռ Մուրատ Ա. ճա կատամարտի դաշտը կը շրջէր, իր ոտուըներուն տակ փռուած Սերպերու դիակներուն մէջէն յանկարծ վեր բարձրացաւ Միլոշ Քոպիլովիչ, և դաշոյնի հարուածով մը սրտէն զարկաւ յաղթական Սուլթանը։ Մինչև այսօր այնտեղ գոյութիւնը ունի Մուրատ Ա.ի շիրիմը, որուն առջեւ, Սուլթան Մէհմէտ Բէշատ ե. պատմական նամակի մը նախա-գահեց ալպանական ապստամբութեան առթիւ։ Այդ շիրիմը որ ուխտատեղի մը դար-ձած է իսլամներուն համար, յաղթական Սերպերուն կողմէ պինուորական պատիւնե-րու առարկայ դարձաւ։ Մենակէ վերջ, Սերպերը պահակ դրին անոր մօտ։

ունելով 2000 Արնաուքնեու չհասնելոց խումբ մը, ուրկէ մաս մը քաղքին առնելուն, մասաններու և գնանոփոխներու մէջէն չսրտնեակից կռուիլ։ Պէտք եղաւ մէկիկ մէկիկ ապահովել կամ հարուածել զանոնք։ Բրիչինայի գրաւումէն վերջ, Գ. բանակը չսրտնեակից իր յառաջխաղացութիւնը դէպի Վէրիզովիչ, Բաչանիքի ճամբով Սկիւպ իջնելու համար։

Այդ միջոցին՝ զօրավար Սթէֆանովիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող Բ. Բանակը, նոյնպէս յաջող յառաջխաղացութիւն մը կը կատարէր։ Զօրավարը առնմանապրութեան անցաւ Հոկտեմբեր 7ին, իր բանա-

Սերպ տղաք կը բարեւեն ազգային հերոսուհի
Օրիորդ Սոֆիա Իվանովիչն ու իր նշանածը

կը բաժնելով երկու թեւի, որոնցմէ ձախակողմինը՝ Ռուանի բարձունքէն Բարաթովա կ'ուղղուէր, և աջակողմինն ալ՝ Բրիվոյի բարձրադիր դաշտէն՝ դէպի Էյրի-Բալանկա։ Այս վերջին թեւը՝ դիւրին ընդհարումէ մը ետքը, Հոկտեմբեր 8ի առաւօտ մտաւ Էյրի-Բալանկա, անդունդ Իպամ ժողովուրդին մէջ առաջ բերելով սոյն առաքեան պարտուելի խուճապ մը, որ խեղճերը, իրենց գառներուն Ռումանովօի ճամբուն վրայ ձգելով փախեր էին։ Իսկ ձախ թեւը, Օսիկովօի բարձունքէն իջնելով գրաւեց Սուլեան Թէփէի Թրքական դիրքերը, և ակաս յառաջանալ դէպի Բարաթովա, մինչդեռ Պուլկարական Չոկատ մը, իր կարգին Օսիկովօի ասրերէն իջնելով, Զարէվօ-Սէլօի մօտ կ'անցնէր առնմանադրութիւնը և Պրէկալնիցայի հովտէն կը քալէր Բօչանայի վրայ։

Բ. Բանակին ձախ թեւը, Հոկտեմբեր 8ին, ցերեկէն ժամ մը առաջ

մնած էր Քարաթօվա, իսկ աջ թեւը, նոյն օրուան իրիկունը մտաւ Սթրաթչին, առնուազն 30 քիլօմէթր հեռու Քումանովօէն։ Երկու թեւերն ալ, իրարմէ աննշան հեռաւորութեամբ, շարունակեցին իրենց յառաջխաղացութիւնը դէպի Քումանովօ։

Իսկ Ա. Բանակը, գահաժառանգ Աղեքսանդր իշխանին հրամանատարութեամբ, Հոկտեմբեր 7ին ճամբայ ելաւ Վրանիայէն, և նոյն օրը իր յառաջապահները ետ մղեցին Պույանօվացի ու Ռուժանի Օսմ. սահմանապահները, որոնք նահանջեցին Թապանօվչէի վրայ, ուր հանեցին երկաթուղիի կամուրջը։ Սերպ ամբոչէն գունդ մը, անմիջապէս վերջ վերանորոգեց զայն։ Հոկտեմբեր 9ին՝ մինչդեռ Բ. բանակը 30-40 քիլօմէթր հեռուն էր տակաւին և Գ. բանակն ալ շատ աւելի հեռու, Ա. բանակին յառաջապահները արդէն իսկ չփման մէջ էին Թուրք յառաջապահներուն հետ, Քումանովօի հիւսիսային կողմը, քաղքէն հազիւ մէկ քանի քիլօմէթր հեռուն։ Ամէն բան ցոյց կուտար որ պիտի սկսուի մինակը մղել ճակատամարտը, որ պատերազմի յաջորդութենէն ադին անդրանիկ կարեւոր բաղխումը պիտի ըլլար։ Ապահովաբար Ջէքի փաշա կրնար օգտուիլ Սերպ բանակներու այդ դժուարին կացութենէն, քանի որ անոնք

Պէթար Թագաւոր, իր զաւակներուն հետ ներկայ կը գտնուի բացօթեայ կրօնական պաշտամունքի մը

չէին կրնար իրարու ձեռք տալ։ Թուրք հրամանատարը ամէն դիւրութիւն ունէր խոյանալու սերպական բանակներուն ամէնէն մերձաւորին վրայ, և իր թուական մեծ առաւելութեան շնորհիւ զայն ջախջախելու՝ տակաւին միւսները անոր օգնութեան չհասած։ Անմեկնելի դանդաղութեամբ մը անգործ մնաց մինչև Դեկտեմբեր 10, և այդ թուականին միայն ձեռնարկեց յարձակողականի։ Բայց արդէն խիստ ուշ էր, որովհետև նոյն օրը, մինչդեռ սերպական Ա. բանակը ճակատէն կը յարձակէր իր վրայ, Բ. բանակը, Սթրաթչինէն յառաջանալով, մօտեցած էր կառի դաշտին և կրնար ձախակողմէն պաշարել Ա. բանակին շարժումները, Թուրքերը ենթարկելով ձախող կացութեան մը, որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ամենածանր աղէտի մը յանգեցաւ, և այսպէս անդարմանելի կերպով քայքայեց Օսմ. Արևմտեան բանակը։

Քումանօվօյի ճակատամարտը սկսաւ Դեկտեմբեր 10ին, ցերեկէն վերջ, ժամը 2 ½ին, Թապանօվչէի կողմէն, որ քաղքէն դէպի հիւսիս վեց մղոն հեռուն կը գտնուի։ Ինչպէս ըսինք արդէն, Զէքի փաշան էր որ թանկագին ժամանակ մը կորսնցնելէ վերջ յարձակողականի սկսաւ, Է. Զօրաբանակը մղելով սերպական Ա. բանակին դէմ։ Մշուշոտ օր մըն էր և յորդառատ անձրև մը կը տեղար։ Թուրքերը ամենադարհուրելի յարձակում մը գործեցին էն առաջ, խանդավառուած իրենց հրամանատարներէն որոնք ոչ իսկ մտքերնէն կ'անցնէին թէ օսմ. բանակ մը կրնայ երբեք պարտուիլ Սերպ զինուորներէ։ Անոնցմէ Զէքի փաշա որ Է. զօրաբանակի երկու զօրաբաժիններուն կը հրամայէր, յայտարարած էր Սկիւպի մէջ թէ երբ իր յաղթական զինուորներով Պելկրատ մտնէ, պիտի նեղուի, որովհետև երկար ժամանակ օսմ. դեսպան եղած է այնտեղ և շատ սերտ բարեկամներ ունի։ Այդ ինքնավստահութեան յենած, Թուրքերը ամբողջ ժամեր յարձակման թափը չկասեցուցին, աշխատելով պաշարել սերպիական բանակը, որ հարթ դաշտի վրայ գտնուելով չէր կրնար ինքզինքը լաւ պաշտպանել և կը սկսէր ընկրկիլ, մինչդեռ Թուրքերը կը գտնուէին շրջակայ բարձունքներուն վրայ և շատ ամուր դիրքեր ունէին։ Մինչև իրիկուան ուշ ժամանակ, Սերպերը մնացին պաշտպանողականի վրայ, և յաջողեցան կասեցնել Թուրքերու յարձակումը, բայց իրենք ալ չկրցան մատ մը տեղ յառաջանալ։ Չկրցան գործածել նաև իրենց թնդանօթները, թանձր մշուշին պատճառաւ։ Գիշերը կռիւը շարունակուեցաւ առանց դադար առնելու։ Թուրքերը, լուսնի լոյսով կրկնեցին իրենց յարձակումը, բայց շուտով Սերպերն ալ յարձակողականի սկսան ամէն կողմէ։ Սերպ զօրագունդ մը ամբողջ ժամ մը տևող կռիւէ մը վերջ, հազիւ կրցած էր 100 մէթր տեղ յառաջանալ։ Գնդակները կը սուրային չորս դիէն, թրքական թնդանօթները կը գոռային ահաւոր թափով մը, և յարձակող զինուորները տակաւ կը սկսէին կքիլ։ — «Բայց ո՞ւր են մեր ֆրանսականները», կը ձայնէին ամէն կողմէ, ակնարկելով սերպ բանակին թնդանօթներուն, որոնք ֆրանսական գործարաններու մէջ շինուած են։ Անոնց լռութիւնը իրենց զարմանքի

կը թուէր անանկ ատեն մը ուր Թրքական թնդանօթները կարկուտի պէս ռումբ կը տեղացնէին սերպ շարքերուն վրայ: Սերպ թնդանօթաձիգները սակայն տակաւին յարմար դիրքեր չունէին, և կը վարանէին ռմբածելու Թրքական դիրքերը, որովհետև շատ կէտերու վրայ դիրկ դիրկի կռիւ տեղի կ'ունենար, Սերպ ու Թուրք խառն էին, և վերջին-

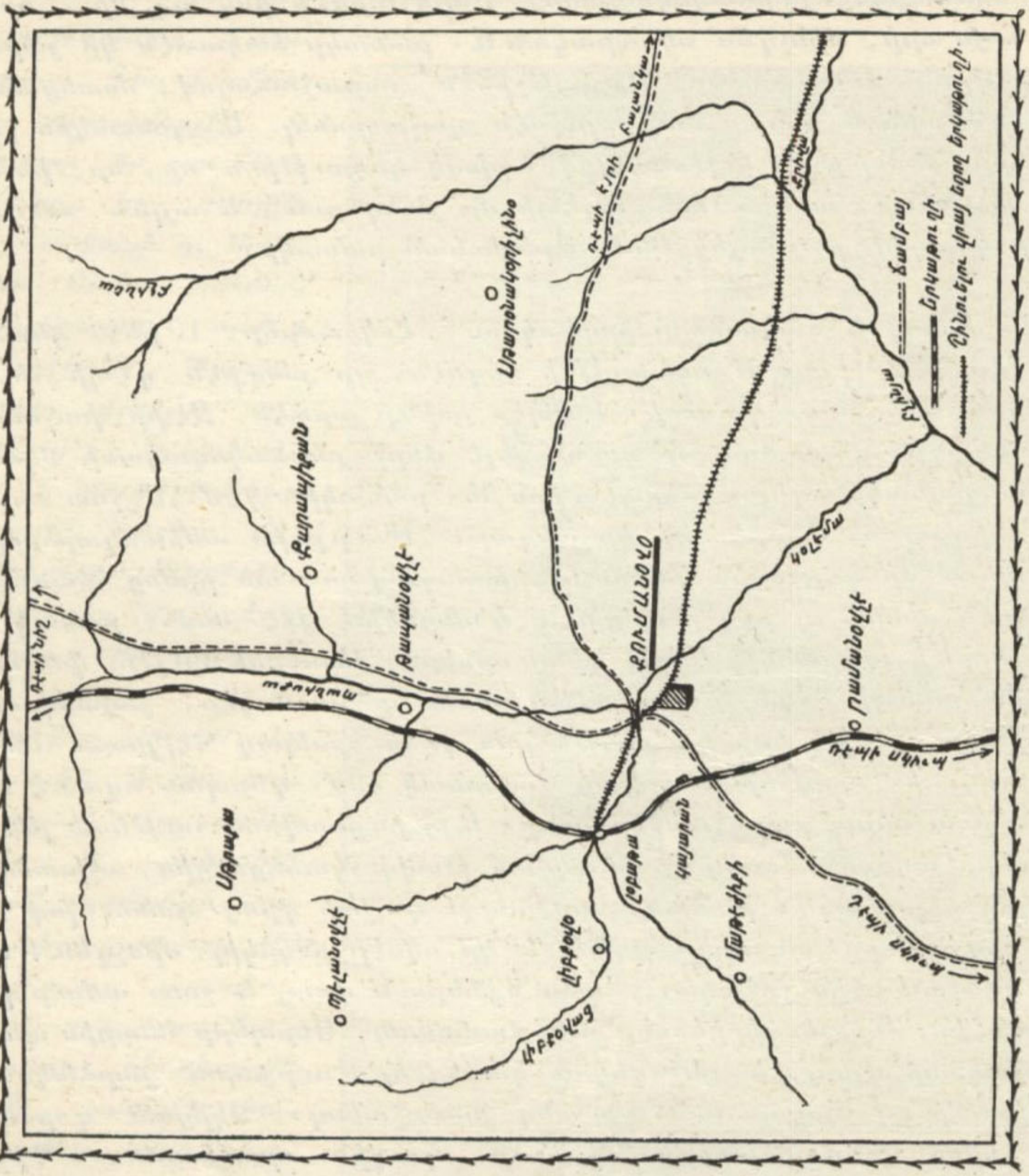

ներուն վրայ արձակուած ռումբեր կրնային նոյնքան վնասել նաև Սերպերու: — «Այն ատեն, կը պատմէ սերպ վիրաւոր մը, նշմարեցի ինծի ծանօթ հրեայ մը, Սալոմոնիչ, որ Պելկրատի մէկ վաճառատան պաշտօնեան էր, և դրօշի տակ առնուած էր իբր Սերպիոյ հպատակ (*): Երբայերէն աղօթքներ կը մրմռար, բայց ատիկա պատճառ մը չէր ըլլար որ մեր ամէնէս աւելի արագ և աւելի լաւ չգործածէ իր հրացանը: Սակայն

(*) Սերպիա, Յունաստան և Պուլկարիա լոկ իրենց Թուրք հպատակները դրօշի տակ չկոչեցին պատերազմի պահուն:

Թրքական գնդակները անձրեւի պէս կը թափէին մեր վրայ և կացութիւնը վտանգաւոր կը դառնար մեզի համար։ Միջոց մը, մինչդեռ թշնամիին կրակը ակարացած էր, մեր հրամանատարը հրամայեց մեզի երեսուն քայլ յառաջանալ, երեք անգամ գնդակ արձակել, յետոյ դարձեալ առաջ խոյանալ նոյն չափով, մինչև որ Թրքական խրամներուն հասնէինք։ Թուրքերը սակայն հասկցան նպատակնիս և մեզ կանխելու համար՝ իրենց դիրքերը լքելով խոյացան մեր կողմ։ Նոր հրամանի մը վրայ, սուինները անցուցինք, բայց Թուրքերը թէ՛ մեզմէ բազմաթիւ էին և թէ զարհուրելի կրակ կը տեղար մեր վրայ։ Պահ մը՝ խուճապ առաջ եկաւ մեր մէջ և սկսանք կքիլ, սակայն հրամանատարը պոռաց իսկոյն. «Նահանջ չկայ, պարոնայք տղաներ, յառա՛ջ»։ Ինք ու տղաները շուտով մեր գլուխը անցան, և մենք ամօթահար, փութացինք անոնց հետեւիլ։ Հակառակ մեր վրայ տեղացող կրակին, այլեւս չէինք մտածեր նահանջել։ Տղաները կ՚իյնային իրարու ետեւէ. ինկաւ նաեւ մեր հրամանատարը՝ Ալեքսանդր Կիպիչ. յետոյ սպաննուեցաւ դրօշակիրն ալ, և մեր զօրախումբը, անգամ մըն ալ վհատած, նորէն սկսաւ փախչիլ։ Ամէն բան կորսուած էր այլեւս և մենք յուսահատած էինք։ Բայց ահա յանկարծ տեսանք որ մեր դրօշը նորէն կը ծածանի, ու լսեցինք խանդավառող ձայն մը որ կը գոչէր անդադար. «Յառա՛ջ, եղբայրներ, յառա՛ջ»։ Ավրամպիչէն էր։ Դէպի առաջ խոյացանք նորէն, յայտնի չէ թէ ի՛նչ բանէ յուսադրուած։ Շուտով Թուրքերուն մօտ հասած էինք։ Իմ մասիս, ինծի անանկ կուգար թէ կը թռչէի, և թէ ոտքերս գետնին անգամ չէին դպչեր։ Հազիւ իրարու մօտեցած, սուինները իրար խաչաձեւեցին և գիրկ գիրկի կռիւ սկսաւ։ Դրօշակիրը միշտ մեր գլուխը կը գտնուէր (*)։ Չեմ յիշեր թէ ինչ տեղի ունեցաւ անկէ վերջ, բայց լաւ միտքս է որ երբ ինքզինքս կորսնցուցի, Թրքական խրամներուն եզերքն էինք։ Յաջորդ օրը, հիւանդանոցին մէջ իմացայ որ մեր զօրագունդը յաջողեր է ընկճել Թուրքերը, բայց իր երկու երրորդ մասը կորսնցնելէ վերջ միայն»։ Ամբողջ ճակատին վրայ համանման շատ անցքեր պարզուեցան բովանդակ գիշերը։ Գըզըլ Գայա կոչուած բարձունքին վրայ տեղի ունեցաւ գիրկ գիրկի կռիւ մը որուն համար Տէյլի Թելէկրաֆի թղթակիցը կը հաստատէ թէ երբեք նմանը չէ ունեցած արդի ժամանակներու պատերազմներուն մէջ։ — «Երկու կողմի զինուորները

(*) Գահաժառանգ Աղեքսանդր իշխան վերջէն շնորհաւորած էր այս Հերոսն, որ իշխանին հետաքրքրութեան վրայ, յայտնած էր թէ պարզ հաշիւի և արթնամտութեան, քան ճշմարիտ դիւցազնութեան գործ մըն էր ըրածը. — «Երբ մեր դրօշակիրը ինկաւ, ըսած էր, Թրքական խրամներէն հազիւ 200 մէթր հեռուն էինք. երկու վայրկեանէն կարելի էր կտրել այդ ճամբան. բայց մեր խրամները դառնալու համար պէտք էր որ 800 մէթր տեղ կտրէինք, այն ալ վիրաւորներով ու մեռեալներով լեցուած ճամբէ մը, ինչ որ առնուազն ութ վայրկեան կը պահանջէր։ Եթէ շարունակէինք փախչիլ, մեզմէ ոչ ոք ողջ կրնար մնալ, մինչդեռ թերեւս կարենայինք ազատել՝ Թուրքերուն խրամները ձեռք ձգելու աշխատելով։ Ասոր համար է որ ինկած դրօշակը վերցուցի և իմ ընկերներս մղեցի յարձակման։ Հաշիւս շատ ճիշդ էր, որովհետև ողջ եմ ահա, և ինծի հետ ալ ընկերներէս շատերը»։

իրարու շատ մօտ էին, այնպէս որ հրացան ու սուին մէկդի նետուեցան, և Թուրք, Սերպ, Արզանացի՝ դանակներով ու դաշոյններով կռուեցան, մատ մը հող կորզելու համար իրարմէ»: Սերպիական թարմ ուժեր սուրնալով յարձակմամբ մը վերջ տուին այդ խոլական մաքառման, տիրանալով բարձունքին և մինչև չորս քիլօմէթր անդ Թուրքերը վանելով անկէ: Տարբեր կէտերու վրայ մղուած նոյնքան կատաղի կռիւներէ վերջ, Սերպերը այդ գիշերուան ընթացքին յաջողեցան գրաւել ուրիշ մէկ քանի դիրքեր, և հապճեպով ամրացան անոնց վրայ, պատրաստուելով յարձակողականի: Երբ լոյսը բացուեցաւ, Սերպերը արդէն իսկ իրենց թնդանօթները զետեղած էին Պանիւքա գետին երկու եզերքներուն վրայ, Սթրաւքայի և Բարատիւքանի բարձունքները, մինչդեռ Բ. բանակին մէկ հատուածը Սթարօ-Նակօրիչինօ կը ռմբանէր իր թնդանօթներով, և Սերպ բանակին չինակ մը կը գտնուէր ձախ կողմէն: Սերպ ուժերու այս մասը ժամանակ չպիտի ունենար կռուին մասնակցելու:

Առաւօտ կանուխ, ճակատամարտը վերսկսաւ մեծ սաստկութեամբ: Սերպ հետևակազօրքը, որքան ալ լաւ պաշտպանուած իր հրետանիէն, բաց դաշտի վրայ էր միշտ, և մեծ կորուստ կը կրէր: Հակառակ սակայն այդ աննպաստ դիրքին, բազմիցս սուինով յարձակեցաւ Թրքական խրամներուն վրայ, Քումանօվօի թէ՛ հիւսիսային և թէ հիւսիս-արևելեան կողմէն: Գահաժառանգ Ալեքսանդր իշխան, զինուորներու կարգերուն մէջ մտած կը քաջալերէր յարձակողները, առանց կարևորութիւն ընծայելու թշնամիին գնդակներուն և ռումբերուն, որոնցմէ մէկը իրմէ քանի մը քայլ հեռուն պայթեցաւ: Իր օրինակին վրայ, սերպ զօրքը նոյնպէս սկսաւ ամէն վտանգ արհամարհել, և պարզուեցան հին դարերու կռիւները յիշեցնող դիւցազնական տեսարաններ: Տեղակալ Միլթիչի զօրախումբը որ Թուրքերու կրակին տակ կը յամառէր պահել իր դիրքը, առանց սակայն կարենալ յառաջանալու, ամբողջովին փճանալու վտանգին մէջ էր երբ հրաման առաւեցաւ որ ետ քաշուի: Զինուորները չհնազանդեցան: Երկրորդ ու խստագոյն հրամանի մը վրայ, տեղակալը ըսաւ հրամանը բերող ենթասպային. «Գացէք ողջունեցէք հրամանատարը, և ըսէ՛ք իրեն թէ սերպ սպայ մը թշնամիին առջևէն միայն այս կերպով ետ կը քաշուի»: Ու րէվօլվէրը քաշելով, ինքզինքը սպաննեց: Այն ատեն՝ իր զինուորները, բոլորովին խանդավառուած, «Մեր տեղակալին վրէժը լուծենք», գոչեցին և նետուեցան առաջ, առանց կարևորութիւն ընծայելու ետ քաշուելու հրամանին: Բայրն ալ սպաննուեցաւ այդ յարձակման մէջ, բայց ծանր կորուստ պատճառեցին Թուրքերուն: Ուրիշ զօրագունդ մը, կռուին ամէնէն տաք միջոցին, իր փամփուշտները սպառեց, երբ Թրքական շարքերէն հազիւ 600 մէթր հեռուն կը գտնուէր: Չուզելով թշնամիին հասկցնել իրենց տկարութիւնը, Սերպերը սուինները անցուցին հրացաններուն և յարձակմամբ գրաւեցին Թրքական դիրքը:

Բայց ամէնէն աւելի հրաշալիք գործեցին սերպիական թնդանօթները, ու գրեթէ մինակնին վճռեցին ճակատամարտին բախտը: Ծար-

տար Թնդանօթաձիգներու կողմէ գործածուող Քրէօզօի սքանչելի արագահարուածները այն աստիճան զարհուրելի ռմբակոծութեան մը ենթարկեցին Օսմ. Է. զօրաբանակը, որ Չէքի փաշա, մէկ քանի ժամուան կռուէ վերջ, որոշեց ետ քաշուիլ, աւելի ապահով դիրքի մը վրայ, մանաւանդ որ սերպիական Բ. բանակը հետզհետէ աւելի կը մօտենար, և կրնար զինքը պաշարել աջ կողմէն: Չէքի փաշա, իր նահանջը ապահովելու համար, հրամայեց Ճավիտ փաշայի որ Զ. զօրաբանակով սերպիական Բ. բանակին յառաջխաղացութիւնը կասեցնէ և

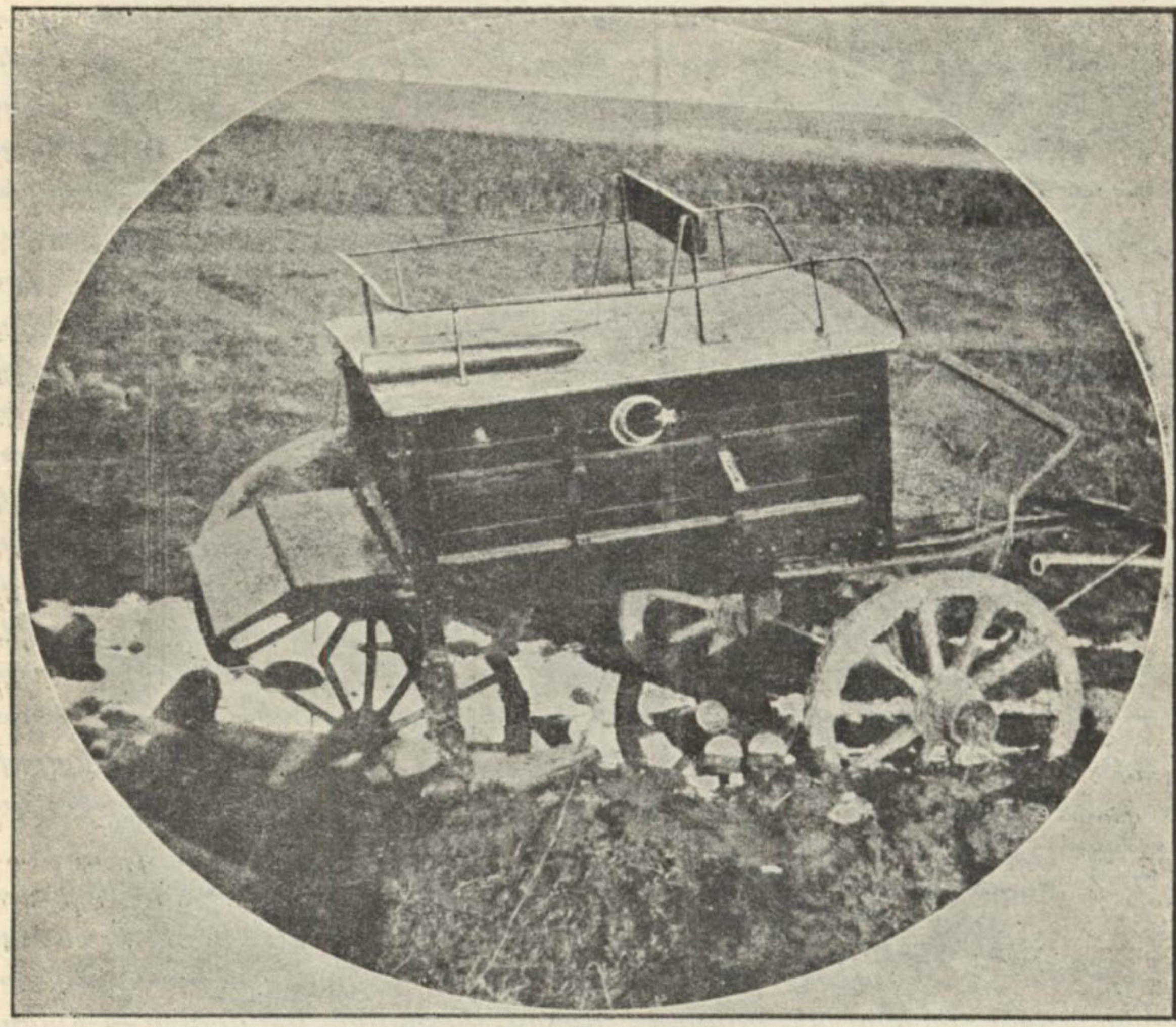

Քումանովօի մէջ լքուած թրքական ռազմանիւթի սայլ մը

Ա. Բանակին կողին սպառնայ, ուրկէ զի ինք ատեն ունենայ քաշուելու, բայց տակաւին այս հրամանը չգործադրուած, սերպ թնդանօթներուն կրակը դարձաւ այնքա՛ն ահաւոր, որ Է. զօրաբանակը քայքայուեցաւ անդարմանելի կերպով: Երեք հեծեալ զօրախումբեր՝ ռումբերու տարափին տակ ամբողջովին բնաջինջ եղան: Դիմադրութեան ամէն յոյս կորած էր, և Թուրք զինուորները ոչ մէկ կէտի վրայ կրնային հաստատ մնալ. ընդհանուր չփոթութիւն մը գրաւած էր զիրենք, ոչ իսկ զէնք կ'արձակէին: Այն ատեն՝ Չէքի փաշա՝ առանց այլ ևս Ճավիտ փաշայի

գործողութիւն սրտխնդիր ապառնալու, նահանջի հրաման առաւ, ինչ որ առիթ զարհուրելի ալէկոծ: Սկիւտի բնակիչները զօրաժիները, մեծ մասամբ Ալպանացի, որ ամէնէն առելի ենթակայ էր Սերպ առաքելու կրակին ու խուճապի մէջ կը գտնուէր, նահանջի փողին ձայնը առնելուն պէս սկսաւ փախչիլ անհալի ամազմներով, որպէս խուճապը տարածեցին բոլոր զօրանոցին մէջ: Այլ ևս ոչ կարգ պահուեցաւ, ոչ կոչում: Իւրաքանչիւրը կ'ապրէին, կը պատասխին խնդալեր դիմադրութիւնները կատարելու և բանակին ընդհանուր նահանջը կանոնաւորելու համար: Այնուամենայնիւ վայրենի վոյնասունը կը խնդէր իրենց ձայնը: Մէկ քանի վոլրիկան վրայ, ամբողջ բանակն էր որ կը սկսէր փախչիլ դժոխային դառնաձայն գոչմամբ մը և երեսակայելիք ամէնէն խառնաշփոթութեամբ, կառք գոչեցին վրայ ձգելով զէնք, ռազմամթերք ու ինդանոթ: Շատ զինուորներ ինքնանօթները ձիերը քաշկռեցին և անոնց վրայ ցատկեցին, առանց չուռ փախչելու համար: Իսկ յետամնացները ապիտակ դրոշ պարզելով անձնատուր կ'ըլլային: 500 Արնաուռնեցի խումբ մը որ նոյնպէս ապիտակ դրոշ պարզած էր, առաջնորդի հրամանատարութեան մը ենթարկեց սերպիական 7րդ և 18րդ զօրադասնեղերը, որոնք առանց կռակոծելու իրենց կը մօտենային, անձնատուր ինալ դրօշէն խոտառած: Յետևէն երկու ժամ առաջ, սերպիական Ա. բանակը որ մինակը կռուած էր Օսմ. Արնաուռնեցի բանակին մնծագոյն ոյժերուն դեմ, կը պրուէր Բուամանօվոյ, ինչպէս նաև քաղքին արևմտեան կողմը իջնող բարձունքներուն ու Լիւբօվօի հովիտը: Իր ալ ինալ, վերջին ճիգով մը ևս մղեց Ս. զօրաբանակին մնացորդները, պրնիկ կողք կողքի հարուածելով զանոնք, և պրուեց Մաքէժիքիի բարձունքներուն վրայ պատրաստած ռազմակուռ դիրքերու շարք մը, որոնց չնորհիւ ամէնէն կարելի էր իրարու նահանջը պաշտպանել: Ճակատ փաչայի Զ. զօրաբանակն ալ, մնկուռացած ինալով, չկրցաւ ամրոզ Սերպերու յարձակմանց և իր կարգին նահանջից մեծ կռուռանութեամբ:

Իսկ Գարա-Սաֆա փաչայի հրամանատարութեան տակ գտնուող բանակը որ Զէրի փաչայի դիմաւորն այժմերուն ալ ինալ կը կազմէր, Պրիկոմնիցայէն յառաջացող պուլղար բանակին կռակծ Բօչանայի մօտ պարտաւինան մնացնալ ըլլալով, միջոց չունեցաւ Բուամանօվոյ ճակատամարտին մէջ ա՛ն և օժանդակութիւն ընծայելու Զէրի փաչայի: Այդ պարտաւինան ճամբան բաց ինալով սերպիական Բ. բանակին ճակ ինալին առջև, որ առանց նեղուելու մնաս Օվչէբօլօի գաշտը (Քէօփրիւլիի հիւսիսակողմը), ուր ձեռք անցուց պինաւորական իրեղէններ, որոնք ցոյց կու տային թէ Թուրքերը մնացիր էին այնտեղ ճակատամարտ մը մղելու(*): Օսմ. Արևմտեան բանակին մնծագոյն հատուածը կազմող ոյժերը

(*) Թուրքերու սկզբնական ծրագիրն էր մեծ ճակատամարտը մղել Օվչէբօլօի մէջ, բայց մտածելով որ այնտեղ իրենց դէմը պիտի ունենան սերպիական թէ՛ Ա. և թէ՛ Բ. բանակները. փութացած էին Բուամանօվօ, Ա. բանակին ընդառաջ, զայն մինակը ջախջախելու մտքով:

ցրիւ ցրիւ եղած, փախած կամ նահանջած էին, զանազան ուղղութիւններով, առանց իրարու մինչեւ հաղորդակցութիւն՝ պահել կարենալու։

Թուրքերուն աղէտը սակայն այսքանով չկեցաւ։ Քումանովոյի կայարանին մէջ՝ ուր ահաւոր խուճապը առաջնորդած էր Ջէքի փաշայի բանակը, անկէ Սկիւպ անցնելու համար, ոչ մէկ կարգադրութիւն եղած

ՍԵՐԲ ՀԵՏԵՒԱԿԱԶՕՐՔԸ

Ինչպէս կու գան, ինչ կը դառնան

էր։ Հինգ օրէ ի վեր անընդհատ հասած և իրարու վրայ խռնուած էին հարիւրաւոր վագոններ, որոնց բեռներն անգամ վար չէին առնուած։ Այնքա՛ն ինքնավստահութիւն կար Օսմ. բանակին մէջ, այնքա՛ն ապահով էին թէ յաղթական պիտի ելլեն և թշնամին փիւսկիւրթմիշ ընելով Սերպիա պիտի մտնեն, որ ամէնէն տարրական զգուշական միջոցներ իսկ

անտեսուած էին կայսրանին մէջ։ Եւ սակայն զինուորական գործողութեանց ամէնէն անհրաժեշտ յենակէն էր ան։ Սեպտեմբեր 11ի արշալոյսին՝ երբ ճակատամարտը վերսկսած էր առաւօտեան ու Սերպերը ձեռնարկած էին յարձակողականի, Մանասթըրէն գաչտային թնդանօթներու հրետաչարքեր հասած էին, բայց ոչ ոք գանդաղ վար իջեցուցած էր վակոններէն, մինչդեռ անդին՝ Օսմ. բանակը վայրկեանէ վայրկեան կ'ընդգծուէր՝ դիրքերու ակտրութեան պատճառաւ։ Մէկ քանի ապաններ արդէն կայսրան կը գանուէին, երկաթուղիի պաշտօնեաներուն կ'րսէին. — «Հարկ չկայ աճապարելու, թո՛ղ մնան. թշնամին փիւաիւրթիշ եղած է և առաջ կը քալէնք»։ Յետոյ յանկարծ, պարտութիւնը դիրքերն անդադրին փոթորկաւութեան մը մատնած էր։ Սկսած էին հետապիր դարձնել Սկիւպ, փոթոթ վախն իջնդրելով։ Երբ փախչող բանակը խառն ի խուռն կը կուտակուէր կայսրանին բոլորտիքը, երկաթուղիի դիծերուն վրայ ա՛յն աստիճան անկարգապահութիւն կը տիրէր որ հարիւր երկու կառախառնը կրցան մնալով։ Բոլոր շրջականերու Իպտիները, կիները, ազատ, ծերունիներ՝ դիզուած էին վակոններուն մէջ, ու նաև վակոններուն վրայ։ Ուրիշներ՝ իրենք կը բզքտէին տեղ բռնելու համար։ Շատեր մոռնալով այդ դարնոտելի պահերուն։ Ինակչութիւն վրայ ուելցած էին ապաններէ, և անոնց հետ ալ զինուորները։ Ոչ մեծ ճնշուած էր, ոչ պզտիկ։ Մարդուժը կը չարունակուէր, ու չկար իր պատասխանատուութեան տէր ճնշուած մէկը որ աչխատէր այդ խառնիճաղանճը կարգադրութեան բերելու, և կարելի դարձնելու կառախառնները մեկնումը։ Գիծերէն մէկ քանին բռնուած էին հայդուկ, պիսմիտով, ռազմամթերքով լեցուն կամ մասամբ միայն պարպուած վակոններով, որոնց վրայ նայող անդամ չկար։ Սակայն ազատ գիծեր չէին պակսեր, որոնցմէ կարելի էր օգտուիլ, եթէ փոխադրականները դանդաղ խճողած չըլլային։ Տիւր բան էր մանաւանդ վիրաւորներու վակոններուն վրայ կատարուած յարձակումը։ Փոխադրականներ դանդաղ բռնութիւնը դէմ կը նետէին վակոններէն, իրենց տեղ բռնելու համար, ու խեղճերը՝ գետնին վրայ կը կոխոտուէին, կը ճզմուէին անխնայ, և իզուր իրենց խոցուած թոքերուն վերջին հեւքը կը ապաւէին զսպի ապերախտ ազատականներով, զորս մահիկ ընդ անդամ չկար։ Եւ սակայն ոչ ոք կրնար մեղադրել։ Մարդ չկար կառախառնները կարգի դնող, պաշտօնեայ չկար որ զանազան ճամբայ հանէր։

Այս ինքնին անտանելի տեսարանը տակի եղերական բան մը դարձած էր երբ վերջապէս Սերպերը յայտնուած էին կայսրանին հանդիպակաց բարձունքներուն վրայ։ Անդադրում հրացանաձգութիւնն մը և ճչմռտիա ջարդի մը ենթարկուելէ վերջ, այդ անտանելի խառնաման ակտած էր փախչիլ անկարգապրելի վայնասունով մը, կոխոտելով կիները ու տղաքը, և խոյանալով Քումանովօ–Սկիւպ ճամբան ի վար, որուն վրայ կը ցըրցքքնէր հետ ատած բոլոր իրեղէնները, զէնք, ատելիք, հագուստ, դիւրատար կարասիներ, և այլն։ Այդ ճամբէն կը նահանջէր նաև բրքական բանակին այն մասը զոր կարելի եղած էր մեկուսել ամենամեծ

դժուարութիւններով։ Ֆրանսացի մը որ Սկիւպ կը բնակէր և ականատես եղած էր այդ նահանջին, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ զայն Տպագի մէջ(*).—«Ճակատամարտին բոլոր վերապրողները Բուլմանօվօ-Սկիւպ ճամբուն վրայ խառնուած են։ Ամբողջ գիշերը քալած են առանց անուղղ առնելու, և հիմայ, անկարգ յորձանքի մը պէս կ'երթան խճողուիլ Սկիւպի փողոցներուն մէջ։ Անվերջ ապտանգք մըն է վիրաւորեալ, առանց պետի մնացած զինուորներու, որոնք անօթութենէ մեռնելու վիճակին հասած են (զինուորներէն չատերը երկու երեք օրուընէ ի վեր ոչինչ կերած էին)։ Սանձազերծ ձիեր կ'ոլորտին այս ու այն կողմ։ Չկայ ոչ մէկ զինուորական խումբ որ քիչ չատ կարգապահ մնացած ըլլայ։ Ճչմարտապէս զարհուրելի ու սրտակեղէք վախատես մըն է ասիկա։ Բոլոր այդ զինուորները, երկու կամ երեք հազի քալ քալի, առանց ապագի, նոյնիսկ առանց ներկայի, կ'ուզեն դէպի Սկիւպի կայարանը, և անոնց ամէնուն ալ աչքերուն մէջ ասկաւին կարելի է կարդալ զիրենք չարդուկտար ընող սերպիական սուիներուն դրոշմած արհաւիրքը։ Յանկարծ մէկը կը պոռայ. «Կեսարուր կիդիյօր», ինչ որ սուտ է։ Բայց լոկ այդ ազազակը կը բաւէ առնծելու համար նոր խառնաչփոթութիւն ու նոր խուճապ, որու միջոցին ազատուած մէկ քանի թնդանօթները վարող թնդանօթաձիգներն ալ, որոնք քիչ չատ պատրաստութեան տէր եղած էին և թնդակոծին հրամաններու չէին լքեր, ատրուաձիերը կը բռնեն իրենց կողքին, վար կը ցատքեն ձիերէն, կը կտրեն զանոնք կառքերուն կապող փոկերը, յետոյ նորէն անոնց վրայ կը ցատկեն և կը փախչին ամէն ուղղութեամբ։ Սկիւպի փողոցներուն մէջ այդպէսով 18 թնդանօթներ լքեցին։ Ժամ մը վերջ միայն, ազայմը, որ հակառակ այդ վնասեցուցիչ անցքերուն կրցած էր յիշել իր պարտականութիւնը, եկաւ վերցուց թնդանօթներու բռնակները։ Սկիւպի կայարանին մէջ՝ փախստականները լեցուցին կառախտումբի մը վագոնները. չատերն ալ կառախտումբերուն վրայ ելան։ Յերեկէն վերջ, ժամը 2ին, Թուրք սպաները եկան հասան փախստականներուն և ըսին անոնց. «Գոյէ՛ք ուր որ կ'ուզէք, զո՛ք այլեւս զինուոր չէք, չունք ուժեր ձեզ»։ Այն ատեն, բոլոր այդ մարդիկը նետեցին ինչ զէնք որ մնացած էր քովերնին, նետեցին նաև իրենց փամփչատակարները և ձգեցին փախան Գալքանաէլէնի ուղղութեամբ»։ Դժբախտ Թուրք սպաները որոնք այսպէս իրենց անարժան զինուորներուն վատութիւնը կը խարանէին, արժանեօք կատած էին այդ ազէտալի ճակատամարտին մէջ, ուր իրենցմէ չատեր ինկան։

Այդ միջոցին՝ Սերպերը գրաւած էին արդէն Բուլմանօվօի կայարանը, գերի բռնելով բոլոր յետաձիգները։ Անոնց գրաւեցին նաև 10 վագոն վիրաւորներ, զորս Սերպ կարմիր Խաչի խումբեր սկսան տարին փութով։ Իսկ Սերպ կամաւորներ և հրոսախումբեր՝ չքնաղակոյս իսլամ գիւղերը թալլելու և գաղջ իսլամներն սպաննելու վրայ էին այդ միջոցին, խնա-

(*) Արտատպուած գնդապետ Գուքաղէյլի La Guerre Turco-Balkanique գործին մէջ։

յետոյ լոկ կիներուն և աղջիկներուն, որոնք ջարդուողներու բախտին նախանձելու չափ առիթներ պիտի ունենային: Թուրքերը՝ իրենց խուճապին մէջ ոչ իսկ քանդած էին երկաթուղիի գիծերը, դէպի Սկիւպ

Քումանովոյի մէջ Սերպերուն ձեռքը ինկած հրացանները

առաջ քալելու համար մեծ դիւրութիւն ընծայելով Սերպերուն: Իշխան Ալէքսիս որ վայրաշարժով մը հետազօտած էր ճամբան, վերադարձին լուր բերաւ թէ ոչ մէկ գիծ քանդուած է: Այս հետազօտութեան միջոցին՝ Քումանովոյի հիւսիսային կողմը գտնուող Հաճիլէրի կայարանին

մէջ, իշխանը պահ մը կայարանապետին խուցը մնաց էր հանդչելու համար։ Կայարանապետը փախած էր, բայց անոր տեղակին վրայ բայ կը մնար դիրք մը, ուսկից ալ տակաւին դադջ աւրձով կիսամին լցուն գաւաթ մը և մարած սիկարէթմը։ Դիրքը՝ Բօլ ալ Բօքի ամենաբաց վէպերէն մէկն էր, Մօնսիճօ Տիւբօնր։ Մինչդեռ անդին կը լրանար ամենաուշադրաւ ճակատամարտ մը որ 60 ժամ տևած էր, և տեղի կ'ունենայինն այնքան պարտութիւն անցքեր, Համիլէրի կայարանապետը Բօլ ալ Բօք կը կարդայ եղեր...

Քառանօվօի մէջ Սերպերը ձեռք անցուցին նաև Զէբի փաշայի և Արեւմտեան բանակին Ընդհ. Հրամանատար Ալի Բիզա փաշայի, ինչպէս նաև Օսմ. ուրիչ հրամանատարներու մէջն փախուստակուած հետապիրները։ Անոնցմէ մէկ քանին՝ զոր կը խորհրդանշանք տալու, ցոյց կուտան Օսմ. հրամանատարներուն հոգեկան դրութիւնը այդ եղերական օրերուն։ Զէբի փաշայի առաջին հետապիրը, ինչպէս պիտի տեսնուի, խելքերու հաղորդուելիք «պաշտօնական» հետապիրի մը բնոյթը ունի, մղոններով հետ է իրականացնելէն։ Յաջորդ հետապիրներուն մէջ տակտին, փաշան կը տիրապետի քիչ ատ քիչ պարզել տխուր իրողութիւնը. —

Զհմի փաշա՝ ընդհանուր հրամանատար Ալի Բիզա փաշայի.—

10 Հոկտ.—Ձավիտ և Ֆէյթի փաշաներու հրամանատարութեամբ՝ բանակը ռազմագիտական շարժում մը ըրաւ և Քուսմանօվօի մէջ սերպ բանակին վրայ յարձակելով յաղթեց անոր։ Սերպերը ահագին կորուստ ունեցան և ետ քաշուեցան։

Զհմի փաշա՝ ընդհ. հրամանատարին.—

11 Հոկտ.—Հրամայեցի Ձավիտ փաշայի որ Զ. զօրաբանակով անցնի սերպ բանակին աջ թեւը, անոր նահանջը կտրելու համար։ Այդ շարժման մասին յայտնի լուրի մը կը սպասեմ այս իրիկուն։

Ալի Բիզա փաշա Ալպանացի պէս Իսա Պօլիչիճացի.—

11 Հոկտ.—Մինչև այսօր մեր մարտանոցներէն 68,000 հրացան առիք և դեռ բան մը չըրիք։ Բրիշթինա գրաւուեր է. ասիկա ամօթ մըն է Պետութեան ու ժողովուրդին համար և անարգանք մը՝ Օսմանեան բանակին համար։ Դուք չբռնեցիք ձեր խոստումները։ Փութացէք հրամախումբեր կազմելով թշնամին վրայ յարձակելու, քանի որ չէք կրնար կանոնաւոր կռիւ մղել անոր հետ։

Զհմի փաշա Ալի Բիզա փաշայի.—

22 Հոկտ.—Զեզի ծանուցի թէ մեծ ճակատամարտը տևեց մինչև իրիկուան ժամը 6։ Մեր Լ. զօրաբանակը շատ մեծ կորուստ ունեցաւ։ Անոր օժանդակելու համար հրամայեցի Ձավիտ փաշայի որ սերպական աջ թեւը անցնի և ատով ետ քաշուելու միջոց ընծայէ Լ. զօրաբանակին։ Հրամայեցի նաև Ֆէյթի փաշայի որ Սերպերէն չշրջապատուած՝ ետ քաշուի յամրաբար։ Բայց դեռ այս հրամաններս չգործադրուած, կռիւը կը շարունակուէր, որով Լ զօրաբանակը սերպ թնդանօթներուն կողմէ աներեւակայելի (ապորագծուած) կրակի մը ենթարկուելով խուճապի մատնուեցաւ և ակաւ փախչիլ, ի պէս այդ մահացու կրակէն խուսափելու միջոց մը վնտռելով։ Այս պայմաններուն մէջ Լ. զօրաբանակը գրեթէ ամբողջովին ոչնչացաւ։ Մեր 150 թնդանօթները, ռազմամթերքն ու պաշարը լքուեցան փախուստի միջոցին։ Մնացած սակաւաթիւ զինուորները խելայեղ վիճակի մէջ հասան Ալիւպ Ձավիտ փաշայի շարժումը ձախողած էր։ Իր աջ թեւին վրայ կռիւը կը շարունակուի տակաւին, բայց Զ. զօրաբանակը շատ տկար է թշնամին ետ մղելու համար։ և կը վախնամ որ իր դիմադրութիւնը կարճա-

ան ըլլայ։ Գալա Սաիտ փաշային ե. զօրաբանակը, որուն միացած է նիզամիէներու զօրաբաժին մը, կուու բռնուած է Պուլկարներուն հետ՝ Քօչանայի մօտ։ Թէև մեծ կորուստ պատճառած է Պուլկարներուն, բայց շատ յոգնած ու ջախջախուած ըլլալով, Շէֆիկ կը քաշուի։ Շատ դժբախտ եմ ձեզի պաշտօնապէս ծանուցանելով որ մեր մեծ ճակատամարտը կորսուած է։

Ալի Րիզա փաշա Զհիի փաշային.—

16 Հոկտ.—Մեծ ճակատամարտին կորուստը վիս շատ տխրեցուց։ Հոգիս լեցուած է դառնութեամբ Պատերազմին բախտը այս անգամ նպաստաւոր եղաւ թշնամիին. ասիկա կրնայ պատահիլ ամէն պատերազմներու մէջ։ Ձեզի խորհուրդ կուտամ որ համակերպիք և կը մաղթեմ արիութիւն՝ ներկայ կացութեան տհաճութ պահերուն մէջ։ Ե. զօրաբանակի բոլոր ոյժերը Սկիւպի օգնութեան դրկեցէք. ես ալ պիտի աշխատիմ ասկէ ձեզի օգնական զօրք դրկելու։ Առաւած օգնէ ձեզի։

Ֆեխի փաշա Ալի Րիզա փաշային

16 Հոկտ.—Կը վերադառնամ մեծ ճակատամարտէն։ Ե. զօրաբանակը ամբողջովին փճացած է։ Իմ հրամանիս տակ՝ Սկիւպի մօտ գտնուող սակաւաթիւ բանակը կատարեալ վհատած է։ Կ'աշխատիմ անոնցմով մէկ քանի զօրախումբ կազմելու և թշնամիին Սկիւպ մուտքը արգիլելու։

Ալի Րիզա փաշա Ֆեխի փաշային.—

16 Հոկտ.—Մեծ ճակատամարտէն կորուստը վիս անմխիթար կը թողու, բայց ասիկա կրնայ պատահիլ ամէն պատերազմներու մէջ։ Կը խնդրեմ որ պաշտպանէք Սկիւպը։ Եթէ կարելի ըլլայ, օգնական զօրքեր պիտի դրկեմ ձեզի։

Զհիի փաշա Ալի Րիզա փաշային (Սելանիկ).—

16 Հոկտ.—Ձավիտ փաշային Զ. զօրաբանակը Ջարդ ու փշուր ըլլալով քաշուած է Սկիւպ՝ իր յարձակումը Մերպերուն դէմ, բոլորովին ձախողած է Թէթովոյի բերդին զօրաբաժնին անկարգապահութեան պատճառաւ։ Երբ նահանջի հրաման կը տրուի այդ զօրաբաժնին, անոնք իսկոյն կը ձգէ կը փախի, խուճապի մատնելով միւս զինուորները, որոնք անոր օրինակին կը հետեւին։ Մեր գլխաւոր ճակատամարտը կորսուած է և Ե. զօրաբանակը ամբողջովին աչնչացած։ Ե և Զ զօրաբանակներէն մնացողները միացնելով, տալիս 10,000 հոգի կարելի է դասացնել։ Այդ օր ճանապարհին վրայ գտնուող կղերը որպէս զի ժողովուրդը ոտքի հանեն հայրենիքին պաշտպանութեան համար, որովհետև մինչև այսօր տալիս 15,000 հոգի զէնքի դիմած են։ Այդ 15,000 անկանոն զինուորներուն և կանոնաւոր բանակին մնացորդներուն հետ կը ջանամ պաշտպանել Սկիւպը, և դիրք բռնած եմ մինչև Զենէլիքա (Սկիւպի ու Քէօփրիւլիի միջև)։ Սկիւպ կատարեալապէս ամրացի է։ Անկէ կողմ սարսափ կը տիրէ։ Անկարելին պիտի ընենք հայրենիքին փրկութեան համար։

Ինչպէս կը զգայուի նաև այս հեռագիրներէն, Փուամնոզլոի ճակատամարտին մասնակցեցան Օսմ. Արեւմտեան բանակին դրեթէ ամբողջութիւնը կազմող զվխաւորագոյն ոյժերը, և ասիկա մանաւանդ կը բացատրէ հրամանատար փաշաներուն յուսահատութիւնն ու պատերազմին նչանակութիւնը։ Արեւմտեան բանակը, այդպէս ջախջախուելէ ետք, այլևս բացարձակապէս անկարող կը դառնար ո՛և է յարձակողական չարժման, և յոյս չունէր Պալէն նոր ոյժ առնելու, որովհետև ցամաքի ճամբան խլուած էր Թրակիոյ մէջ Պուլկարներուն կատարած յառաջխաղացութեամբ, և ծովուն վրայ ալ տէր կը մնար յունական նաւատորմիղը։ Ճակատամարտը տեղի ունեցած էր քսան քիլոմէթր հե-

կարութեամբ ճակատի մը վրայ, և տեւած էր երկու օր ու գիշեր մը։ Թուրքերու կողմէն՝ մեռնակցած էին աւելի քան 80,000 հոգի, որոնցմէ 6000ը սպաննուեցան և 4000ն ալ վիրաւոր կամ գերի մնացին։ Գերիներուն մէջ կը գտնուէր նաև Օսմ. հեծելազօրքին հրամանատար Ֆաիք

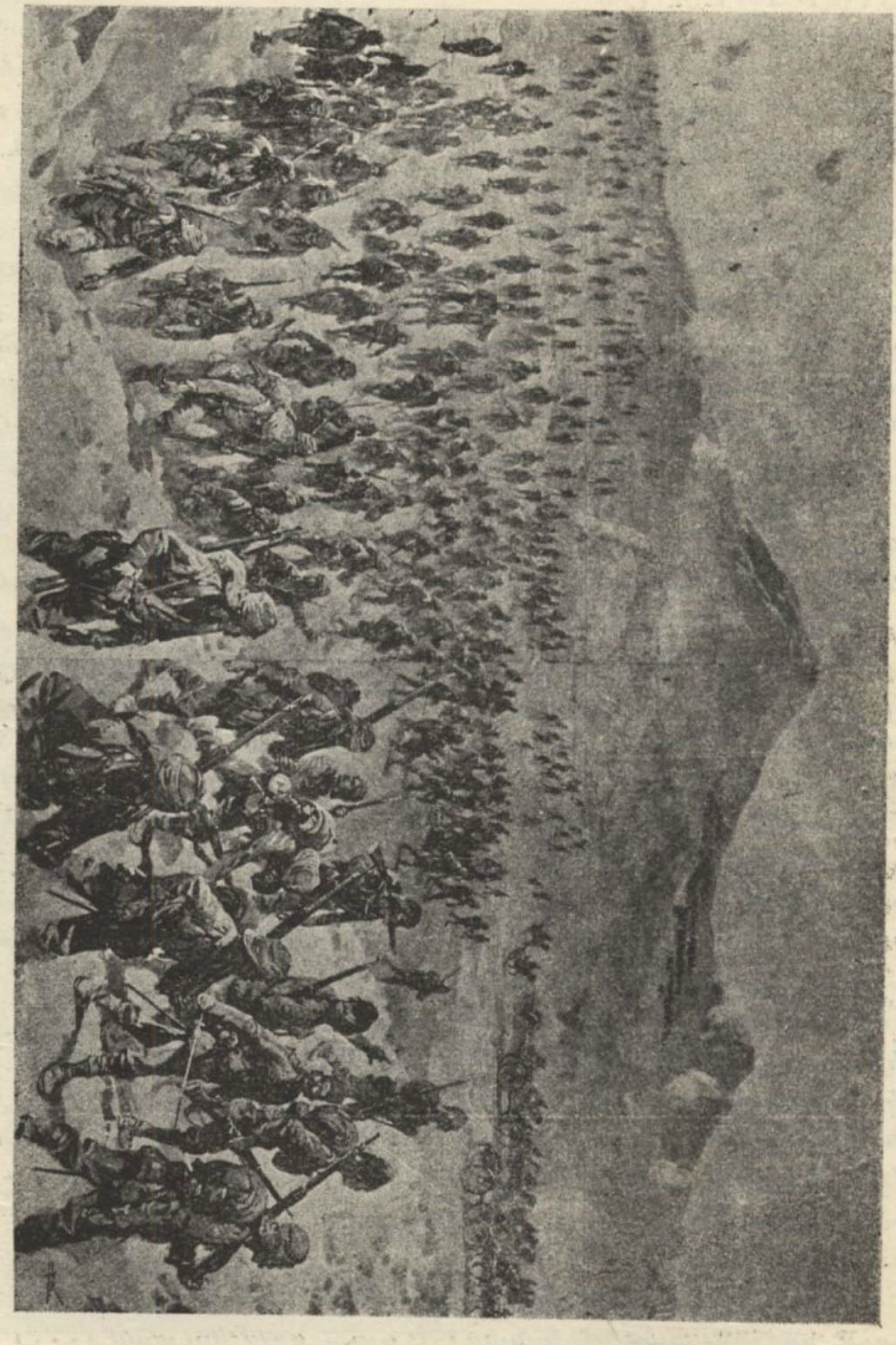

ՔՈՒՄԱՆՈՎՕ-ՈՍԿԻՒՊ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ
Տեսարան մը Քումանովօի խուճապային նահանջէն

պէյ, որ Պէլկրատ ղրկուեցաւ։ Սերպերուն ալ սակայն շատ սուղ արժեց յաղթանակը, մօտաւորապէս 3000 մեռեալ ու վիրաւոր, որոնց մէջ բազմաթիւ սպաներ։ Հետեւակազօրքի 7րդ զօրագունդին բոլոր սպաները, բացի երկուքէն, ինկան կռուի դաշտին վրայ։ Սերպերը

ամէնէն աւելի կարեւոր տուին Թուրք հրետանիին դրաւած բարձունքները յարձակմամբ առած առնելին։ Այդ պիրքերը պատուական դիրքեր էին Պոլսոյ պաշտպանութեան համար, որովհետեւ միայն անոնք կրնան Թուրքերը ետ մղել այն դժուարին կրակէն, որ ճակատամարտին բախտը վճռեց։

Մեկ քանի օր վերջ, ամենամեծ անհանգստութեան մը պատճառ էր այդ ծիծաղելի բարձունքներուն վրայ, ուր զարեւոր վրէժի մը մասին խարազանուած երկու ազգեր իրար մօտ հասած էին անհնազանդ։—«Շատ արտաքին բան մըն է ճակատամարտի դաշտին պարզած տեսարանը, կը դիտէ Քղմակիից մը։ Հարիւր հատ հասած, ինքզինքնիս կը գտնեմ Թուրքերուն լքած Բրուբի մնացորդներուն առջեւ։ Լռիկ կեցած են այնտեղ, պատրաստ իրենց ծառայութիւնը վերսկսելու, որովհետեւ Թուրքերը ոչ իսկ ժամանակ ունեցած են զանոնք անպատուաբեր վիճակի մը մէջ դնելու։ Ուսմերին ու փամփուշտներ կրուած են վերէնը, և անոնց չորքը կը տեսնեմ ձիս մը, արիւնոտ լսիներ, նօթատետրեր և գերմաներէն հրահանգ մը՝ մնացորդներու գործածութեան յատուկ։ Քիչ մը աւելի անդին կը տեսնուին փոքրիկներն ճեղքուած ձիեր, որոնց չորքը չունենալը սպառած են յամով հիմակուց։ Ամէն բան ցոյց կու տայ թէ Թուրքերը չափազանց խելայեղութեան մատնուած էին։ Վերջ օր անցած է ճակատամարտէն ի վեր, ու տեսանելի է դաշտին վրայ տարածուած գլուխներուն հասարակ մը՝ մնացորդներու գործածութեան յատուկ։ Քիչ մը աւելի անդին կը տեսնուին փոքրիկներն ճեղքուած ձիեր, որոնց չորքը չունենալը սպառած են յամով հիմակուց։ Ամէն բան ցոյց կու տայ թէ Թուրքերը չափազանց խելայեղութեան մատնուած էին։ Վերջ օր անցած է ճակատամարտէն ի վեր, ու տեսանելի է դաշտին վրայ տարածուած գլուխներուն հասարակ մը՝ (*)։ Ամբողջ 12 քիլոմէթր տեղ ձիով կը հետեւիմ այս բոլոր քաշերուն կողմէ կատարուած յարձակութեան, կը տեսնեմ թէ ո՛ր կողմը ետ են, ու ինչպէս են։ Ամէն կողմ գերեզմաններ, դարձեալ գերեզմաններ։ Ուր որ գտնես՝ միշտ նոյն զարհուրելի տեսարանը։ Մեկ ազգ մը միայն կայ, ձի մը որ ինքզինքը կը ցաւի այդ տեսարանին մէջ։ Բանտարկեալ մըն է, ու կը հասկնամ, կը գտնեմ Յեխի պէյի ազատական ու Արմատականը կիներ ու աղջիկ չարչելին, և որ իր շրջակայ հողերով ամենազարդարուն տեսարան մը կը պարզէ։ Կը հետեւիմ անոնց և կ'ուզեմ Բանտարկեալ, որուն կանգնուն մնացած մենարձերուն մէկը կ'երեւայ հետեւէն։ Թնդանօթի կատաղի կատարած անխ մը, ահռելի կատաղի մը, ուրիշ մըն ալ՝ ռազմամթերքով լեցուն, 155 միլիմէթրնոց ռումբեր, հրացաններ ու փամփուշտներ այնտեղ լքուած են խուճապահար թրքական բանակին կողմէ։ Եւ սակայն, եթէ Թուրքերը ուզէին, դիւրաւոյն պաշտպանութեան ենթ ուրիշ դիրքեր մը կրնար դառնալ սակայն։ Ակնհայտ է որ Սերպերու քաջութեան և խաբեբայութեան առջեւ ձգած փախած են։ Կը մնայի Բանտարկեալ ատուարձանը. մեռած ձի մը կը փակէ ճամբան։ Չորս տարեկան աղայ մը կը խաղայ անոր ճիչա մօտը։ Ցեղայ փողոց մը ուր ոչ ոք կ'երեւայ։ Ամէն կողմ ամայութիւն։ Կ'ուզեմ դուռ մը հրել ու չեմ կրնար։ Ի դուռ «այժ կուտամ»...։ Դիակ մը որ ինկեր է դրան հետեւը, կ'արգիլէ մուտքը։ Անոր քով՝ գետինը նստած է պզտիկ քուրդ պէպէք մը որ ժպտուն դէմք մը ունի...։ Ո՞ւր է այն

(*) Զկարենալով բոլորն ալ թաղել կամ վերցնել Սերպերը քարկուղով այրեցին զանոնք։

մանուկը որ այդ պէպէքին հետ կը խաղար։ Տարակոյս չկայ որ մնուած է սա միւս մարդուն պէս որ դրան բացուիլը կ'արգիլէր։ Ողջ ըլլալով

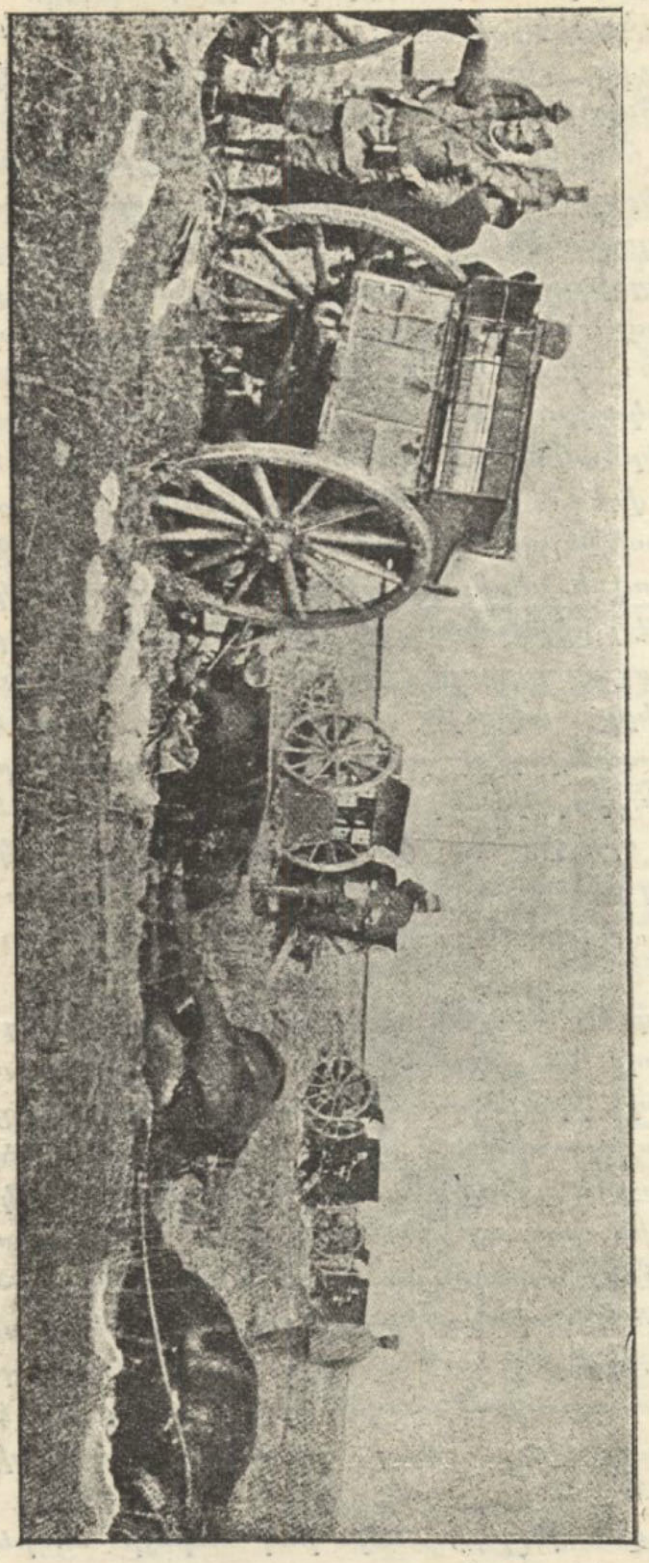

Գերմանիոյ մէջ տեսած քարեկան կառքերէն

երեք պզտիկ չուներ ու կատու մը միայն կը տեսնեմ։ Եւ ահա քաղքին կեդրոնն եմ։ Բազմաթիւ տուներ իրենց դրան վրայ խաչ մը կը կրեն. ուրիշներ ալ մահիկ մը։ Արնաւէթ պաշտպաններն ասկայն ոչ առաջիններուն նման են ոչ ալ վերջիններուն։ Ամէն բան այրած, ամէն բան աւերած են. յետոյ ապականած ու կողոպտած են Քրիստոնեան ալ, Իսլամն ալ։ Մինչեւ այս ցաւագին ուխտազնացութեան մէջ եմ, ազատներ կը պատկին գլխուս վրայ։ Հազարներով կը դառնան այդպէս, արձակելով եղերական, դժխեմային կոխիններ՝ որոնք աւելի զարհուրազին կը թուին երբ մարդ կը մտաբերէ թէ ինչո՛ւ այդպէս երամ երամ այս կոտմերը իջած են։ Ամէն կոտմ սերպիական դրօշներ կախուած են պատուհաններէն։ Ամէն անդին՝ մէկ քանի վաճառատնոցներ բացուած են, և մանկատի վաճառորդներ չամիչ ու սիկարէթ կը ծախեն զինուորներուն։ Այն որ զինուորական չէ, թող չփորձուի հոս կամ միւս գնելու. որքան ալ խոշոր դումար մը վճարէ, ոչինչ կրնայ գտնել Գուսանօվօի մէջ։ Զինուորները իրենց կանոնական պարէնով կ'ապրին, ճիշդ ռազմափորձերու ատենուան պէս։ Ապահովաբար անօթի մնայի, եթէ պարզ գինուոր մը ինծի չնուիրէր իր ալիւրոտ թէփէ հացը։ Ան քալ գինուորը։ կը խնդայ՝ անանկով որ ախորժակով կ'ուտեմ։ Հարուստ չէ, և սակայն,

իր ամբողջ փոխարինութիւն՝ ձեռքի սեղմում մը միայն կը պահանջէ ու կը ձգէ կ'երթայ։ Գիշերը կը հասնի. երկար կարաւաններ կ'երթեւեկեն. անոնք որ պարապ են՝ Վէլէսէն (Քէօփրիւլի) կը դառնան. լեցունները՝ պաշար ու ռազմամթերք կը տանին պատերազմի գիծին ճակատը։ Այս ամէնը կը կատարուին գիշերուան ընթացքին, ամենակատարեալ կարգապահութեամբ։ Թռչուններու ամբողջ խումբեր կը տեսնենք։ Այս թափառաշրջիկները իրենց հետ կը քշեն ծանր պարտայով մը բեռնաւոր ջորիներ, ու կուգան Սերպիոյ պաշտպանութեան ապաւինելու։ Երեք քիլոմէթր հեռուն եմ կայարանէն, և կ'ուզեմ անպատճառ Սկիւպի թաղը տեսնել։ Կ'անցնիմ բացօթեայ բանակած զինուորներու շարքերուն մէջէն. ասդին անդին վառուած կրակները, գիշերուան մէջ, գեղեցիկ տեսարան մը կը պարզեն։ Փողի մը ձայնը կը լսուի. կրակմարի հրամանն է, որ զարմանալի հանդարտութիւն մը կը կազմէ բանակեղին մէջ վառվռած կրակներուն և մերձակայ հրդեհներուն հետ։ Ժամը 5ին, երբ վերջապէս կը մեկնիմ Քումանովօէն. կայարանը խճողուած է թշնամիէն գրաւուած լեռնային թնդանօթներով, բանակելու յատուկ ամբողջական կազմածով մը, պաշարներով և ուրիշ իրեղէններով։ Զինուորական կառախումբի մը, և անոր ալ մէկ բեռնակառքին մէջն եմ, զինուորներու հետ։ Ինծի ցոյց կուտան այն հողամասը որուն վրայ կը գտնուէր Թուրք բանակեղը։ Վրաններուն տեղերը տակաւին յայտնի են։ Կը տեսնուէին նաև այն պզտիկ խրամները զորս Սերպերը բացած էին ճակատամարտի դաշտին վրայ։ Փոքր փոս մը և փոքրիկ ալ հողակոյտ մը անոր առջեւ. ահիկա էր միակ ապաստանը որ զինուոր կը պաշտպանէր թշնամիին կրակէն։ Թուրքերը այնտեղ ալ կրնային դիմադրել։ Բարձունքներ ու բլուրներ կը վխտան չորս դին, և տակաւին կրնային մէյ մէկ անառիկ ամրոցներ դառնալ»։

Ուրիշ թղթակից մը կը գրէ. — «Թապանօվչէէն հետեւան գացի մինչև Քումանովօ, և ամբողջ 12 քիլոմէթր ճամբու վրայ, հովտին երկայնքին ու զայն եզերող բլուրներուն կատարը վերապրեցայ Թուրքերու խուճապն ու խելայեղումը և անոնց փախուստը սերպ թնդանօթներու ահուելի և մահացու կրակին տակ։ Թապանօվչէի կայարանէն երկու քիլոմէթր անդին տեսայ Քրուբի երկու հրետաշարք և 75նոց ութ թնդանօթներ, որոնք ծածկուած էին երկաթուղիի գիծերուն հողաբարձունքներուն ետին։ Թնդանօթաձիգները, ձիերուն փոկերը կտրելով ձգած փախած էին, լքելով նաև ռազմամթերքի կառքերը, որոնցմէ ոմանք լեփ լեցուն են դեռ։ Այդ փախուստով սակայն չէին փրկուած, որովհետև 300 մէթր անդին, սերպ հրետանին ջարդուփշուր ըրած էր զիրենք։ Ճամբուն վրայ, ամէն կողմ կուտակուած են հրացաններ, պայուսակներ, ռազմամթերք, նոյն իսկ սպայի սուրեր։ Եւ սակայն, այդտեղ պաշտպանութեան նպաստաւոր սքանչելի բնական խրամներ ու բարձունքներ կան, որոնցմէ Թուրք բանակը կրնար օգտուիլ ու դիմադրել։ Բուն Քումանովօն, հարթ դաշտերով շրջապատուած, անառիկ քաղքի մը բոլոր պայմաններով օժտուած է։ Թուրքերը

տակայն չկրցան պաշտպանել զայն։ Ահա Բրուբի ուրիշ 150նոց թնդանօթներ. ահա նաև լեռնային թնդանօթներ՝ որոնք կայսրանը ձգուած են. այս վերջիններըը նոր նոր են, և ճշմարիտ գոհարներու կը նմանին։ Բոլորն ալ լքուած են թնդանօթաձիգներէն, որոնք, աւելի չուտ հեռանալու համար, ձիերուն վրայ ցատկեր ու փախեր են»։

Շնորհիւ Ռումանօվի յաղթանակին, ինչպէս նաև Գարա Սահա փաշայի դէմ տարուած պուլկարական յաղթութեան, Սերպ երկիր բանակները այլեւս առանց արգելքի կրնային իրարու ձեռք տալ, և իրականացնել իրենց համախմբութիւնը Վարտարի ափերուն վրայ, ինչ որ չատ վտանգաւոր ու դժուարին գործ մը պիտի ըլլար, եթէ թշնամին աւելի ճարպարութեամբ օգտուած ըլլար անոնց յառաջխաղացութեան աննպաստ պայմաններէն։

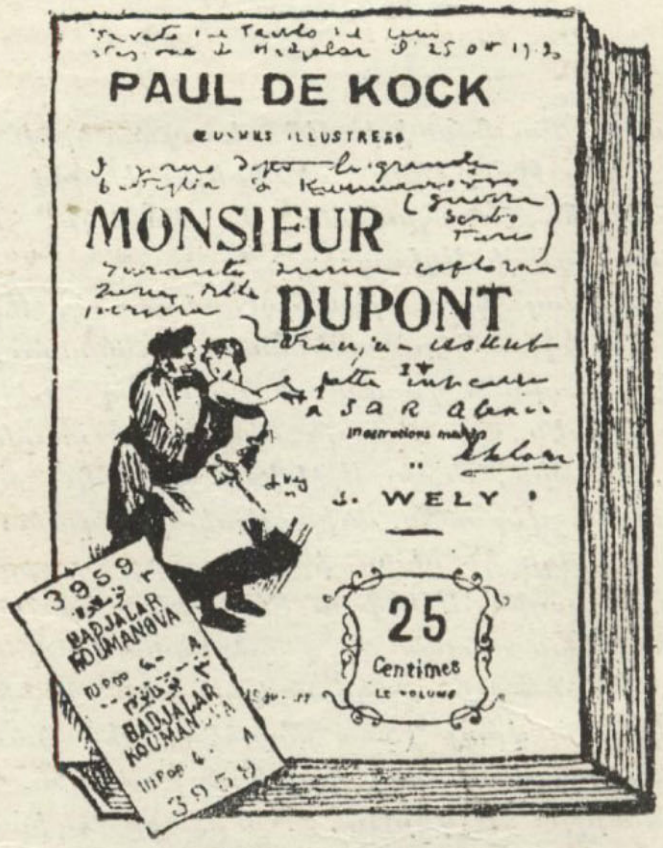

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՐՔ ՄԸ

Հաճիլէրի կայարանին մէջ ձեռք անցուած

Բոլ տը Քօքի հատորը (էջ 709)

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՍԿԻՊԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Առանց յամենալու Բուլղարիոյ մէջ, և օգտուելով անվիճար մնացած երկաթուղիէն, զոր Թուրքերը՝ աննկուն ատելով մը՝ չէին քանդած նահանջած ատեննին, սերպիական Ա. Բանակը չարունակեց իր յառաջխաղացութիւնը դէպի Սկիւպ։

Քաղաքը՝ որուն վրայ կը քալէր գահաժառանգ Ալեքսանդր իշխանը, Սերպերուն համար ունէր ամենամեծ նշանակութիւն։ Սկիւպ՝ առաջին անգամ ԺԲ. դարուն գրաւուած էր Սերպ Նէմանիչ Հարբսաւութեան Սթէֆան Զարէն, որ սակայն մէկ երկու տարի վերջ կորսընցուց զայն։ Յետոյ, 1279ին, ուրիչ Սթէֆան Զար մը, այս անգամ Միլիւթի Հարաւաւթենէն, վերստին աչխարհակալեց զայն։ Բայց Սկիւպ ամենէն աւելի յիշատակելի կը մնար իբր մայրաքաղաքը Հին Սերպիոյ նշանաւորագոյն ինքնակալին՝ Սթէֆան Տուչանի, որ ուրտակարգ ճոխութեան ու չքեղութեան ատեան մը զարձուցած էր զայն, և որուն տիրապետութիւնը, 1333—46ին, կը տարածուէր դրեթէ բովանդակ Պալքանեան Թերակղզիին վրայ (Տե՛ս քարտէս, Ա. հատոր, էջ 174)։ Անոր օրէն կը մնան քաղքին իշխող վիմիկած բերդն ու Վարատարի վրայ ձգուած հսկայ կամուրջը։ Ի վերջոյ, Թուրքերը աչխարհակալած էին նշանաւոր քաղաքը, որուն սակայն Սերպերը ընդմիշտ յուսած պահեցին իրենց աչքերը։ Իրենց ազգային իտէալը մարմնացնող խորհրդանչան մըն էր անիկա, և անոր գրաւումը՝ պատերազմական գործողութեանց ընծայելիք մնծագոյն բարոյական արդիւնքը պիտի դառնար բովանդակ Սերպ ժողովուրդին համար։ Խանդավառուած Բուլղարիոյ դժուարին բայց մնծ յաղթանակով, գահաժառանգին հրամանատարութեան տակ գտնուող բանակը ծանրագին գոհողութեանց տակաւ պատրաստակա-

մութեամբ և անկի դիւցազնական արիութեամբ կռուելու առաջադրութեամբ կը փութար դէպի Հին Սերպիոյ մայրաքաղաքը, որուն գրաւ-

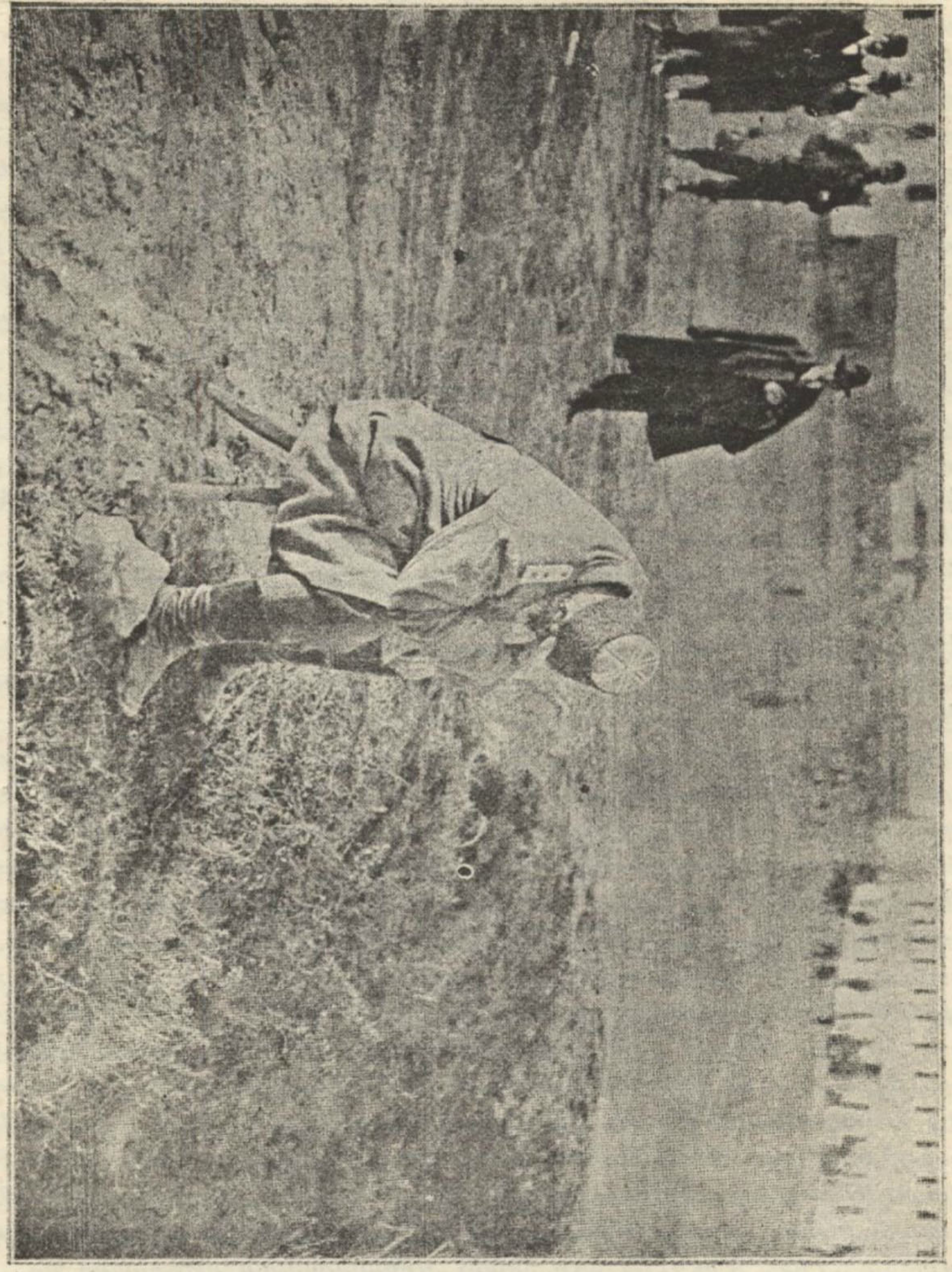

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐԻՆ ՑԱՒԸ

Ֆայէգ պէյ, հրամանատար Արեւմտեան բանակի հեծելազօրքին, Քումանօվօյի մէջ գերի բռնուելէ վերջ

ման համար սակայն ոչ իսկ հրացանի հարուած մը արձակելու պէտք պիտի ունենար։

Հոկտեմբեր 12ին այլեւս Սկիւպի մէջ ՝ գաղտնիք մը չէր Օսմ. Արեւմտեան բանակին կրած պարտութիւնը, և ճշմարիտ խուճապ մը առաջ եկած էր քաղքին մէկ ծայրէն միւսը։ Օսմ. հրամանատարները, վհա-

տած որքա՛ն պարտութենէն, այնքան նաև իրենց Ալպանացի զինուոր-ներուն անկարգապահութենէն, որ պարտութիւնը աղէտի մը վերածած էր, պարպեցին Սկիւպը առանց դիմադրութեան փորձ մը ընելու, այնտեղ ձգելով ահագին քանակութեամբ հրացան, զինուորական կազմածներ, պաշար, ռազմանիւթ ու թնդանօթներ։ Իրենց հետ առին միայն քիչ շատ կարգապահ զինուորները, որոնց մեծագոյն հատուածը, Վարտարը իջնելով պահ մը համախմբուեցաւ Օվչէբօլօի դաշտին մէջ, Քէօբրիւլիի և Շթիպի մէջտեղ, ուրկէ շուտով պիտի հալածուէր քիչ ետքը։ Սկիւպէն նահանջը, դարձեալ փախուստի մը վերածուեցաւ, որովհետև սերպիական երեք բանակներն ալ այդ միջոցին միանալու վրայ էին և նահանջող Թուրքերու կողերուն կը սպառնային։ Յետամնաց Թուրք զինուորներու խումբ մը չկրցաւ ժամանակին հեռանալ, և Արեւմտեան բանակին միացեալ մասին հետ իր հաղորդակցութիւնը կտրուած տեսնելով, ստիպուեցաւ նահանջել դէպի Քալքանտէլէն (Թէթօվօ), ուր գերի պիտի բռնուէր։ Թուրք զինուորներուն հետեւեցան նաև քաղաքային պաշտօնեաները, բացի քաղաքապետէն, իրենց հետ տանելով ինչ որ կրնային, որով քաղաքը մատնուեցաւ կատարեալ անիշխանութեան։ Արնաութ պաշըպօզուքները, այդ դրութենէն օգտուելով, սկսան ալան թալանի և սպանութեան։ Օտարականները, նոյնպէս անպաշտպան, ապաստանեցան իրենց հիւպատոսարանները, որոնց շուրջը խռնուած էին ահարեկ կիներ, տղաք, իսլամ ու քրիստոնեայ օսմանցի զինուորներ, նոյնիսկ սպաներ, որոնք փախելու առիթ չէին ունեցած տակաւին։ Իսկոյն ժողով մը գումարուեցաւ ֆրանսական, աւստրիական, անգլիական և ռուս հիւպատոսներուն մասնակցութեամբ, առաջքը առնելու համար Արնաութներու խժդժութեանց։ Անդրանիկ հապճէպ կարգադրութեանց շնորհիւ կարելի եղաւ պաշտպանել հիւպատոսարաններու թաղը։ Ֆրանսական հիւպատոս Պ. Քարլիէ անձամբ գլուխը անցած էր Ֆրանսացի կամաւորներու խումբի մը, և կատարելապէս զինուած՝ կը պտտէր թաղերը, պահանջելով Արնաութներէն որ թողուն իրենց թալանած իրերը։ Անոնք որ կ'անսաստէին, հրացանի կը բռնուէին տեղին վրայ։ Մինչև Սերպերու գալուստը, Սկիւպի մէջ ամէն իշխանութիւն լոկ այդ Ֆրանսացի կամաւորներու խումբը մարմնացուց։ Ամբողջ օրը տեւեցին այդ անկարգութիւնները։ Բովանդակ ժողովուրդը վախու մէջ էր և անհամբերութեամբ կը սպասէր Սերպերուն, որոնք իբր փրկարար պիտի ընդունուէին։ Ֆրանսական հիւպատոսը, գրեթէ բռնութեամբ կրցաւ առաջքը առնել ուրիշ վտանգի մը, որ քաղքին ամբողջ մէկ մասին կը սպառնար։ Թուրք սպաներ, որոնք յանկարծ քաղաք վերադարձած էին, կ'ուզէին օդը հանել զինուորական մթերանոց մը, որուն մէջ ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք կար, և որուն պայթումը կրնար զարհուրելի հետեւանք մը ունենալ։ Ֆրանսացի կամաւորները, որոնք հիւպատոսին հետեւած էին, առաջքը առին այդ վտանգին։ Թուրք սպաները ստիպուեցան հեռանալ. իրենցմէ մէկը քաղքին մէջ լքուած 18 թնդանօթներուն բանալիները վերցուց մեկնելէ առաջ։

Յաջորդ օրը, 13 Հոկտեմբեր, անկարգութիւնները վերջ չէին գտած։ Արնաւութները բազմաթիւ էին, Ֆրանսացի կամաւորները սակաւաթիւ, և դժուար էր աւելի քան 70,000 բնակիչ ունեցող այդ ընդարձակ քաղքին ամէն կողմը մէկանց հսկողութիւն կատարել։ Սկիւպի քաղաքապետ Րէշատ պէյ, տեսնելով որ խառնակութիւնը կը շարունակուի, և բնակիչները, նոյն իսկ Իսլամները վտանգի մէջ են, առաջարկեց հիւպատոսներուն որ պատգամաւորութիւն մը կազմելով Սերպերուն ընդառաջ երթան և փութացնեն անոնց ժամանումը, անձնատուր ըլլալով։ Հիւպատոսները, որոնք նոյնպէս համոզուած էին թէ լոկ Սերպերը կրնան կարգ կանոնը վերահաստատել քաղաքին մէջ, ընդունեցին առաջարկը։ Ցաւով կազմուեցաւ պատգամաւորութիւնը, որուն կ'ընկերանային թէ՛ հիւպատոսները և թէ մեծ թուով կամաւորներ, ամէնքն ալ զինուած, որովհետև վախ կար որ Արնաւութները կը յարձակին անոնց վրայ։ Սոսկալի անձրև մը կը տեղար և Սկիւպ-Քումանովօ ճամբան ճշմարիտ ճախճախուտի մը վերածուած էր։ Հիւպատոսները և իրենց հետևորդները, երկու ժամուան տեղ յառաջանալէ ետք, վերջապէս հանդիպեցան Սերպ ռահվիրաներու խումբի մը, որուն ենթասպայ մը կը հրամայէր։ Այս վերջինը, պատգամաւորութեան կողմէ պարզուած սպիտակ դրօշները տեսնելով, մինակը մօտեցաւ, և հիւպատոսները մտիկ ընելէ վերջ, խոստացաւ զիրենք ընդհ. բանակատեղին առաջնորդել, պայմանաւ որ հետիոտն և աչքերնին կապուած հետևին իրեն։ Հիւպատոսները ընդունեցին պայմանը, և այսպէս, տեղատարափին տակ, ու մինչև ծունկերնին ցեխի մէջ, ժամուկէսուան ճամբայ ալ քալելով հասան Ս. բանակի յառաջապահներուն, որոնք կը բաղկանային Մօրաւայի զօրաբաժնէն, և որոնց կը հրամայէր զօրավար Կօյքովիչ։ Այս վերջինը իսկոյն քակել տուաւ հիւպատոսներուն աչքի կապերը, և լուր ղրկեց գահաժառանգ իշխանին, որ անմիջապէս օթօմօպիլ մը փութացնելով, իր մօտ բերել տուաւ հիւպատոսները։ Ռուս հիւպատոսը, իբր երիցագոյնը իր պաշտօնակիցներուն, պարզեց Սկիւպի դրութիւնը, վստահեցուց թէ Թուրք բանակը, քայքայուած ու ցրիւ ցրիւ, մեկնած է արդէն, և խնդրեց որ շուտով գրաւուի քաղաքը և վերջ տրուի Արնաւութներու ծայրայեղութեանց։

Ցերեկէն վերջ, ժամը 5ին՝ գահաժառանգ իշխանը մտաւ Սկիւպ, բովանդակ ժողովուրդին ծափահարութեանց մէջ։ Իսկոյն պաշտօնական վիճակ հրատարակուեցաւ և ձեռք առնուեցան անմիջական միջոցներ Արնաւութ թալանողներու դէմ, զորս Սերպ կամաւորներ և քոմիթէճիներ խումբ խումբ կը սպաննէին քաղքին շրջակաները։ Անոնցմէ շատերը սակայն յաջողեցան փախչիլ իրենց աւարով։ Բոլոր տուները մէկիկ մէկիկ խուզարկուեցան, և աւելի քան 20,000 հրացան և զանազան զէնքեր երևան հանուելով, գրաւուեցան։ Սերպերու գրաւմամբ՝ քաղաքապետ Րէշատ պէյի պաշտօնը ինքնին կը դադրէր. անոր յաջորդ նշանակուեցաւ Պ. Սրիտա Հաճիխիթիչ, և կուսակալ անուանուեցաւ Պ. Կապրիլօվիչ, կորովի ու զօրեղ բռունցքի տէր մարդ, ու շուտով կարգ

կանոնը վերահաստատեց քաղքին մէջ, մինչդեռ Սերպ քօմիթէճիներ և կամաւորներ կը շարունակէին քաղքին շրջակաները մաքրել Արնաութ պաշը-պօզուքներէն։

Ակիւպի գրաւումը մեծաքանակ զինուորական աւար կը թողուր Սերպերուն ձեռքը։ Քումանովոյի և Ակիւպի մէջ ձեռք ձգուած էին 80 թնդանօթներ, որոնցմով 12?ի կը բարձրանար պատերազմին սկզբնա-

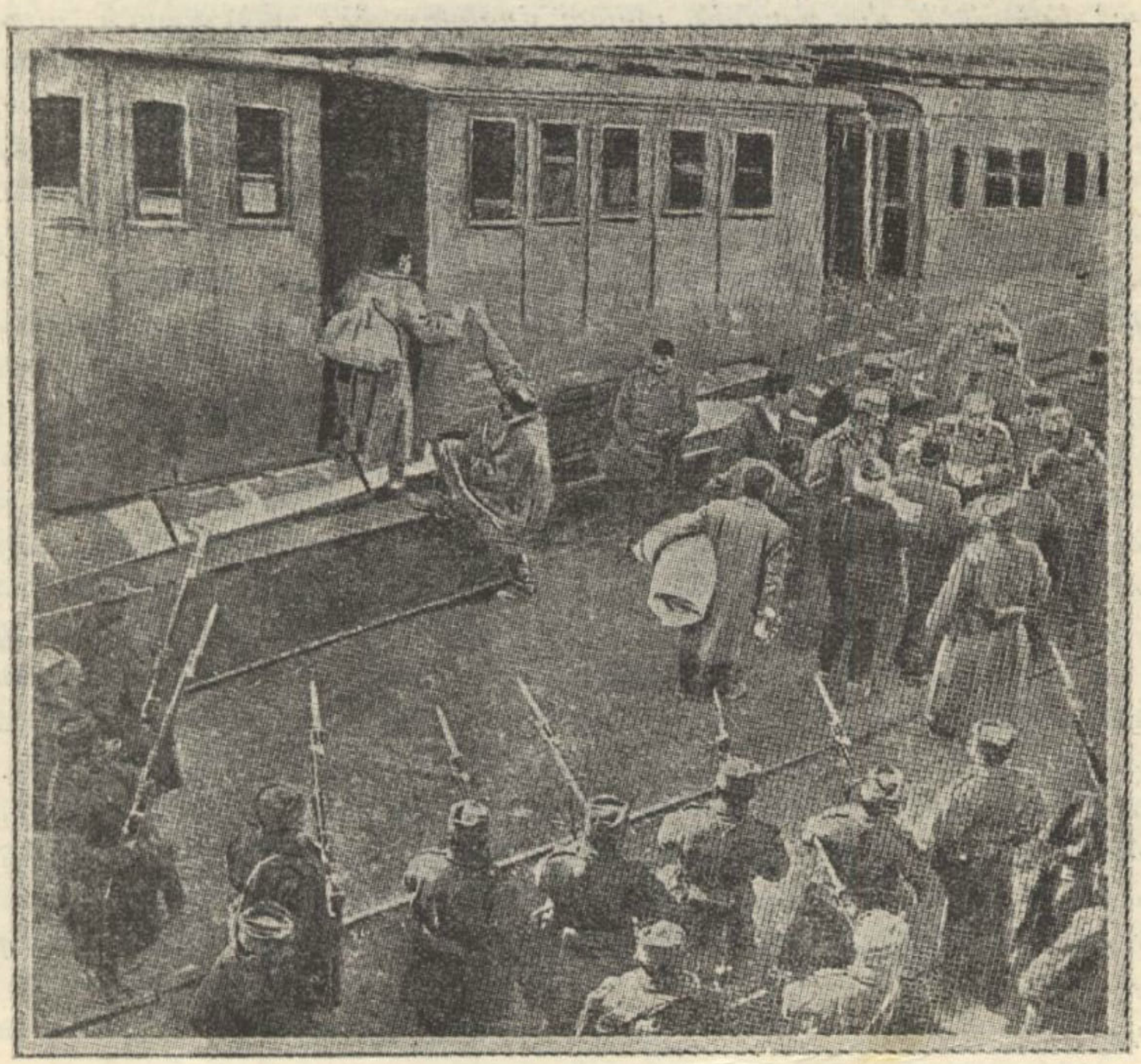

Թուրք գերիներու փոխադրութիւնը

ւորութենէն ասդին գրաւուած թրքական թնդանօթներուն թիւը։ Ասոնցմէ զատ, Ակիւպի մէջ ձեռք անցուցին նաև վեց միթրայէօզ, 300 վակօն, վայրաշարժներ, 30,000 մավզեր, մեծաքանակ համազգեստ որոնք կուտակուած էին քաղաքին նորակառոյց ընդարձակ զօրանոցներուն մէջ։ Շաբաթ մը վերջ, Ակիւպ կը ժամանէին Պէլկրատէն եկած 150 Սերպ պաշտօնատարներ, որոնք քաղաքապետական վարչութիւնը վերակազմելով Ակիւպի կ'ընծայէին տեւական խաղաղութիւն, և քաղաքը կը վերստանար իր սովորական վիճակը, առկի ապահով ու անամպ անդորրութեամբ։ Սերպերը ազատ ձգեցին Իսլամ բնակչու-

թիւնը՝ կա՛մ մեռնիլ և կամ մնկնիլ, լոկ անոնց գէնքերը առնելով։ Շատեր զոհութեան ճամբան ձեռք առին, զոմէշներու կամ եղերու ու կովերու լծուած իրենց նախնական սոյներուն մէջ կուտակելով ինչ բան որ կրնային առնիլ հետերնին։ Բոլոան տղաք ու կիներ, տղաքը մանաւանդ մեծ բազմութեամբ, կը հետեւէին այդ տխուր քաւօղներուն, որոնք դէպի Սկամնիկ կ՚իջնէին, չուզելով առնիլ յոգնութիւնները լուծը։ Անոնցմէ շատեր ճամբան ընթացքին թողուցին Սերպ քոմիթէճիները, նոյն իսկ Ազնաւուրները։ Իրենց դժբախտութիւնը լոկ թալանով չվրացաւ. շատ զոհութիւններ ջարդուեցան, կիներ ու աղջիկներ լկտուեցան կամ առևանգուեցան, նոյն իսկ պզտիկ տղաք մոթուեցան։ Համիտեանն տխուր բէմիին տակ կամ անկէ եաքը՝ զանազան բռնութիւններու չափազանցները զարհուրելի անգութութիւնով առարկայ դարձուցին Մուհաճիրները, Մակեդոնիոյ գրեթէ բոլոր կողմերը, անխնայ ջարդելով նոյն իսկ անմեղ մարդիկ, որոնք պատահականապէս ոչ մէկ բաժին ունէին իրարու յաջորդող բէմիներու բարբարոս զուգումի մէջ։

Ոչ միայն Սերպիոյ, այլ բովանդակ Արեւմտեան աշխարհին համար արտակարգ ցնծութիւնն առիթ մը դարձաւ Սկիւպի գրաւումը։ Ութսուն Զաչը անձամբ հետազրով չնորհաւորեց Բէլթար Թագաւորը, որ նոյնպէս չնորհաւորական հետագիրներ առատաձեռնութեամբ վճռատեւանելէն։ Հաղիւ ութ օր անցած էր պատերազմի հրատարակութենէն իվեր, և արդէն իսկ գրաւուած էր Սերպերու ազգային յաւակնութեանց մեծագոյն առարկան, և բացի մեռնողներէ, չմնաց Բուլղարիոյ ներկայ ներքին ճակատամարտը, ու վերջնականապէս քոյթոյած էր Օսմ. Արեւմտեան բանակը։ Այս փառաւոր արդիւնքը ընդհանուր խանդավառութիւն առաջ բերած էր Սերպիոյ մէկ ծայրէն մինչ։ Պէլկրատ, Նիշ, Վրանիա, ուր փոխադրուած էր նախարարական ընդհանուր ապահակոյտը, և առ հասարակ ներպիսական բոլոր քաղաքները ուրախութեան հսկայ ցոյցեր սեղի կ՚ունենային. — «Վրանիայի մէջ Սկիւպի գրաւման լուրը առնուելէն անմիջապէս վերջ, մինչև կէս գիշեր, կը գրէ Մաթեմի Թղթակիցը, խանդավառ ամբոխ մը երգեր ու կեցցէներ կը բնդացնէր անընդհատ, ուշնելով սերպ բանակին յաղթանակը։ Թագաւորը հրամայած էր արքայական նաւատախտին՝ քաղքին փողոցները չլլլլ և նաւապանդէս մը սարքել քաղաքապետարանին առջև։ Ան նաւակէ յաջորդաբար Պալքանեան պետութեանց ազգային քայլերգները, զորս ամբոխը ունկնդրեց դլխաբաց ու յարգալիր։ Իւրաքանչիւր երգէ վերջ՝ «Կեցցէ՛ Թագաւորը», «Կեցցէ ամենամեծ Սերպիան», «Կեցցէ՛ Պալքանեան Դաշնակցութիւնը» ազազակները միաբերան կը բարձրանային ամէն կողմէ։ Գիշերը չհանգցաւ քաղաքը կատարեալ։ Գ. կարգի պահեստի գինուորներու երկրորդ վաշտին պահակող ծերունի գինուորներ՝ հրացանը ուսերնուն՝ պարզ չահեր բռնած քաղքին չրջանը երին, և ամբողջ ժողովուրդը, իր ու-

բախութիւնը գտալով, անոնց հետեւեցաւ։ Մեծ պզտիկ իրարու խառ-

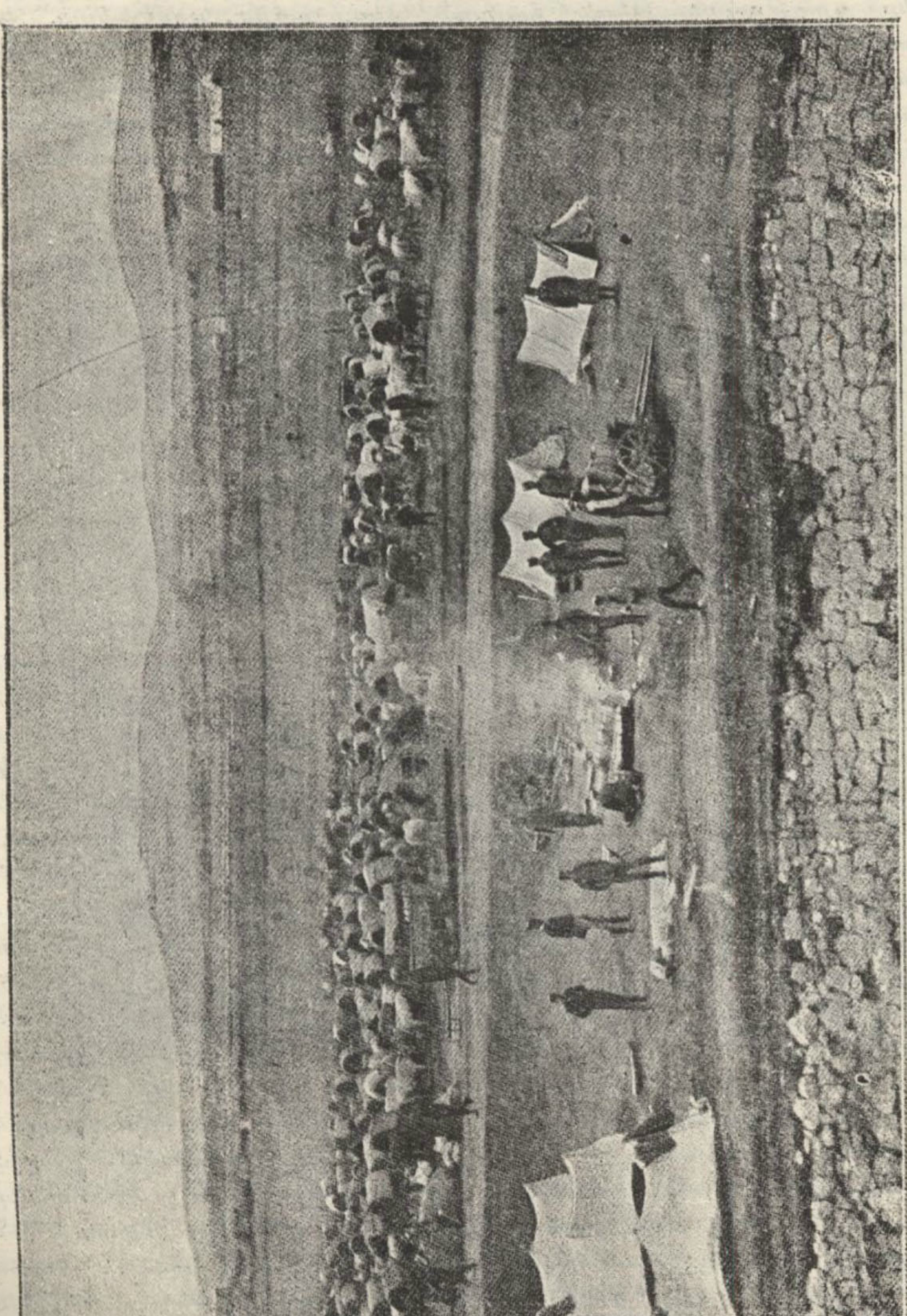

Մորավայի զօրաբաժնին պարէնաւորման սայլերը Քումանովօի առջեւ

նուած էին։ Թագաւորին եղբօրորդին՝ իշխան Ալէքսիս Գարաեօրկէվիչ որ իբր պարզ զինուոր կը ծառայէր սերպ հեծելազօրքին մէջ, կը հրմըշ-

տկուէր ժողովուրդին կողմէ, առանց դանգատելու։ Զանազնացուիան թափօրը կանգ առաւ արքայական պալատին և վարչապետ Պ. Բալիչի բնակարանին առջև, ու երկարօրէն ծափահարեց թէ՛ թագուորը և թէ՛ նախարարապետը։ Ծերունի Սերպեր կու լային ուրախութենէն, մտածելով որ հինգ ու կէս դար առաջ Սկիւպ մայրաքաղաքն էր Մեծ Սերպիոյ։ Պարզ գիւղացի մը, Պրանիսլավ Նուշիչ, հայրենասիրական ճառ մը արտասանելով, բաւ նաև. «Մենք կը ծնանինք չաւ գեղեցիկ օրուան մը յիշատակը։ Այսօր Սերպիոյ պատմութեան մէկ նոր էջը գրուեցաւ, հոգ չէ թէ թանկագին մեզանով մը, Բումանովի հերոսներուն արիւնով։ Մեզի համար այս պատերազմը ըլլալու և չըլլալու խնդիր մըն է. մենք այդ համոզմամբ սկսանք կռուիլ։ Նոր յաղթանակներ պիտի յաջորդեն ասոր՝ Աստուծոյ կամքով։ Եթէ պէտք ըլլայ՝ թշնամիին դուխը պիտի ճզմենք մինչև Պոլսոյ մէջ»։ Յուսկայս լուսաց էին այս խօսքերը, որոնք անվերջ ծափերու առարկայ դարձան, մինչդեռ նուագախումբը կը զարնէր ռուսական, ֆրանսական, անգլիական և իտալական ազգային քայլերգները։ Ժողովուրդը, որ խնայած էր ֆրանսական թնդանօթներուն ունեցած դերը Ճակատամարտին մէջ, մանաւանդ թափով մը ծափահարեց Մարսիլեզը։ Յետոյ, առաջնորդած թնամբ իշխան Ալեքսիսի, գինուորներ, սպաներ, օրագրողներ և ժողովուրդը խառն ի խառն սկսան պարել»։ Սկիւպի առումը համաձայն ցոյցերով ծանուցուցաւ նաև ամերիկան մեծ քաղաքներուն մէջ։ Գահաժառանգը մէկ հարուածով ձեռք բերած էր մեծ ժողովրդականութիւն։ Ամէն կողմէ չնորհաւորական հեռագիրներ կը ղրկուէին իրեն և Բումանովի ճակատամարտին մասնակցած բոլոր զօրավարներուն։ Շատ քաղաքներու մէջ տեսի ունեցան նաև գոնտրտնական մոլեռանդներ, և գանգակներու գոնգիւնները ու թնդանօթի հարուածները լեռնի առաններուն մէջ անգամ ժողովուրդին ծանուցին Սերպ բանակին մեծ յաղթանակը։ Եկեղեցի թագուոր «Վօյվօա»ի առաջնորդին բարձրացաւ ընդհ. ազգայնակցական պետ զօրավար Բուքնիքը, որուն յաղթական յառաջխաղացու թիւնը։

Ձեռք անցուած պատերազմական առարկաներու, մասնաւորապէս զրօչներու և թնդանօթներու անցքը սերպիական հողէն, նոյնպէս խանդավառ ցոյցերու պատճառ կը դառնար։ Այդ իրերը փոխադրող կառքերը կը վարէին Հին Սերպիոյ գիւղացիները, որոնք չէին կրցած կեղեներուն մասնակցիլ։ և այդ կարգի ծառայութիւններով կ'ուժանդակէին Սերպ ժողովուրդին։ Ինծի պատահեր կու չգայնկոտ Թուրք գերիներուն, որոնք խումբ խումբ Վրանիա կը բերուէին, անկէ առնելէն հեռանալնուն դրկուելու համար։ Անոնցմէ ոմանց յայտարարութիւնն հետաքրքրական էր։ Սերպերու Սկիւպ մտած միջոցին՝ Թուրք գիներուն մեծ մասը քանի 48 ժամէ ի վեր ոչ իսկ կտոր մը հաց կերած էին։ Իսկ ապագ մը, նոյնպէս գերի, բանակին խառնակ ու անկազմակերպ վիճակին վերագրած էր օսմ. պարտութիւնը, ըսելով. «Կարծես թէ միջին գարու մէջ կը գտնուէինք. ձիաւորները հետեւակներէն առած էին և հետեւակները

ձիաւորներէն. մատակարարութիւն չկար, ոչ ալ պաշար։ պրիւնքը յոգնած է»։ Սերպիա տարուած Օսմանցի գերիներուն մէջ կը գտնուէին նաև բազմաթիւ հայ զինուորներ։

Այս յալթանակները սակայն, ինչպէս ըսինք արդէն, չատ զոհ արժեցին Սերպիոյ։ Թուրք զինուորները, մինչև վերջնական պարտութիւնը, դիմադրութեան իրենց գերբերուն չնորհիւ միշտ մատաղ կրակ մը կը պատրաստէին, անոգին կորուստ պատճառելով Սերպերուն, որոնցմէ չատերն ալ արդէն իրենց առաջնական տիւնին և մատուան հանգիպ ցոյց տուած անսասլկութեան պատճառաւ կ'իյնային։ Նիշ լեցան էր

Բէթար Թագաւոր Սկիւպի մէջ կ'ընդունի հոդեւոր պետերը

վրանիայէն և սահմանադրական կազմերէն բերուած վիրաւորներով։ Սերպ բանակին առաջնագահական կազմակերպութիւնը բաւական գոհացուցիչ էր պատերազմ, վիրաւորները չէին նեղուեր։ Ամէնքն ալ, սակաւին չառաջացած, անհամբեր փափաք կը յայտնէին վերադառնալու պատերազմի դաշտը, և գրեթէ նախանձով կը նայէին իրենց այն ընկերներուն որոնք խումբ խումբ կոչտան կը դիմէին։ Ամեն ցաւալի տեսարան մը կը պատրէին մեզմաւոր կառաւորները, որոնք կոչտարանները պաշտած, ի գուր իրենց կորդին դրոշի տակ առնուելու խնդրանք կ'ընէին։ Կոչտարաններուն մերձակայ գիւղերէն խումբ խումբ կիներ՝ ամէն տեսակ ուտելիքներով լեցուն սակառներ թեւերնին կը փութային մեզելու վրայ եղող կառախումբերուն քով, և սակառները կ'երկարէին զինուորներուն, ըսելով. «Ո՛չ ալի, ո՛չ ալի» (Ամէնքն ալ ա՛ռ, ամէնքն ալ ա՛ռ)։ Ուրիշ կիներ կ'օժանդակէին օտար կաչմիր խաչի խումբերուն, որոնք անձնուէր ու անդադրում գործունէութեամբ կ'աշխատէին գարմանել օր օրի հասնող բազմաթիւ վիրաւորները. Սերպ

կամ Թուրք։ Արնաութ վիրաւոր սակայն քիչ անգամ միայն կը հասնէր, որովհետեւ սովորաբար անողորմ կերպով կը սպաննուէին. այնքան խոր էր երկու ցեղերուն միջեւ գոյութիւն ունեցող ատելութիւնը(*)։ Ծանր կերպով վիրաւորուածները կը մնային Վրանիայի, մանաւանդ Նիշի հիւանդանոցներուն մէջ, իսկ բոլոր թեթեւ վէրքեր ունեցողները կը ղրկուէին Պելկրատ։ Մինչեւ Սկիւպի գրաւումը՝ աւելի քան 2000 վիրաւոր կը գտնուէր մի՛ միայն Պելկրատի մէջ։ Բոլոր մեռնողներուն հոգւոյն պատարագ կ'ըլլար, իսկ նշանաւոր մեռեալները, Պելկրատ տարուելով, յատուկ հանդէսով կը թաղուէին։ Այս վերջիններուն մէջ կը գտնուէր արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնեայ մը, Վլատէթա Գօվաչէվիչ, որ Բարիզի իրաւաբանական համալսարանէն շրջանաւարտ եղած էր եւ զաւակն էր սերպ նշանաւոր գիտունի մը, պատմաբան Պ. Լիւբա Գօվաչէվիչի։ Վլատէթա իբր կամաւոր մասնակցած էր Քումանովոյի ճակատամարտին, ուր ինկած էր հերոսաբար, արտակարգ քաջութիւն ցոյց տալէ վերջ։ Ահագին բազմութիւն մը ներկայ եղաւ յուղարկաւորութեան։ Գերեզմանատան մէջ, ծերունի հայրը որ Սերպերուն ընդհանուր յարգանքը կը վայելէ, հետեւեալ հրաժեշտի խօսքերը ուղղեց իր զաւկին.—«Գնա՛, զաւակս, հանգչէ՛ խաղաղութեան մէջ։ Դուն քու պարտքդ կատարեցիր հայրենիքիդ հանդէպ։ Չեմ լար, որովհետեւ դուն գտնուեցար այն հերոսներուն հետ, որոնք դարերու տառապանքներէ վերջ, գացին իրենց մահուամբ փրկելու հազարաւոր եղբայրներու կեանքը։ Գնա՛, աներկիւղ, զաւակս, յաւիտենականին գահուն առջեւ։ Ըսէ՛ Տուշանին, Լազարին եւ Գոսովայի բոլոր մարտիրոսներուն թէ Գոսովայի վրէժը լուծուած է»։ Բոլոր ներկաները, խորապէս յուզուած, կուլային։

Բէթար Թագաւոր Սկիւպի գրաւումը նուիրագործեց, Հոկտեմբեր 21ին հանդիսաւոր մուտք մը ընելով Հին Սերպիոյ նշանաւոր մայրաքաղաքին մէջ, որ այլ եւս կը կոչուէր իր երբեմնի անունով՝ Սքօբլիէ։ Երկաթուղիի կայարանին վրայ գտնուող Թուրքերէն-Ֆրանսերէն «Սկիւպ» վերտառութիւնը վար առնուած էր արդէն, եւ անոր տեղ գրուած էր «Սքօբլիէ» անունը։ Երբոր Թագաւորը բերող կառախումբը կայարան ժամանեց, այնտեղ ընդ առաջ գացած էին գահաժառանգ Աղեքսանդր իշխանը, Ժօժ իշխանը, զօրավար Բութնիք, բովանդակ սպայակոյտը, քաղաքապետութեան ներկայացուցիչները, օտար հիւպատոսները, Սերպ եւ Պուլկար կրօնաւորները, Միւֆթին, հօճաները, Հրեաներու ռաբունապետը եւ ահագին բազմութիւն մը։ Ամբողջ քաղաքը դրօշազարդուած էր։ Զինուորական նուագախումբեր սերպիական ազգային քայլերգը կը

(*) Սերպ քօմիթէճիները Սկիւպի շրջակաները պարզապէս մարդու որսորդութիւն կը կատարէին։ Շատ գիւղեր հրկիզուած էին։ Սերպ սպայ մը պարծանքով յայտարարած էր թէ մէկ օրուան մէջ ինը Արնաութ սպաննած է։ Շատ Արնաութներ՝ լոկ զէնք կրելնուն համար՝ հրացանի կը բռնուէին։

հնչեցնէին: Թագաւորը կառախումբէն իջաւ, իր քրոջը՝ Եւլէնա իշխանուհիին (ամուսին Ռուսիոյ Կոնսթանթին Բէթրովիչ իշխանին) հետ, որ հիւանդապահուհիի տարազ կը կրէր, իբր պետ Կարմիր Խաչի հիւանդապահուհիներուն: Թագաւորին կը հետեւէին նաեւ Բօլ իշխանը, նախարարապետ Պ. Բաշիչ, ուրիշ նախարարներ ու բարձրաստիճան պաշտօնատարներ: Հազիւ կայարան մտած, Բէթար թագաւոր ողջագուրեց գահաժառանգ իշխանը, և Սկիւպի զինուորական հրամանատար զնդապետ Մարմօվիչի հետ մէկ քանի վայրկեան տեսակցելէ վերջ, անցուց զինուորները: Սկիւպի կուսակալ Պ. Կավրիլօվիչ՝ Ն. Վեհափառութեան ներկայացուց քաղաքապետ Պ. Հաճիլիսիթիչը որ յուզիչ ճառով մը բարիգալուստ մաղթեց վեհապետին, ըսելով. «Հինգ ու կէս դար

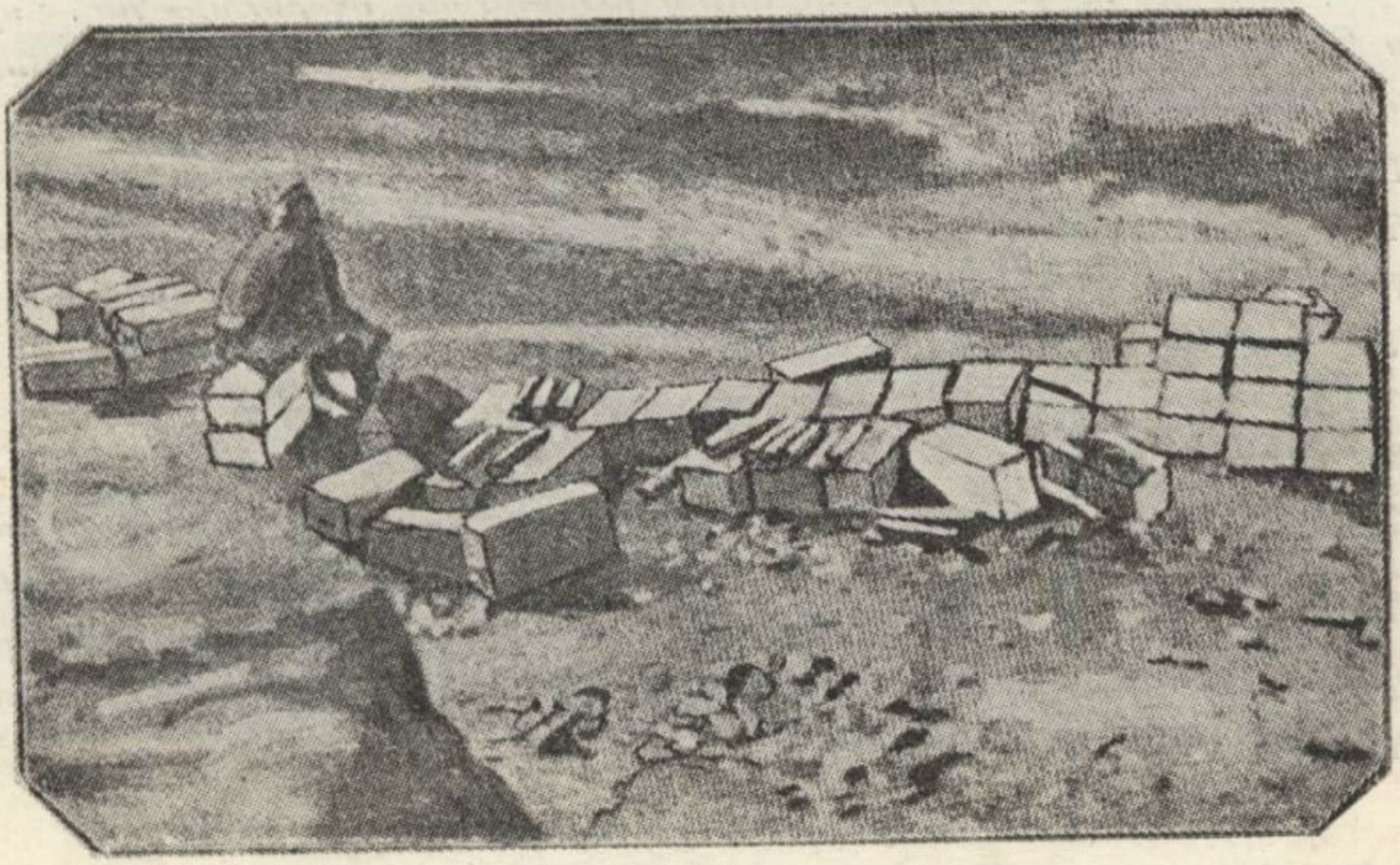

Քումանովոյի մէջ ձեռք անցուած օսմ. ռազմամթերքի սնտուկներ

վերջ՝ դատական Հին Սերպիոյ ժողովուրդը բախտը ունեցաւ իր մէջ տեսնելու Նեմանիչներու թագաւորութեան յաջորդը: Իբր ազատագրուած Սքօբլիէի առաջին քաղաքապետը՝ կ'ողջունեմ Ձեր Վեհափառութիւնը, մեր սիրելի ազատարարը, և յանուն Սքօբլիէի ժողովուրդին բարիգալուստ կը մաղթեմ»: Խօսք առաւ նաեւ նախորդ քաղաքապետ Րէշատ պէյ, և ըսաւ. «Վեհափառ Տէր, օսմ. զէնքերու բախտը Օսմանցիները լքեց, և հինգ հարիւր տարի առաջ սուրով գրաւուած երկիրները Ձեր Վեհափառութեան կողմէ սուրով ետ առնուեցան: Յանուն Իսլամ ժողովուրդին, կ'ողջունեմ Ձեր Վեհափառութիւնը, և բարի գալուստ մաղթելով հանդերձ կ'ապահովցնեմ թէ մենք մեր նոր տիրոջ հնազանդ պիտի մնանք»: Թագաւորը պատասխանեց. «Թուրք բնակչութիւնը ազատ պիտի ապրի և պիտի կրնայ բարգաւաճիլ ու յառաջդիմել իմ կառավարութեանս տակ՝ ինչպէս Սերպ ժողովուրդը»:

Ատոր վրայ, քաղաքապետը Թագաւորին մատոյց աւանդական աղն

ու հայը՝ յանուն ազատագրուած Սքօբլիէի։ Թագաւորը խնդրեց քաղաքապետէն Սկիւպի ժողովուրդին մօտ թարգմանը ըլլալ այն ուրախութեան զոր կը զգայ յաղթական մանելով Սերպիոյ հին մայրաքաղաքը, և յոյս յայտնեց որ անդորրութիւնը պիտի տիրապետէ քաղքին մէջ, և ամէն մարդ իր գործով պիտի զբաղի։ Յետոյ Թագաւորին ներկայացուցան օսար հիւպատոսները, մինչդեռ ժողովուրդը խանդավառ ցոյցեր կ'ընէր ի պատիւ Թագաւորին, անընդհատ գոչելով. «Կեցցէ՛ Բէքար Թագաւորը», «Կեցցէ՛ ազատարար Թագաւորը»։ Էն վերջը Թագաւորին ներկայացաւ Սկիւպի Սերպ Մէարապօլիտը, ընկերակցութեամբ կղերական պատգամաւորութեան մը, և իր կարգին բարիգալուստ մաղթելով վեհապետին, յոյս յայտնեց թէ «բոլոր դաշնակից ազգերն ալ նոյնպէս յաղթական կը դառնան իրենց պատերազմներուն մէջ, և յաջողութեամբ կ'իրականացնեն քրիստոնեայ ժողովուրդներու օսմանեան լուծէն ազատագրութեան սուրբ գործը»։ Մէարապօլիտին հրաւէրին վրայ, Թագաւորն ու բոլոր հետևորդները աւանդութեան Ս. Փրկիչ պատմական եկեղեցին ուր հանդիսաւոր գոհաբանական պաշտօն տեղի ունեցաւ։ Թագաւորին մնկնած Սկիւպէն, նոյնքան խանդավառ ցոյցերու տեղի տուաւ։

Սկիւպի կայարանին անունը կը փոխուի Սքօբլէի

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԲԷՐԼԷԲԷԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Սկիւպը պարպելէ վերջ, Թուրք բանակը նահանջեց Վարտարի հովիտը, և սկսաւ Բէրլէբէ (Բրիլէբ) իջնել, օգտուելով բոլոր դիւրամերձ ճամբաներէն: Սերպ Ա. և Բ. բանակները, ինչպէս նաև իշխան Արսէն Գարաճորճէվիչի հրամանատարութեան տակ գտնուող հեծելազօրքը մօտէն կը հետևէին իրենց նահանջը, և յաջողեցան արգիլել Սկիւպէն ուշ մեկնած բաւական կարևոր հատուածի մը միացումը Ջէքի փաշայի բանակին հետ. այս վերջին հատուածը, փութով ետ դարձաւ, և սկսաւ նահանջել դէպի Բալքանտէլէն (Թէթօվօ):

Ջէքի փաշայի պարտութեան պատճառաւ ձախող կացութեան մը մատնուած էին նաև Թուրք բանակին ձախ թևը կազմող Ֆէրիք Թէֆիք փաշայի ուժերը, որոնք զօրավար Եանքօվիչի Գ. բանակին յառաջխաղացութիւնը կասեցնելու պաշտօնը ունէին, և որոնք, Քօսօվայի մէջ պարտուելէ ու Հոկտեմբեր 9ին Բրիշթինեան վրայ առնելէ վերջ, Ֆէրիզովիչն ու Քաչանիքի կիրճը պիտի պաշտպանէին: Քումանօվօի պարտութենէն վերջ սակայն, Թէֆիք փաշա, պաշարուելու վտանգին մէջ, փութաց նահանջել դէպի Բալքանտէլէն, վերջապահ զօրախումբ մը միայն ձգելով Ֆէրիզովիչի և Քաչանիքի պաշտպանութեան համար: Այս սակաւաթիւ ուժը բնական է չէր կրնար կասեցնել սերպ Գ. բանակը, որ Հոկտեմբեր 13ին՝ կարճատև ընդհարումէ մը վերջ Ֆէրիզովիչ մտաւ, կորսնցնելով 30 հոգի և ձեռք անցընելով 10 թնդանօթ: Նոյն օրը, առանց կռուի գրաւեց նաև Քաչանիքի կիրճը, որ սակայն պաշտպանութեան համար ամենամեծ յարմարութիւններ ունէր, և ուր 1910ին՝ Ալպանացի ապստամբները երկար դիմադրութիւն մը կրցան ընել Թրքական ստուարագոյն ուժերու դէմ: Քաչանիքի հետ՝ Սերպերուն ձեռքը ինկաւ նաև կիրճին հիւսիսային կողմը գտնուող Կիլան քաղաքը, ուրկէ

պատգամաւորներու խումբ մը, քաղաքապետին առաջնորդութեամբ, իրենց ընդ առաջ եկած եկած էր անձնասուրթեան համար: Միեւնոյն ժամանակ, զօրավար Եանքօվիչ իր զինուորներուն մէկ մասը ճամբայ հանեց դէպի հիւսիսային Ալպանիա՝ Բրիզրէնա, Տիաքօվա և Իպէք քաղաքներուն դէմ: Սերպիական այդ զօրաթիւը պիտի զորձակցէր նոյն կողմերը արշաւող Գարա-տաղցւոց: Ֆաչանիքի կիրճին պարզած տեսարանէն յայտնի էր որ թէֆիք փաշա չատ մտքիկոտ, դրեթէ խուճապի մատնուղ նահանջ մը ըրած էր: Բաներմիկ թնդանօթներ, 4000 հրացան, և ահագին քանակութեամբ ռազմանիւթ, վրաններ, զինուորական իրեղէններ լքուած էին այս ու այն կողմ: Մէկ քանի կէսերու վրայ՝ կիրճը դրեթէ անանցանելի դարձած էր անոնցմէ:

ԶՕՐ. ԱԼԻ ՐԻԶԱ ՓԱՇԱ
Հրամանատար Օսմ. արեւմտեան բանակին
ԻՇԽԱՆ ԱՐՍԼԷՆ ԳԱՐԱԵՕՐԿԻՎԻԶ

Իսկ Արեւմտեան բանակին այ թիւը, որ Գարա Սախա փաշայի հրամանատարութեամբ կը զորձէր արեւելքի կողմը, Բօչանայէն մեկնած Պուլկարներէն և Օվչէբօլօ հասած Սերպիական Բ. բանակէն պաշտպանելու վառնդին մէջ տեսաւ ինքզինքը. Սերպերը արդէն իսկ հասած էին իր վերջապահներուն, Փիլիպէլիի մէջ, և զանոնք կը նեղէին չատ մօտէն: Ստիպուած՝ Գարա Սախա փաշա նահանջեց Վարտարի այ եզերքը, Կրաչքօի վրայ: Իր նահանջով՝ անպաշտպան կը մնար Շթիպ, որուն բնակիչները հոկտեմբեր 13ին զինադադարի ըրին իրենց մօտ գանուղ սակաւաթիւ Օսմ. պահակազօրքը, և քաղաքը յանձնեցին Պուլկարներուն:

Իսկ կեդրոնի կողմը, իշխան Արաէն Քարաւօրկէվիչի հրամանատարութեան տակ գանուղ սերպիական հնձելազօրքը սկսաւ հարածել Զէյքի փաշայի բանակը որ դէպի հարաւ-արեւելք կը նահանջէր: Հնձելազօրքին՝ մօտէն կը հետեւէր նաև Գահաժառանգ Ալէքսանդր իշխանին վարած սերպիական Ա. Բանակը: Հոկտեմբեր 13ին՝ սերպ հնձելա-

զօրքը Քէօփրիւլիի մօտ հանդիպեցաւ Թրքական երեք զօրաբաժիններու (մօտաւորապէս 30,000 մարդ), որոնք դիմադրութեան ապարդիւն փորձ մը ընելէ վերջ, ցրուեցան։ Ջէքի փաշայի կողմէ՝ անհաւոր խուճապէն ետք ձեւացուած վերջին կազմակերպուած ոյժը կը կազմէին այդ երեք զօրաբաժինները, որոնք Քէօփրիւլիի առջեւ պարտուելէ ետք փութով շարունակեցին իրենց նահանջը դէպի Բէրլէբէ, եւ որոնցմէ մէկ քանի հարիւր յետամնացներ գերի ինկան սերպ հեծելազօրքին ձեռքը։

Հոկտեմբեր 15ին՝ Սերպ Ա. եւ Բ. բանակները իրարու ձեռք կուտային Շթիպ-Քէօփրիւլի ճակատին վրայ, Թուրքերը ստիպելով նահանջելու կամ՝ Բէրլէբէ-Մանասթըր, կամ Բէրլէբէ-Սելանիկ ուղղութեամբ։ Այս վերջին ճամբան շատ մը առաւելութիւններ կը ներկայացնէր պարտուած բանակին համար։ Քէօփրիւլիէն 60 քիլօմէթր դէպի հարաւ՝ Սելանիկի ճամբուն վրայ կը գտնուի սքանչելի բնական դիրք մը, Տէմիր Գաբուի անցքը՝ զոր քիչ շատ տոկուն զինուորներ կրնային անառիկ դարձնել։ Երկաթուղին այնտեղ շատ նեղ արահետէ մը կ'անցնի, եւ անոր ալ մէկ մասը՝ թունէլի մը տակէն։ Իսկ անցքը իր երկու կողերուն վրայ պաշտպանուած է չափազանց դժուարամերձ ժայռերով։ Դիւրին էր այդ զօրեղ դիրքէն օգտուիլ, եւ սպասել Սելանիկէն դրկուելիք թարմ ոյժերու, անոնցմով կասեցնելու համար Սերպերու յառաջխաղացութիւնը։ Սակայն Ջէքի փաշա նախընտրեց Բէրլէբէ-Մանասթըր ճամբան, որ թէ՛ իրեն միջոց կ'ընծայէր իր ձախ թեւին՝ Ֆէրիդ Թէֆիք փաշայի բանակին ձեռք տալու, եւ թէ կը ներկայացնէր կարգ մը նշանակելի առաւելութիւններ։ Ալպանիոյ մէջ մխրճուելով՝ Ջէքի փաշա կրնար առատ պաշար եւ նոր զօրքեր գտնել. միւս կողմէ, կանխահաս ձմեռուան պատճառաւ, Ալպանիոյ արդէն իսկ դժուարին ճամբաները բոլորովին անանցանելի դարձած էին, ինչ որ շատ լուրջ արգելք մը կը դառնար Սերպերուն համար, մինչդեռ իր պաշտպանութեան գործը կը դիւրացնէր։ Մանասթըր կ'ուղղուէին նաեւ Ֆէրիդ Թէֆիք փաշայի բանակը՝ Քալքանտէլէնի վրայէն, եւ Գարա Սաիտ փաշայի բանակը՝ Կրաչքօէն։

Այսպէս ուրեմն՝ Հոկտեմբեր 15ին՝ երկու թշնամի բանակներէն սերպականը բռնած էր Շթիպ-Քէօփրիւլի գիծը, միշտ շարունակելով իր յառաջխաղացութիւնը, իսկ Թուրք բանակին գլխաւոր հատուածները կը նահանջէին Բէրլէբէ-Մանասթըր ճամբէն, իրենց նպատակակէտ ունենալով Մանասթըրը, ուր Ջէքի փաշա կը մտածէր վերակազմել իր քայքայուած ոյժերը։ Սերպերը բնարար պիտի հետեւէին անոնց։ Դէպի Ադրիական դիմելու եւ ծովը ողջունելու ազգային ըղձանքը որ նոյն ատեն պետական անհրաժեշտութիւն մըն էր Սերպիոյ համար, զիրենք կը ստիպէր վերջնականապէս ջախջախելու Ջէքի փաշայի բանակը եւ կամ զայն անձնատուութեան հարկադրելու։ Այդ նպատակով իրենք ալ կը դիմէին Մանասթըր, որուն առջեւ կրնային ձեռք տալ յունական Թէսալիոյ բանակին, որ նոյնպէս Մանասթըրի վրայ պիտի քալէր Ֆլօրինայի ճամբով։ Այս ծրագիրը իրականացնելու համար, Սերպերը պէտք չունէին իրենց ամբողջ ոյժերը տրամադրելու։ Ընդհանուր սպայակոյտին

կողմէ եղած նոր կարգադրութեանց համաձայն, Սերպ բանակները վերակազմութեան հետեւեալ կերպով (*).

Ա. Բանակը, միշտ գահաժառանգ Ալեքսանդր իշխանին հրամանատարութեամբ, կը մնար գլխաւոր պատերազմիկ տարրը, եւ կ'ուղղուէր

Սերպ բանակներուն գործողութեանց շրջանակները

դէպի Բէրլէբէ: Կազմուած էր Ա. կարգի չորս զօրաբաժիններէ (Տրինի, Դանուբի, Մօրավայի եւ Թիմօքի զօրաբաժիններ):

Բ. Բանակը, որուն այլեւս պէտք չկար, միշտ զօրավար Ստեփանովիչի հրամանատարութեամբ, Բէօսթէնտիլէն կը մտնէր Պուլկարիա,

(*) Արքայական Հրամանագիր մը զօրավարութեան աստիճանին բարձրացուց իշխան Արսէն Գարաճօրճէվիչը որ Սերպ Հեծելազօրքին կը հրամայէր։

Մուսթաֆա Փաշայի ճամբով Էտիրնէէն պաշարող պուլկարական ոյժերուն միանալու համար։ Կը բաղկանար Բ. կարգի երկու զօրաբաժիններէ (Դունաբի և Թիմօքի զօրաբաժիններ)։

Գ. Բանակը, որ կը բաղկանար Տրինի, Շումատիայի և Մօրավայի Բ. կարգի երեք զօրաբաժիններէն, և որուն միացած էին նաև Նօվի Բազարի Սանճագին մէջ անգործ մնացած Դ. բանակին մէկ քանի հատուածները, զօրավար Եանքօվիչի հրամանատարութեամբ կը կազմէր Ա. բանակին աջ թևը։

Մնացեալ սերպիական ոյժերը բանակած կը մնային աշխարհակալուած երկիրներուն մէջ։

Անկախաբար ասոնցմէ, հարաւ-արևելք կ'ուղղուէր Սերպիական ուրիշ զօրաթև մը, որուն նպատակն էր Տէմիր Գաբուն գրաւել և Սելանիկ իջնել, արգիլելով Թուրքերուն նահանջը այդ կողմէն։ Այս զօրաթևին մաս կը կազմէին սակաւաթիւ հետևակազօրք. մեծամասնութիւնը կը բաղկանար հեծելազօրքէն, որ Բէրլէբէի և Մանասթըրի դժուարամերձ արահետներուն մէջ այլևս չէր կրնար օգտակար դառնալ սերպ բանակներուն։ Հոկտեմբեր 22ին, այս զօրաթևը Տէմիր Գաբուի կիրճին առջև հանդիպեցաւ օսմ. գումարտակի մը որ հաւանականաբար Սթրումիցայէն եկած էր, և զոր Գարա Սաիտ փաշա այդտեղ կեցուցած էր՝ իր աջ կողին պաշտպանութեան համար։ Սակաւաթիւ Թուրքերը չկրցան դիմադրել սերպիական հեծելազօրքին, որ իրենց վրայ գրոհ տուաւ երկու կողմէ միանգամայն։ Սերպ հետևակազօրքին յարձակումը ճակատէն, լրացուց Թուրքերուն պարտութիւնը։ Անոնց մեծագոյն մասը գերի ինկաւ, իսկ մնացածը յաջողեցաւ փախչիլ դէպի արևելք։ Ապահովաբար Գարա Սաիտ փաշա մեծ սխալ մը գործած էր այդպէս անպաշտպան թողլով Տէմիր Գաբուի դիրքը, որ իր բնական պայմաններուն բերմունքով կրնար կասեցնել Սերպերու արշաւը։ Տէմիր Գաբուի գրաւմամբ՝ Սերպերը տէր կը մնային դէպի Սելանիկ և Ադրիական իջնող երկաթուղիին, զոր Թուրքերը, ուրիշ ծանր սխալով մը չէին քանդած, ինչպէս անվթար թողած էին Ակիւպ-Տէմիր Գաբու ճամբուն վրայ գտնուող Վարտարի կամուրջը, որուն շնորհիւ Սերպերը յաջողած էին այդքան հեշտ ու արագ յառաջխաղացութիւն մը կատարել։ Սերպիական այդ հարաւ-արևելեան զօրաթևին մաս կազմող հեծելազօրքը, առանց սպասելու թէ՛ զինքը լրացնող հետևակազօրքին և թէ Շթիպէն Սթրումիցա ժամանած ու անկէ Սելանիկ ուղղուող պուլկար հետևակազօրքերուն, յառաջ խաղաց դէպի Տօյրան։ Ինչպէս Շթիպի մէջ եղած էր, այստեղ ալ բնակիչները, դաշնակիցներուն մօտենալը լսելով, բանտարկած էին բոլոր Թուրք պահակազօրքը (մօտաւորապէս 1000 հոգի), անանկ որ երբ սերպ հեծելազօրքը Հոկտեմբեր 23ին Տօյրան հասաւ, քաղաքը ինքնին յանձնուեցաւ Դունաբի հեծեալ Ա. զօրագունդին հրամանատար գնդապետ Ջօլօվիչի։ Տօյրանի յոյն և պուլկար մէտրապոլիտները՝ հացկերոյթ մը սարքեցին ի պատիւ սերպ սպաներուն, մինչդեռ բնակիչները ծաղիկներ կը թափէին քաղքին փողոցներէն անցնող հեծե-

ՍԵՐՊԵՐՈՒՆ ԱՆՑԵԱԼ ՓԱՌՔԸ ՇԿԻՒՊԻ ՄԷՋ

Զար Սթէֆան Տուշան եւ իր աւագանին

լազօրքին վրայ, ամենահանդիսաւոր ընդունելութեան մը առարկայ դարձընելով զանոնք։ Երջանկայ բոլոր քրիստոնեայ պետերուն մէջ ժողովուրդը նոյնպէս խանդավառուած էր պաշտոնական բանակիներու յաղթանակներէն, և մանր մունր թրքական պատմախոհութիւնները որոնք անոնց մօտ կը գտնուէին, ինչպէս նաև թուրք բանակէն խուսափած և այս ու այն

ՅԱՂԹԱԿԱՆԻՆ ՆՈՒԷՐԸ

Ալպանացի տղաք կը մուրան սերպ սպայէ մը

կողմ թափառող պինուորներ հետզհետէ պինաթափ ընելով՝ գեղջուկներու, շատ հեղ նաև կիներու առաջնորդութեամբ կը դրկէին սերպիական բանակատեղը։ Զանազան կողմեր գործող սերպ բանակիներէն չտրուեցաւ այդպէս խումբ խումբ զերիներ, — պինուոր կամ Արնաւութ, — կը հասնէին Սկիւպ, և անկէ ալ կ'առաջնորդուէին Սերպիա՝ տրամադրելի ամբողջներու մէջ գետեղուելու համար։ Մի միայն Պէլկրատի մէջ, Բէլգրէդի և Մանաստիրի ճակատամարտէն առաջ, կը գտնուէին 800 կանոնաւոր պինուորներ, 200 Արնաւութ պաշտպաններ, և 100 սպաներ, որոնց մեծ մասը գնդապետ կամ հարիւրապետ։ Քրիստոնեայ պինուոր-

ները խաչի նշան կը կրէին իրենց փէսին վրայ, ինչ որ զիրենք կ'արտօնէր ըստ կամս շրջիլ, առանց մասնաւոր հսկողութեան ենթարկուելու: Նոյնքան բազմաթիւ գերիներ կը գտնուէին նաև Սերպիոյ միւս քաղաքներուն մէջ:

Մինչդեռ Սերպ հեծելազօրքը Տօյրան կ'իջնէր, արևմուտքի կողմը կը սկսէր Մանասթըրի դէմ ձեռնարկուած գործողութիւնը, որուն յատկացուած էին Սերպիական Գ. և Ա. բանակները: Գ. բանակը՝ Մանասթըր ժամանելու համար պիտի հետևէր Քալքանտէլէն, Կօսթիվար, Քիրչէվօ ճամբուն, իսկ Ա. բանակը, Քէօփրիւլիէն մեկնելով Սթարիկրատի և Բօղտանսի վրայէն պիտի իջնէր Բէրլէբէ, ուր Ձէքի փաշա վերջին դիմադրութիւն մը կը կազմակերպէր՝ դէպի Մանասթըր իր նահանջը պաշտպանելու համար:

Գ. բանակին հեծելազօրքը Հոկտեմբեր 19ին հասաւ Քալքանտէլէն, որուն մօտերը գերի բռնեց Սկիւպէն նահանջող այն Թուրք զօրագունդը, որ չկարենալով Ձէքի փաշայի բանակին միանալ, Քալքանտէլէնի կողմը քաշուած էր փութով: Նոյն օրը կը գրաւուէր քաղաքը, առանց իսկ զէնքի հարուած մը արձակուելու: Երկու օր վերջ ալ, նոյն դիւրութեամբ, Գ. բանակը կը մտնէր Կօսթիվար, ուրկէ 40 քիլօմէթր հեռու՝ Քիրչէվօի մէջ, Թուրքերը յաջողած էին համախմբել տասնեակ մը վաշտեր: Այս ուժերով, որոնց միացած էին Քիրչէվօի պահակազօրքը կազմող երեք վաշտեր, կազմակերպուած էր դիմադրութիւն մը՝ որ բաւական զօրեղ պիտի դառնար Թուրքերուն ձեռք գտնուող բարձր ու ձեռնտու բնական դիրքերուն շնորհիւ: Թուրքերը ունէին հինգ հրետաշարք զորս զետեղած էին 7-800 մէթր բարձրութեանց վրայ: Սերպ յառաջապահ խումբ մը՝ Հոկտեմբեր 21ի իրիկունը յանկարծակիի եկաւ այդ Թրքական ուժերուն կողմէ, և բաւական ծանր կորուստ կրելէ վերջ, ետ քաշուեցաւ, Թուրքերու դիմադրութեան փորձին և գրաւած դիրքերուն նկատմամբ ճշգրիտ տեղեկութիւններ տանելով Գ. Բանակի հրամանատարութեան: Յաջորդ օրը, զօրավար Եանքօվիչ հրամայեց յարձակիլ թէ՛ ճակատէն և թէ՛ ձախակողմէն. ճակատի յարձակումը կը վարէր գնդապետ Նէտիչ, իսկ ձախ կողմը կը հրամայէր ապայակոյտի հրամանատար Մարիչ: Գնդապետ Նէտիչ՝ Մօրավայի պահեստիներու (Բ. կարգ) զօրաբաժնին գլուխը անցնելով խոյացաւ Թրքական կեդրոնին դէմ, ահաւոր կրակի մը ենթարկելով զայն: Թուրքերը դիւցազնական կամակորութեամբ մը պահեցին իրենց դիրքերը, նոյնպէս կատաղի թափով մը կռուելով, բայց հրամանատար Մարիչ՝ սուինաւոր յարձակումէ մը ետք յաջողեցաւ գրաւել շատ բարձր դիրք մը, ուրկէ դժոխային կրակ մը բացաւ Թուրքերու ձախ կողին դէմ, և վերջ ի վերջոյ յաջողեցաւ ընկճել զանոնք: Նոր յարձակման մը վրայ՝ Թուրքերը անկարգ ու խուճապային նահանջով մը քաշուեցան մասամբ դէպի Տիպրէ, և մասամբ դէպի Մանասթըր (այս վերջինները աւելի բազմաթիւ), կռուի դաշտին վրայ ձգելով 1000ի մօտ մեռեալ ու վիրաւոր: Սերպերուն

կորուստը եղաւ 250 մեռեալ ու վիրաւոր. մեռեալներուն մէջ կը գըտնուէին երկու սպայ։ Զօրավար Եանքօվիչ զօրաթեւ մը ճամբայ հանեց դէպի Տիպրէ, եւ ինք չարունակեց իր վայրէջքը դէպի Մանաաթըր։ Աւստորէն իջած ձիւնին եւ տիրող սաստիկ ցուրտին պատճառաւ՝ իր

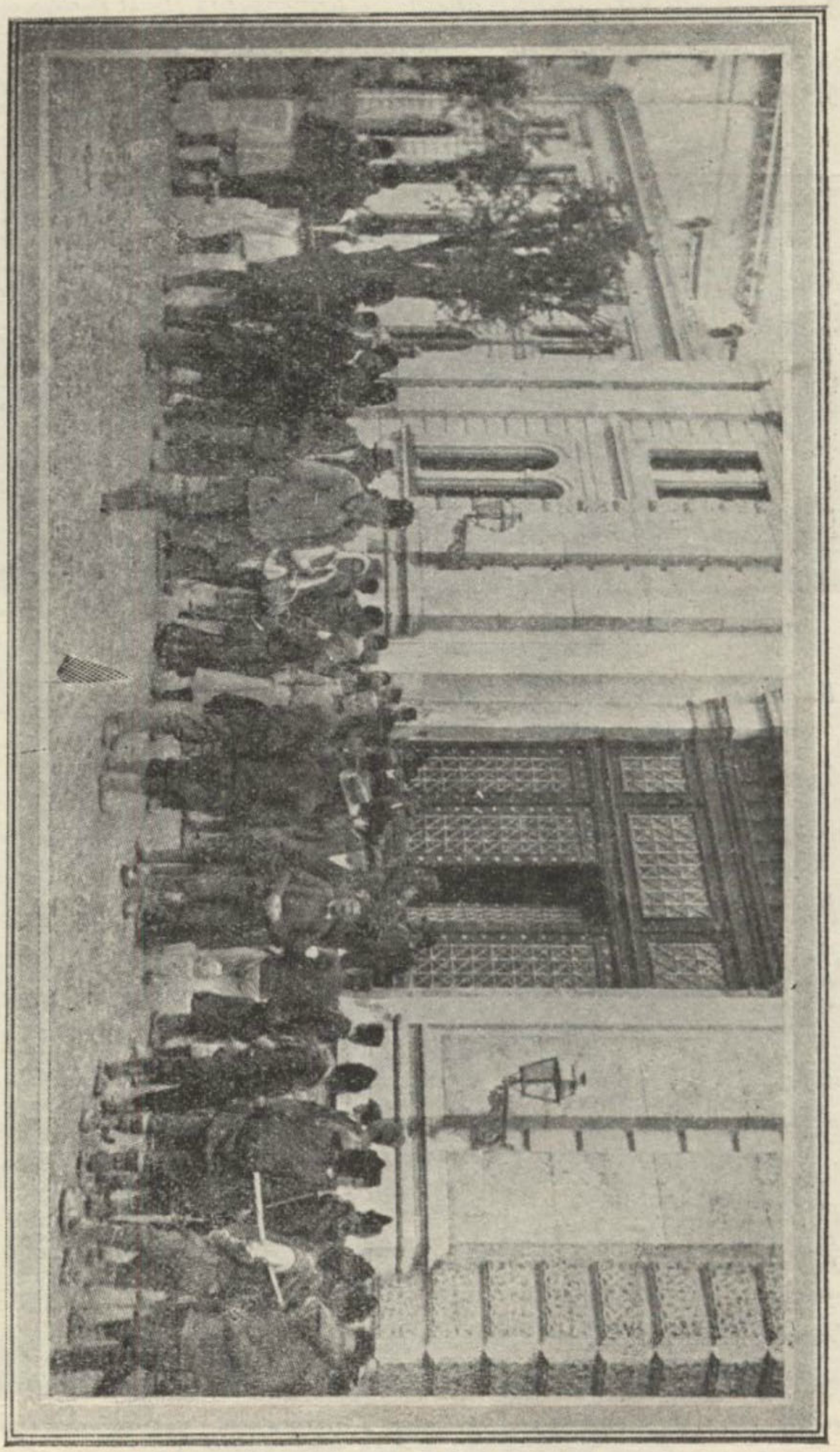

Մերժուած կամաւորներ ի զուր կը սպասեն Պէլկրատի կայարանին առջեւ, իրենք ալ ընդունուելու յոյսով

յառաջխաղացութիւնը տեղի կ'ունենար չատ դժուարին պայմաններու մէջ։ Շատ յոգնեցուցիչ գործ մը կը դառնար մանաւանդ թնդանօթներու փոխադրութիւնը։ Տեղ տեղ, զինուորները ստիպուած էին ճամբայ հարթել անոնց համար, ինչ որ ժամանակ կը յամեցնէր ու կը յոգ-

նեցնէր զիրենք։ Սակայն ամէնքն ալ առանց տրտնջալու կը դիմէին Մանաստիր, այն վստահութեամբ թէ գերագոյն ու վճռական կռիւը պիտի մղեն այնտեղ, կռիւ՝ որ պսակումը պիտի ըլլար իրենց պատերազմական գործողութեանց։

Բիրչէվօի մէջ կռուող Թուրքերը վերջապահ խումբեր էին՝ զորս Ջէքի փաշա հապճէպով կազմակերպած էր, պաշտպանելու համար իր նահանջը դէպի Մանաստիր։ Անոր դիմադրութեան շնորհիւ կը յուսար

ԿՌՈՒՈՒՆԵՐԷՆ ԵՏՔ

Սերպերը կը հոգան նաև իրենց ստամոքսին պահանջքը

յամեցնել Սերպիական Գ. բանակին յառաջխաղացութիւնը, և միջոց ու ժամանակ գտնել վերակազմելու Արևմտեան քայքայուած բանակը Մանաստիրի մէջ, ուր կը մտածէր ընել գերագոյն դիմադրութիւնը, և ուր իրօք պիտի մղուէր Սերպ և Թուրք պատերազմին ամէնէն վճռական կռիւը։ Նոյն նպատակով, աջակողմէն ալ, աւելի զօրեղ վերջապահ ոյժ մը կազմակերպած էր Բէրլէբէի մէջ, աւելի քան քսան վաշտ, նոյնքան մը թնդանօթներով։ Այս ոյժը՝ որ սերպիական Ա. բանակին յարձակման պիտի դիմադրուէր, սքանչելի դիրքեր ունէր ամենաանհարթ տարածութեան մը վրայ, ուր չորս կողմը բարձրացող լեռներ ու ժեռուտ բարձունքներ պաշտպանութեան համար մեծ դիւրութիւն ընծայող բնական խրամներ կը ձևացնէին։

Սերպիական Ա. բանակը. Գ. բանակին հետ զուգընթացաբար յառաջանալով անցաւ Սխարիկրատէն և Րօզանամէն, ու Բէրլէբէի առջև հասաւ նոյեմբեր 22ին, ճիշդ այն օրը ուր Բիրչէվօ կ'իյնար։ Բէրլէբէ (Բրիլէբ) Սերպիոյ հին պատմութեան ամենայայտնի քաղաքներէն մէկն է, և իր անունը կը յիշատակուի սերպ բանաւոր գրականութիւնը հարստացնող բազմաթիւ երգերու մէջ։ Անոնցմէ՝ յաւին սերպ գիւղացիին ծանօթ է մանաւանդ տեսակ մը դիւցազներգութիւն, զոր Սերպերը իրենց ազգային Իլիականը կը նկատեն, և որ կը պարփակէ Սերպ նշանաւոր հերոսի մը՝ Մարքօ Քրալիէվիչի քաջագործութիւնները։ Քրալիէվիչի անունը հինգ դարէ ի վեր անբաժան կը մնայ Բէրլէբէէն, և

զարմանալի չէ որ Սերպերը ամէնէն աւելի դիւցազնական արիութիւն ցոյց տուած ըլլան այս ճակատամարտին մէջ, որ պատերազմին ակզբնա-

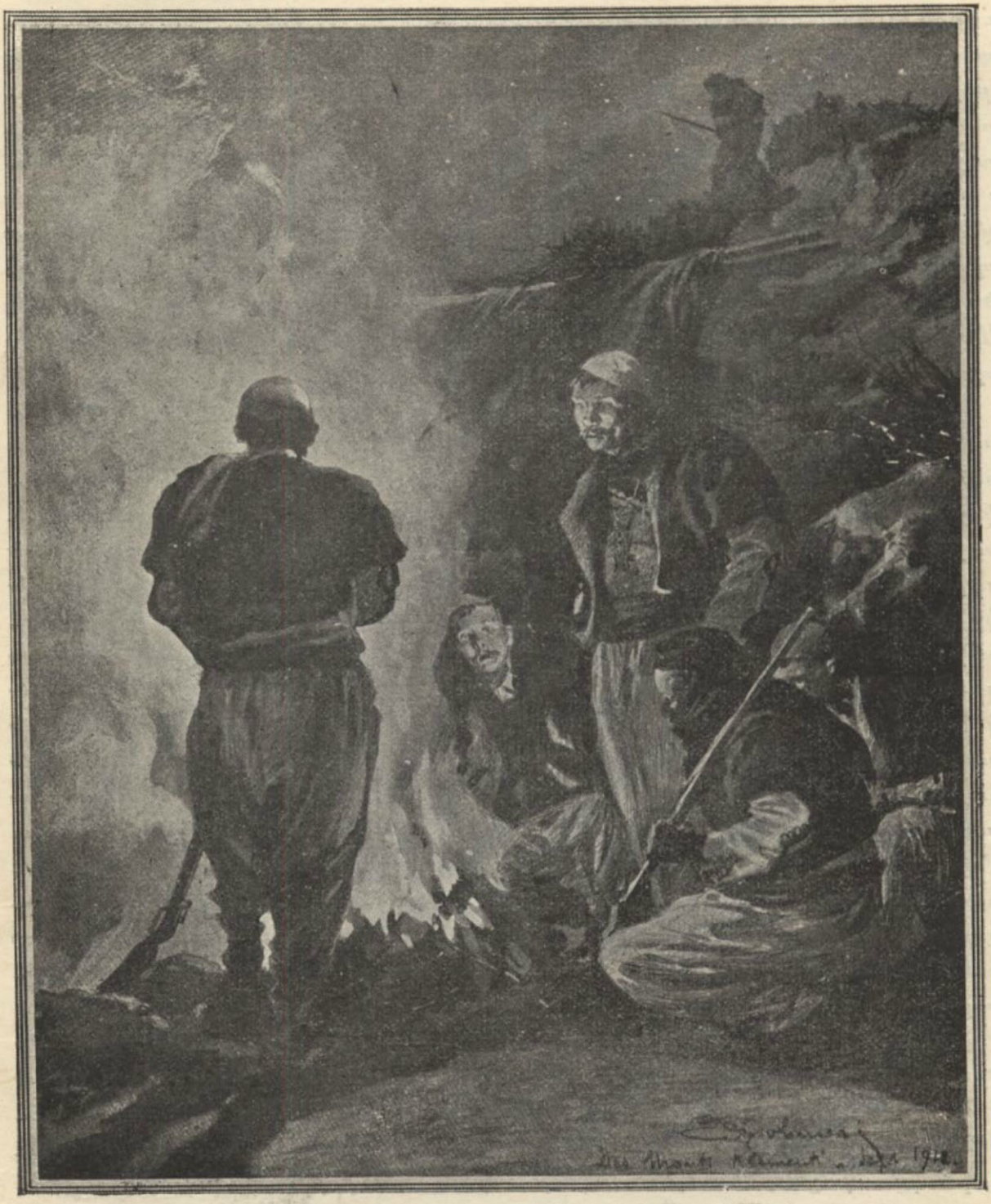

Մալիսօրները իրենց լեռներուն վրայ

ւորութենէն իւ վեր մղուած կռիւներուն ամէնէն արիւնալիներէն մէկը պիտի դառնար։

Բաղխումը տեղի ունեցաւ Հոկտեմբեր 22ին, Սերպերուն համար չատ անյարմար պայմաններու մէջ։ Ցուրտը, ճամբաներու պակասը,

ձիւնածածկ գետնին յարուցած բազմազան դժուարութիւնները, Սերպերուն յարձակողական շարժման դէմ ո՛րքան արգելքներ էին, որքան Թուրք բանակը։ Ընդհարման առաջին օրը, Սերպերը ոչ իսկ կրցան օգտուիլ իրենց պատուական թնդանօթներէն, և Թուրքերու չորս հրետաշարքին դէմ հազիւ յաջողեցան միակ հրետաշարք մը ճակատեցնել քիչ շատ յարմար դիրքի մը վրայ։ Այս պայմաններուն մէջ՝ բնականաբար կռուին բովանդակ ծանրութիւնը պիտի կրէր հետևակազօրքը։ Եւ ան պատուով տարաւ այդ դժուարին գործը։ Ե. զօրագունդը մանաւանդ շատ նշանակելի հանդիսացաւ ահաւոր բաղխումին մէջ, որուն ընթացքին Թուրքերն ալ յուսահատօրէն կռուեցան, ահագին կորուստ պատճառելով Սերպերուն։ Բէրլէբէի մէջ՝ Թուրքերը նախաճաշակը կ'ընծայէին այն ահաւոր դիմադրութեան, զոր քիչ ետքը պիտի կատարէին Մոնասթըրի առջև, ու պատուով դուրս պիտի գային իրենց ջախջախիչ պարտութենէն։

Ճակատամարտին առաջին ժամերուն՝ Օսմ. բանակը որ շատ լաւ ամրացած էր բնական ձեռնտու դիրքերու վրայ, կրցաւ սքանչելապէս օգտուիլ իր առաւելութենէն, մանաւանդ սերպ թնդանօթներու բացակայութենէն։ Սերպերը պատսպարութեան ո՛և է միջոց չունէին, և ստիպուած էին յառաջանալ Թուրքերու կրակին տակ։ Իրենց փորձած յարձակումները՝ այս վերջիններուն դիրքերը գրաւելու համար, յաճախ կը կասէին կէս ճամբէն, և մարդիկը իրարու ետևէ կ'իյնային գնդակահար, երբեմն նաև ամբողջ շարքեր՝ միակ համազարկի մը վրայ կը գլորէին գետին։ Ճշմարիտ սպանդ մըն էր եղածը, բայց բարոյական կորով ու ինքնավստահութիւնը Սերպերուն կողմն էին։ Յաղթական յառաջխաղացութիւնը զոր կատարած էին մինչև այդտեղ, ամենաբուռն հայրենասիրութիւնը որով տոգորուած էին, ինչպէս նաև դարաւոր ատելութիւնը՝ որուն անունով մանաւանդ կը կռուէին, իրենց արհամարհել կուտային մահը։ Առանց երբեք ընկրկելու, առանց նաև դադար առնելու, անոնք յամրօրէն կը յառաջանային, վայրկեանը վայրկեանին լեցնելով պակսող շարքերը։ Թուական առաւելութիւնը զոր ունէին Թուրքերուն վրայ, այդ տեսակէտով մեծապէս օգտակար կ'ըլլար իրենց։

Մինչև ցերեկ՝ կռիւը շարունակուեցաւ այս պայմաններուն մէջ։ Երկու կողմէն ալ կորուստը մեծ էր, բայց տակաւին ոչ Թուրքերը կքած էին, ոչ ալ Սերպերը վհատած։ Այս վերջինները, ուրիշ պատուար չունենալով, իրենց մեռեալներուն դիակներէն ձևացած ամբարտակներուն ետին կը պաշտպանուէին։ Ցերեկէն վերջ, Սերպ հետևակազօրքին Ե. զօրագունդին միջամտութիւնը ճակատամարտին բախտը վճռեց։ Զմայլելի անձնազոհութեամբ մը, այդ զօրագունդին մաս կազմող զինուորները առաջ խոյացան, և հակառակ անոր որ թշնամի գնդակները կէս առ կէս բնաջինջ կ'ընէին զիրենք, մէկ քանի սուինաւոր յարձակումներով յաջողեցան գրաւել Թուրքերուն ձեռքը գտնուող կարևոր դիրքերու շարք մը, որ ամենաջախջախիչ առաւելութիւն մը կ'ընծայէր

իրենց։ Կռիւը շարունակուեցաւ ամբողջ գիշերը։ Սերպերը ստիպուեցան մէկիկ մէկիկ գրաւել իւրաքանչիւր Թրքական դիրք, շատ կէտերու վրայ մղելով գիրկ գիրկի կռիւներ, որոնց ընթացքին երկու կողմն ալ կատաղօրէն կռուեցաւ։ Վերջէն՝ երբ Կարմիր Խաչի խումբերը վիրաւորներն ու մեռեալները կը վերցնէին, գտան իրարու պլլուած և այդ վիճակին մէջ մահացած Թուրքի ու Սերպի դիակներ։ Շատ դիակներու

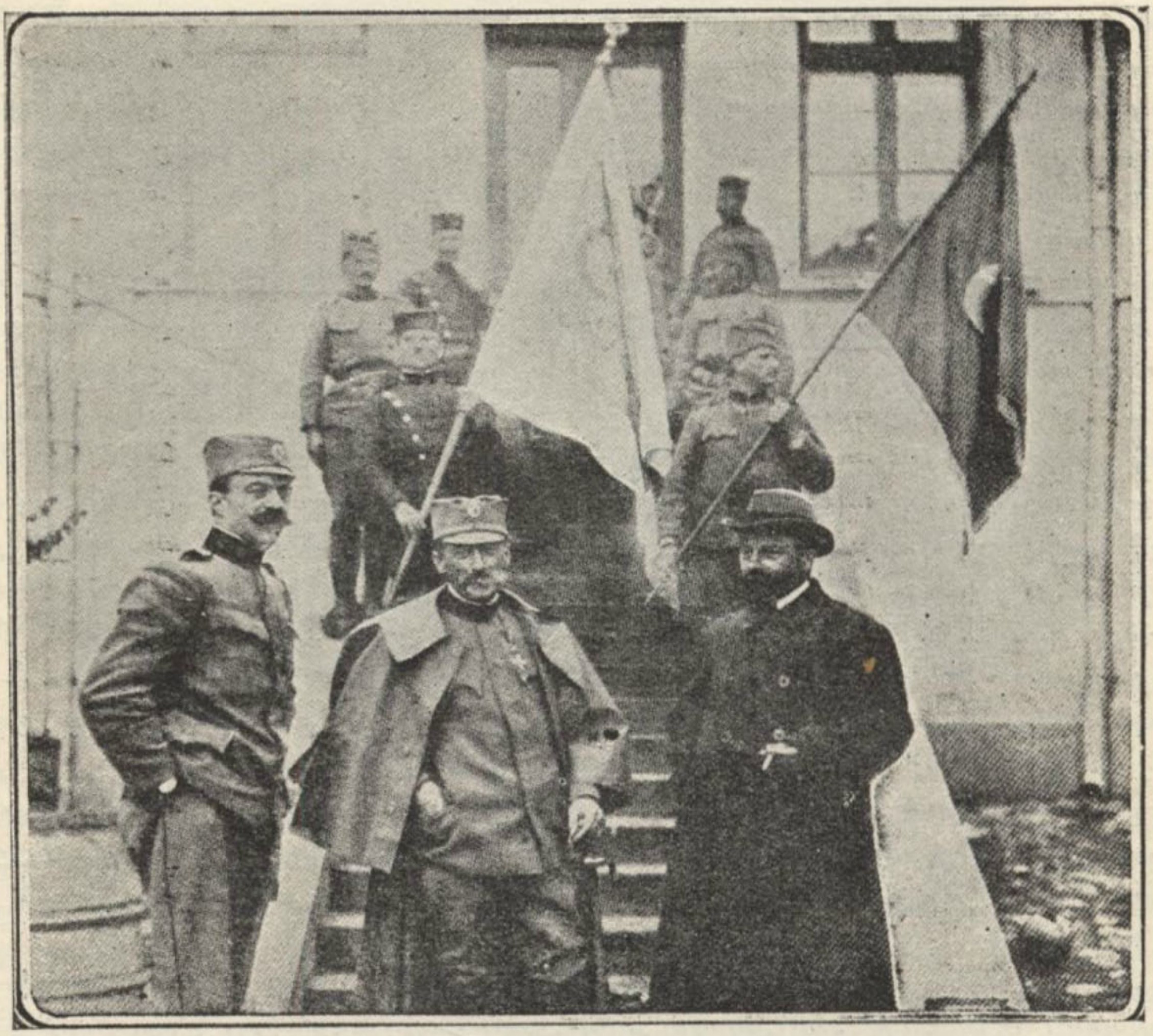

Թուրքերէն գրաւուած դրօշներ
Ա. կարգին վրայ, մէջտեղը, իշխան Արսէն Գարաճօրկէվիչ

վիզը ակռայի խածատումներու հետքեր կը կրէր․ ոմանք ալ մեռած էին իրար խածած ատեննին, և ակռաները այն աստիճան խոր մխուած էին միսերուն մէջ, որ Կարմիր Խաչի անդամները մեծ դժուարութեամբ կը յաջողէին դիակները իրարմէ բաժնել։

Երբ ծագեցաւ Հոկտեմբեր 23ի արշալոյսը, Սերպերուն յաղթանակը այլեւս ապահովուած էր, թէև Թուրքերը կը շարունակէին դիմադրել իրենց ձեռքը մնացած յետին դիրքերուն վրայէն։ Սերպ հետեւակազօրքին 17րդ զօրագունդին կողմէ ի գործ դրուած բուռն ու գերագոյն յարձակում մը սակայն վերջ տուաւ իրենց դիմադրութեան։ Ընկճուած

միանգամայն ամէն ուղղութեամբ խոյացող թշնամիի մը գրոհներուն առջեւ, Թուրքերը խուճապային նահանջով մը լքելին ճակատամարտի դաշտը, ուր 6000 մեռեալ ու վիրաւոր կը ձգէին, և սկսան փախչիլ դէպի Մանաստիր: Նոյն օրը՝ Սերպերը Բէրլէպ կը մտնէին յաղթական: Երկօրեայ ճակատամարտը իրենց ալ չատ ուժի նստած էր. 3000 Սերպեր ինկած էին ճակատամարտի դաշտին վրայ, մեռած կամ վիրաւոր: Ամէնէն աւելի զոհ տուած էր հետեւակազօրքի 6. զօրագունդը, որուն դիւցազնական ընթացքը փոխադրած էր Թուրքերուն պարտութիւնը: —«Այդ զօրագունդին պատկանող պզտիկ դինուորի մը հետ տեսակցեցայ առաջնակարգ հիւանդանոցի մը մէջ, կը գրէր Ժուռնալի Թղթակիցը՝ ճակատամարտէն քիչ ետքը: Խեղճին երկու ոտքերը մէկտեղ պիտի կըտրեն, և հասկնալի չէ որ ապրի: Ինք ալ գիտէ ատիկա, բայց հոգը չէ. և անտարբեր կը պատմէ ինծի թէ ինչպէ՛ս մահացու կրակի մը տակ իր զօրագունդը երեք անգամ յարձակելէ և երեք անգամուն ալ ետ մղուելէ ետք, չորրորդ յարձակմամբ մը յաջողեցաւ սերպիական եռագոյն դրօշը անկել Թրքական դիրքերուն բարձունքը: Սակայն իր ընկերներուն կէսէն աւելին ինկած էր: Յետոյ, երբ գրաւուած դիրքին վրայ համախմբուած էին, տեսած էին որ այլեւս ապահով չէ մնացեր իրենց դիրքը. բոլորն ալ ապահնուած կամ վիրաւոր ինկած էին: Ինք, և իր մօտ պատկող սարէց դինուոր մը որ կուրծքէն վիրաւորուած է, և ուրիշ 50 ընկերներ, Թրքական գնդակներու սոսկալի տարափի մը տակ յաջողած էին աւելի քան 1500 մէթր բարձրութեամբ բլուրի մը կատարը հասնել 150նոց սերպիական խնդանօթ մը, միակը զոր կարելի եղաւ գործածել, և որ տարափելի ջարդով մը Թուրքերուն նահանջը փոխադրեց: Միւս բոլոր վիրաւորներն ալ նոյն անտարբերութիւնը ցոյց կուտան զիրենք չարչարկող ցաւին, կամ իրենց անկողնին չտրտմած մահուան նկատմամբ: «Ինչ որ ալ ըլլայ՝ պէտք էր առնէինք Բրիլէվիչի հայրենիքն է. պէտք էր առնէինք, և առի՛նք», կ'ըսեն ամէնքն ալ»:

Թուրքերու նահանջը Բէրլէպէն, տեղի ունեցաւ սաստիկ կերպով: Արդասիք պաշարօղութիւններ որոնք չրջականները կ'ապահովեին Սերպերու ժամանումէն առաջ, անոնց միացած ըլլալով, նահանջի ճամբուն բավանդակ երկայնքը իրենց անցքին իրր յայտարար անտառ հետքեր թողուցին, բոլոր գիւղերը ապահովելով և այրելով: Բէօրրիւլիէն մինչեւ Բէրլէպ նոյն տեսարանն էր տրտէն: Ճակատամարտէն երկու օր վերջ՝ այդ ճամբէն կ'անցնէր Ֆրանսայի Թղթակից մը, և իր թերթին կը գրկէր յուզիչ Թղթակցութիւն մը, ուրկէ հետեւեալ մէկ քանի մասերը կ'արտագրենք այստեղ. —

«Վախճանընթեր քիլոմէթր երկարութեամբ ճամբայ մը կը բաժնէ Բէրլէպէն Բէօրրիւլիէն: Ձիւնը ծածկած է ամէն կողմ, և ասիպուած, յամրօրէն կը յառաջանանք այդ ճամբէն: Այս պզտիկ ուղեւորութիւնը ամենահաճելի չրջագայութիւն մը պիտի ըլլար, եթէ միտքերնիս չհիներ թէ այդ ճամբուն երկայնքը և զայն եզերող աս լեռներուն վրայ,

ամենազարհուրելի կռիւներ մղուած են դեռ նոր նոր։ Երեք հարիւրէ աւելի դիակներ՝ որոնք տակաւին ձիւնին վրայ կը մնան, ամէն վայրկեան մեզի կը յիշեցնեն իրարու յաջորդող սպանդները որոնք այնքա՜ն մարդկային կեանքեր արժած են պատերազմիկ ժողովուրդներուն։ Շուներ բոլորուած են դիակներուն շուրջը։ Երբոր կը մօտենանք, կ'ընդհատեն իրենց ճաշը, արիւնոտ դունչերնին բաժնելով դիակներէն։

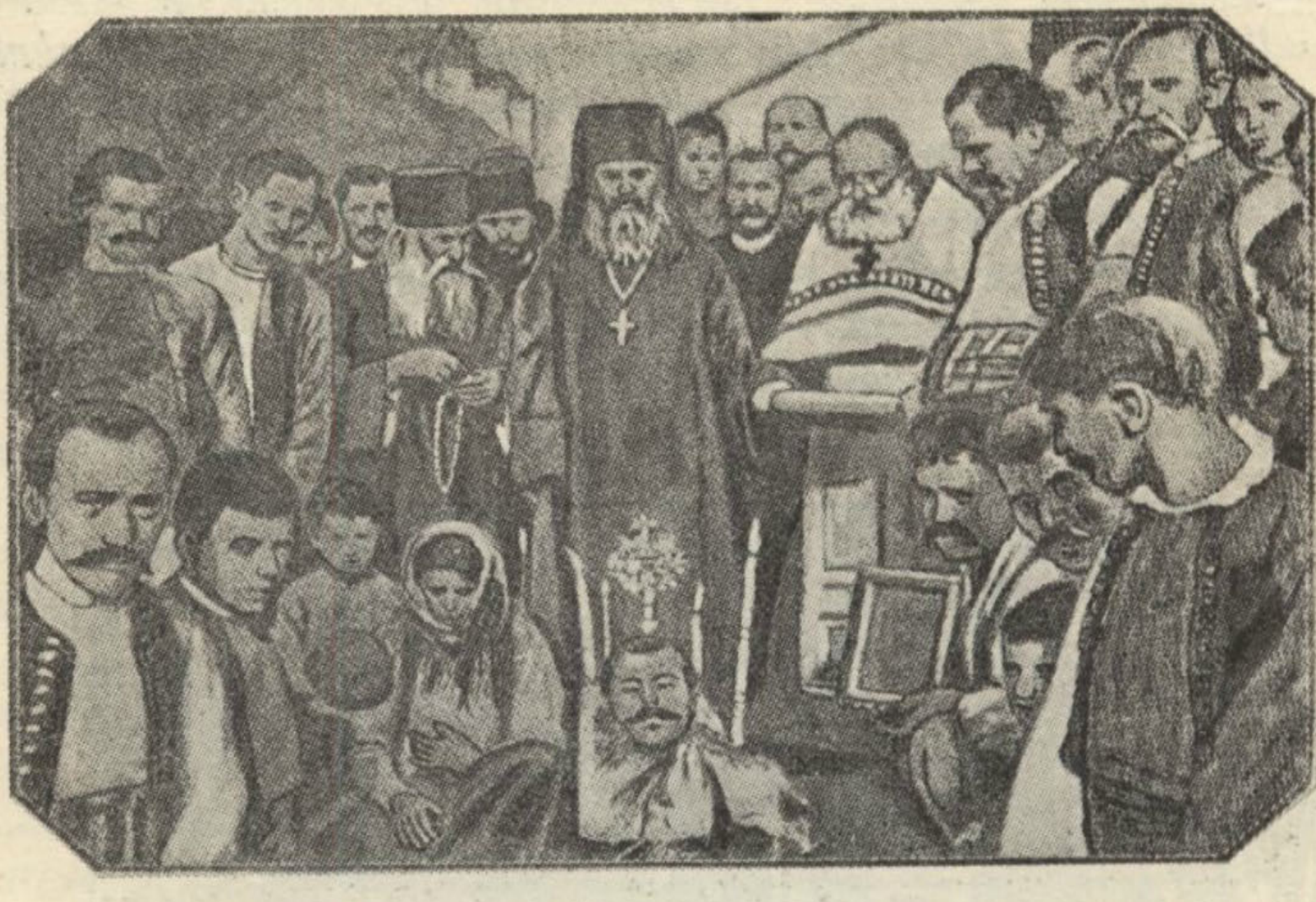

Արնաւութներէն գլխատուած սերպ մը

Ագռաւներու խումբեր, մեր ներկայութենէն անհանգիստ, անախորժ կափկափներով կը թռչին մեր գլխուն վերեւ՝ դիակի կտորուանքներ սեղմած իրենց կտուցին մէջ։ Չեն հեռանար սակայն, կը սպասեն մեր անցնելուն, իրենց պժգալի խնջոյքը շարունակելու համար։ Քէօփրիւլիւէն քիչ անդին կը տեսնենք պատերազմական աւարկաներ, զորս Թուրքերը լքած են իրենց նահանջին մէջ։ Ահա նուագախմբի ամբողջ կազմած մը, զոր խելք ըրեր են քանդելու։ Պապունայի գեղեցիկ դաշտին ամբողջ տարածութեան վրայ չկայ տեղ մը որ ծածկուած չըլլայ լքուած զէնքերով, զանազան աւարկաներով, սայլերով կամ դիակներով։

«Մանր ու ճնշող լռութիւն մը կը տիրէ ամէն կողմ։ Բոլոր գիւղերը ամայացած են։ Արնաութները, Սերպերուն այս ոխերիմ թշնամիները, կատարեալ ջարդեր ըրած են ամէն գիւղի մէջ, առանց խնայելու կիներուն և տղոց։ Միայն Օրիզա գիւղին մէջ մէկ քանի ընտանիքներ հրաշքով կրցեր են ազատիլ։ Ճամբուն ընթացքին կը հանդիպինք վիրաւորներ փոխադրող կառավաններու, ինչպէս նաև Բ. կարգի պահեստիններու հսկողութեամբ յառաջացող պարենաւորման կառքերու։ Վերջինները՝ բանակին կը հասնին դէպի Մանասթըր, իսկ առաջինները կը փութան Սկիւպ։ Սպաներու թիւը շատ մեծ է վիրաւորներուն մէջ։

Սա կառքը որ մեր մօտէն կ'անցնի, կը փոխադրէ գնդապետ Մասալօվիչը, որ կռուի դաշտին վրայ ինկած է հերոսաբար: Սերպ կարմիր Խաչի կազմակերպութիւնը ամէն հիացման արժանի է: Իր մարդիկը, հերոսութեան զմայլելի գործեր տեսան, արհամարհելով ամէն վտանգ, և կռուի պահուն իսկ վիրաւորները կորզելով ապահով մահուընէ մը: Սոսկ իրենց անձնուիրութեամբ անոնք յաջողեցան աւելի քան 5000 Սերպերու կեանքը փրկել, ինչ որ մեծ յաղթանակի մը համարժէք է Սերպիոյ համար: Այդ անձնուէր մարդիկը բառին ամենալայն իմաստով գերի են իրենց պարտականութեան, զանազանութիւն չեն դներ Սերպին, Թուրքին կամ Արնաութին միջև. վիրաւորը վիրաւոր է, ազգ չունի: Գերի ինկած Թուրք բժիշկներ, Սերպ սպայակոյտին արտօնութեամբ, կ'աջակցին անոնց, առանալով սերպ բժիշկներու համահաւասար ամսական, ինչ որ պզտիկ երջանկութիւն չի դառնար իրենց համար. որովհետեւ կայ չորս սմիս մը որ անոնք ամսականի երես չեն տեսած:

Արնաութներէն հրկիզուած գիւղ մը

«Կը չարունակենք մեր ճամբան, անցնելով թալանուած և հրկիզուած գիւղերու մօտէն, որոնք չատ տխուր տեսարան մը կը պարզեն: Երբեմն երբեմն՝ տակաւին ծխացող փլատակի մը տակէն դուրս երկարած մարդկային բազուկ մը կ'երեւայ, մատները դոյ՝ ցաւի պրկումով մը. քիչ մը անդին պզտիկ տղու մը արտնքն է որ կ'որոշուի քուղձևրու մէջէն. ահա նաև նորածինի մը գլուխը, իրանէն բաժնուած և կիսավին խանձած: Ինչե՞ր չեն ըսեր մեզի այս մարդկային խեչերանքները...: Աւելի վարը, նոյնպէս աւերակացած գիւղի մը մօտ, պզտիկ աղջիկ մը

կը տեսնենք։ Ապահովաբար մայր մը փնտռելու եկած է հոն։ Կը ձայնենք իրեն։ Բայց կ'երեւայ մարդկային ձայնը գազանի մը մռնչիւնին տպաւորութիւնը կը թողու այլեւս իր վրայ։ Հազիւ մեր ձայնը առած՝ սարսափի դողէ մը կը ցնցուի, եւ աւերակներուն մէջէն ելլելով շտապով կը փախչի մեզի հակառակ ուղղութեամբ»։

Քանի՛ կը մերձենէին Ալպանիոյ մէջ, Սերպերը հետզհետէ կը կազմակերպէին գրաւուած քաղաքներու վարչութիւնը, կարելի եղած ոչ մէկ միջոց խնայելով բնիկ տարրը սիրաշահելու համար։ Բրիշթինա, Կիլան, Ֆէրիզօվիչ, Սկիւպ եւ բոլոր մերձակայ կեդրոնները վերստացած էին իրենց սովորական կենցաղը։ Պէլկրատէն յատկապէս եկած կառավարական պաշտօնատարներ գլուխ կեցած էին այդ վերակազմութեան գործին, կը կազմուէին թաղապետական ժողովներ եւ հաշտարար դատարաններ՝ մասնակցութեամբ բնիկ տարրերուն։ Առժամաբար ամենախիստ զինուորական օրէնք մը կը գործադրուէր, բայց բնակիչները վախու բան չունէին անկէ, որքան ատեն որ անդորրութիւնը վրդովող ո՛ եւ է արարք չէին գործեր։ Փախած կամ կռուող Ալպանացւոց յայտարարութիւններ կը ցրուէր Գ. բանակը, հրաւիրելով զանոնք որ իրենց օճախը դառնան եւ նոր կենաց պատերազմին մասնակցին։ Յայտարարութիւնը կը վերջանար հետեւեալ բառերով. — «Մենք եղբայրօրէն պիտի ողջագուրենք ամէն անոնք որոնք մեզ իբր եղբայր պիտի ընդունին։ Այլեւս ժամը հնչած է, եւ մենք պէտք է որ խաղաղութեամբ ապրինք մեր Բէթըր թագաւորին լուսամիտ հովանիին տակ»։ Վարչական կազմակերպութեան մասնակցող Իսլամները, թէեւ դժուարաւ, բայց վերջապէս կը վարժուէին կանոնաւոր եւ իրական արդիւնք տուող աշխատութեան։ Ինշալլահի, մաշալլահի վաղնջուց դրութեան կաս տեղ չկար Սերպերուն մէջ. ատենով խուրքանչիւր օր պէտք էր բանի մը ծառայէր։

Սերպերուն սիրաշահուէր կոչերը յաջողեցան բաւական թուով Ալպանացիներ վերադարձնել իրենց չէները։ Սակայն մեծամասնութիւնը կը մնար թափառիկ, հետեւելով կամ գործակցելով Թրքական ուժերուն, եւ զարհուրելի անգթութիւններ գործելով, ինչ որ շատով կը փոխարինուէր Սերպ չէթէներուն կողմէ։ — «Մարդկային ոչինչ ունին, կ'ըսէր իշխան Ալէքսիս Գարաճորճէվիչ՝ Արնաութներուն ակնարկելով, վայրենիներ են, զորս պէտք է զառագեղներու մէջ փակել։ Ամբողջ 500 տարի շահագործած են Սերպերը, անոնց կիները լլկած են եւ զուարճանալու համար զանոնք այրած, խորոված են. ողջ ձգածներն ալ իրենց գերութեան բռնադատած են։ Դեռ նոր նոր, քօմիթէճիներ զանոնք վանելէ ետք երբ գիւղ մը մտան, տեսան որ բոլոր տղաքը անդամահատուած են. շատերուն բերանը կարուած էր, կապուած հայրերու եւ մայրերու աչուըներուն առջեւ։ Այդ վայրի գազանները՝ խեղճ պզտիկներուն ծննդական գործարանները կտրելով՝ անոնց մօրն ու հօրը բերանը թխմած էին...»։

Պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ այս տեսակէտով Սերպ քօմիթէ-

ճիներն ալ Արնաուտներէն վար չէին մնար։ Իրենք ալ, ինչպէս քանիցս առիթ ունեցանք ըսելու, իրենց կոխած տեղերը կը չորցնէին՝ այրելով,

Ա Լ Պ Ա Ն Ի Ո Յ Մ Է Ջ

Սերպ պահակներ յարձակում կը կրեն գայլերէ

քանդելով, սպաննելով ու տանջելով։ Հինգ դարերու ստրկութեան և բռնութիւններուն հաշիւն էր որ կը մաքրէին։

Վերջապա՛ն եկու Թուրք զօրաթեւերը՝ Քիրչէվօի և Բէրլէբէի մէջ

Սերպերուն յառաջխաղացութիւնը յամեցնելով, Ալի Րիզա փաշայի մի-ջոց ընծայեցին Մանաստըրի շուրջը համախմբելու Արեւմտեան բանակին պատկանող բոլոր ուժերն ու թնդանօթները, այսինքն՝ մօտաւորապէս 60,000 մարդ և 80 կտոր թնդանօթ։ Այդ 60,000 հոգին բաղկացած էին շրջականներէն հաւաքուած պահեստազօրքերէ, րէտիֆներէ, Արնաւութ-ներէ և Գումանօվօի մէջ պարտուած ուժերուն բեկորներէն։

Մանաստըր կառուցուած է Չէրնա գետին աջ ափին վրայ, Պապա լերան ստորոտը, ճիշդ ու ճիշդ բերանը այն կիրճին որ Րէսնա կ'առաջ-նորդէ և Ալպանիոյ ճամբան կը բանայ։ Հիւսիսի կողմէն՝ Սէմնիքայի

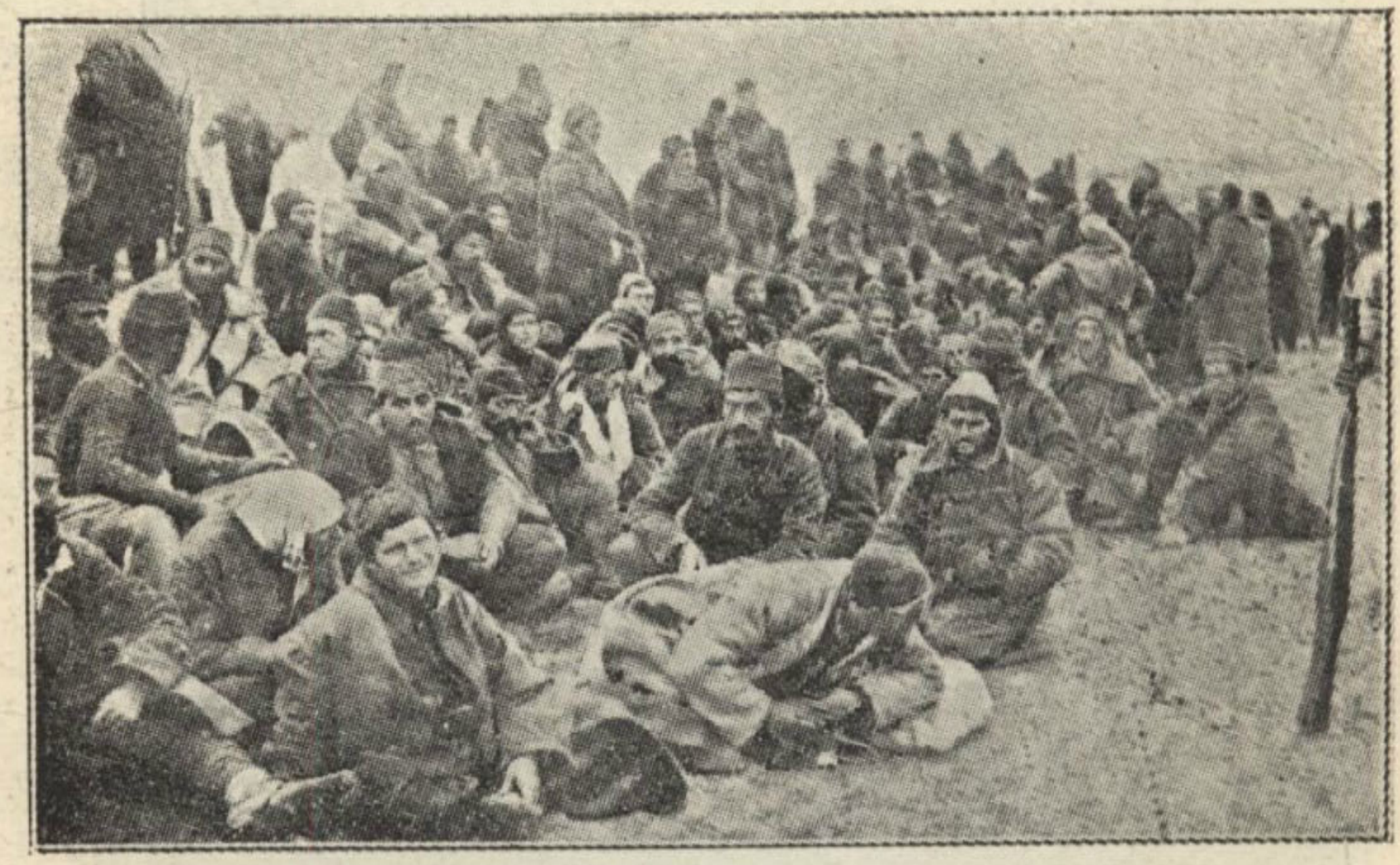

Թուրք գերիներ Սերպերուն ձեռքը

աջ ափը եզերող բարձունքները կ'իշխեն քաղքին վրայ։ Հոկտեմբեր ամսուան սկիզբներէն գետը յորդած ըլլալով, քաղքին շուրջը դըտ-նուող բոլորակ ցած գետինը ողողուած էր այդ միջոցին։ Թուրքերը խրամներ բացած էին դաշտին մէջ, Չէրնայի անցքերուն մօտերը, և պաշտպանողական ամրացեալ գիծ մը հաստատած էին Մանաստըրի հիւսիսակողմը գտնուող բարձունքներուն վրայ։ Բուն քաղաքը պաշտ-պանուած էր դաշտային ամրութիւններով, որոնցմէ մէկ քանին նոր ոճով ու զրահապատ։

Ալի Րիզա փաշա հետեւեալ կերպով բաժնած էր իր ուժերը.

Ճավիտ փաշա Զ. զօրաբանակին միացորդ ուժերով ճակատած էր ձախակողմը.

Ֆէթհի փաշա՝ Է. զօրաբանակին միացորդ ուժերով կը կազմէր կեդրոնը.

Ձէքի փաշա՝ Ե. զօրաբանակին միացորդ ուժերով ճակատած էր աջակողմը.

Գումարտակ մըն ալ իբր վերջապահ թողուած էր Յոյներուն դէմ, որոնք Մանասթըրի վրայ կը քալէին Պանիցա-Ֆլօրինա ճամբով։

Գալով Սերպերուն՝ Գ. բանակը որ Մանասթըրի առջև հասած էր, դիրք կը բռնէր Ջէրնայի աջ ափին վրայ, և Ա. բանակն ալ նոյն գե-

Թուրքերուն նահանջը Բէրլէբէէն դէպի Մանասթըր

տին ձախ ափին վրայ։ Երկու բանակներն ալ, մանաւանդ Ա. բանակը, Մանասթըր ժամանելու համար ահագին դժուարութեանց ենթարկուած էին՝ ճամբաներու նեղութեան և ձիւնին պատճառաւ։ Տաժանելի յառաջխաղացութիւնը զգալապէս յոգնեցուցած էր Սերպերը, առանց

սակայն խորտակել կարենալու անոնց խանդավառութիւնն ու ռազմական ուխնը:

Սերպ ընդհանուր հրամանատարութիւնը հետեւեալ կերպով կազմած էր ճակատամարտի կարգը. —

Աջէն դէպի ձախ դիրք բռնած էին Մորավայի զօրաբաժինը (Գ. բանակ), Տրինի զօրաբաժինը և Դանուբի պահեստները (Ա. բանակ): Իսկ Թիմօքի զօրաբաժինը Բէրլէբէի ճամբուն վրայ կը մնար իբր պահեստի ույժ: Սերպ հարաւ-արեւելեան անկախ զօրաթեւը որ Տէմիր Գաբուն և Տօյրանը գրաւած էր, կը փակէր դէպի Սելանիկ Թուրքերու նահանջի ճամբան, անանկ որ, պարտութեան պարագային, Օսմ. Արեւմտեան բանակը բռնաբար պիտի ստիպուէր Ալպանիոյ մէջ մխրճուելու, ամէն յարաբերութենէ կտրուելով Սելանիկի և Պոլսոյ հետ:

Հոկտեմբեր 30ին, Սերպերը լրացուցած էին իրենց պատրաստութիւնները: Յաջորդ օրն իսկ պիտի սկսէր ահաւոր ճակատամարտը որ չորս օր և երեք գիշեր պիտի տեւէր, մօտաւորապէս 20,000 մեռեալ ու վիրաւոր արժելով երկու կողմին:

ՎԵՐՋ Դ. ՀԱՏՈՐԻՆ

ՏԵՍԱՐԱՆԸ ԲԷՐԼԷԲԷԻ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ
Լքուած Թրքական Թնդանօթներ
Շուներ կը լափեն դիակները

ՑԱՆԿ Դ. ՀԱՏՈՐԻՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Պատերազմական կանոնները (Երջանկայիշատակ Յօժը Եավէր փաշայի) . . . **539**

Բ. ՄԱՍ. — ԴԱՐՍՏԱՂԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա. — Փոխադարձ ոյժերը

Դարատաղի Լեռնականներու Օրէնքը.—Պատերազմի հռչակման օրը Չէթինեէի մէջ.—Յայտարարութիւն Նիկօլա Թագաւորին.—Չէթինեէի պարզած տեսարանը.—Գ. Տ'Ը-Թուրնէլ տը Բօնաթանդ նամակը Նիքօլա Թագաւորին.—Պատասխան Բարիզի պալատական հիւպատոսին.—Բիէր Լօթի և Պալքանեան պատերազմը.—Դարատաղի զինուորական ոյժը.—Թրքական ոյժերը Դարատաղի դէմ.—Դարատաղի բանակներուն բաժանումը.—Պատերազմական գործողութեանց յատակագիծը **543**

ԳԼՈՒԽ Բ. Կեդրոնի բանակին գործողութիւնները

Նիքօլա Թագաւոր կը մեկնի Բոտկորիցա.—Աղօթքներ Դարատաղի զինուց յաջողութեան համար.—Տեսարանը Բոտկորիցայի մէջ.—Թնդանօթը կը սկսի գոռալ.—Նիքօլա Թագաւորին կրտսեր զաւակը կ'արձակէ թնդանօթի առաջին հարուածը.—Գրաւում Բլանիցայի, Տէտչիչի, Ռօկայիի.—Կռուողներու կատաղութիւնը.—«Բաջերը իրաւունք ունին իրենց սուրը պահելու».—Վրանիա, Շքիբչանիք և Թուզի կ'իյնան իրարու ետեւէ.—Անձնատուութեան տեսարան մը որ Միջին Դարը կը յիշեցնէ.—Թուրք գերիները Բոտկորիցայի մէջ.—Մեծաքանակ աւար կ'իյնայ Դարատաղցւոց ձեռքը.—Նիքօլա Թագաւոր կ'ընդունի գերի ինկած Թուրք սպաները.—Կեդրոնի բանակը՝ Կրաքայի դաշտին մէջ Թուրքերը պարտութեան մատնելէ վերջ կ'իջնէ Շքօտրայի առջեւ.—Դարատաղցւոց յաղթանակները և Սլաւներու հրճուանքը.—Ցոյցեր Սերպիոյ մէջ.—Տպաւորութիւնը Պոլսոյ մէջ.—Պարտութիւնները ինչպէ՞ս կը ծանուցուէին.—Ապրուստի նեղութիւն Պոլսոյ մէջ.—Զինուորական գրաքննութիւն կը հաստատուի Պոլսոյ մամուլին համար **538**

ԳԼՈՒԽ Գ.—Հիւսիսային բանակին գործողութիւնները

Գործողութեանց ծրագիրը.—Յաղթական յառաջխաղացութիւն զօրավար Վուքօթիչի, Նովի Բազարի սանճագին մէջ.—Պէրանայի յաղթանակը.—«Թուրքիոյ մահուան զօղանջը կը հնչէ ! !».—Ռուկօվօի զարհուրելի սպանդը.—Զօրավար Վուքօթիչ կը ստանայ Օպիլիչի պատուանշանը.—Բլավայի կռիւը՝—Անկում Իբէքի.—Սլաւութեան էջմիածինը.—Սանճագին հիւսիսային մասին մէջ մղուած կռիւները.—Դարատաղցիք ու Սերպերը կը միանան Սիէնիցայի մէջ.—Պատմական հանդիպում մը.—Գրաւում Բլէվլիէի.—Ալի Միւմթազ պէյ իր զինուորներով ու 77 սպաներով կ'ապաստանի աւստրիական

հողը.—Թուրք հրամանատարին գանգատները.—Տիաքօվայի գրաւումը.—Կատաղի դիմադրութիւն Ալպանացւոց.— Կիներն ալ կը կռուին.— Զօրավար Վուքօթիչ կը քալէ Շքօտրայի վրայ 579

ԳԼՈՒԽ Թ. — Ցաւի եւ սուգի տեսարաններ

Պատերազմը և Գարատաղցիք —Հին կռիւներ Թուրքերուն հետ. — Պատերազմը ոչինչ փոխած էր Գարատաղի մէջ.—Վիրաւորներու բազմութիւնը. — Դեղի և բժիշկի պակաս.—Գրեթէ ամէն տուն իր մեռելը ունի.—Հիւանդանոցի տեսարաններ.—Ցուցարկաւորութիւնները.—Թագաւորին համբոյրը.—Կիներուն դերը.—Արքայական հրամանագիր մը կ'արգիլէ կիներուն կռուի մտնելիքը.—Մայրերու արիութիւնը.—Հերոս ժողովուրդին՝ հերոս թշնամի.—Ազգային մենամարտ մը 599

ԳԼՈՒԽ Ժ.—Շքօտրայի պաշարումը

Թուրքերու և Գարատաղցւոց մտայնութիւնը. — Շքօտրայի քրքական ոյժերը. — Թարապօշ.—Զօրավար Մարքինօվիչի առաջին ձախողուածը Զօկայիի վրայ. — Պաշարման դժուարութիւնները.—Ձիւնը կը սկսի իջնել. — Ընդհ. սպայակոյտը կը փոխադրուի Բլամիցա.—Պաշարումը տակաւ կը սեղմուի.—Պաշարման քնդանօթներու տեղաւորումը.—Զօրավար Մարքինօվիչ ձեռք կը ձգէ մէկ քանի կարեւոր բարձունքներ.—Մալիսորներու օժանդակութիւնը.— Հին դարերու դիւցազնամարտերը յիշեցնող կռիւներ.—Ինչ կ'ուտէին Շքօտրայի մէջ, ինչպէ՞ս կ'ապրէին, մինչդեռ Գարատաղցիք կը ռմբակոծէին քաղաքը.—Անձնատուութեան հրաւէր. — «Մրքան ատեն որ ողջ եմ, թարաթօշ անձնատուր չպիտի ըլլայ», կը պատասխանէ Հասան Բիզա փաշա.—Դործողութիւններ Բուլչի դէմ.—Հակառակ Գարատաղցւոց պաշարման՝ Շքօտրա միշտ յարաբերութեան մէջ է ծովուն հետ. - Աւստրիացիք կ'օժանդակեն քաղաքին. — Պարտանէօլիի դաւը.—«Ինչ որ ըրին ձարանցիք Ռօմի Ալթուրի առջեւ, ոչինչ են քաղդատմամբ Գարատաղցւոց լլոճլնե — Նոր Համաւրդեր կը հաստին Ռուսիայէն և Ամերիկայէն.—Սթաբիպարի ամրոցին պաշտումը.—Շքօտրայի հիւպատոսներուն բողոքը. — Ամիսները կ'անցնին և քաղաքը կը շարունակէ դիմադրել.—Նիքօլա Թագաւոր ինք կը ստանձնէ գործօն վերին հրամանատարութիւնը.—Զննադատութիւն կը կնքուի Զաթալճայի մէջ.—Ինչպէ՞ս կը կռուէին, ինչպէ՞ս կը մեռնէին Մալիսորները 611

ԳԼՈՒԽ Ջ. — Դէպի Ադրիական

Շքօտրայի դիմադրութեան գաղտնիքը.—Զօրավար Մարքինօվիչի գործողութիւնները դէպի Ադրիական.—Գրաւում Սէն Ժան տէ Մէտուայի և Ալէսիոյ. — Միացում Սերպերուն հետ.—Նիքօլա Թագաւորին մէկ քերթուածը.—Աւստրիա և Իտալիա կը միջամտեն.— Ալպանիոյ անկախութեան հարցը.—Շքօտրա պէտք է Ալպանիոյ մնայ. — Գարատաղցւոց առարկութիւնները.—Պատմական և ազգաբանական փաստեր. . 643

ԳԼՈՒԽ Ժ. — Միւս Շքօտրայի առջեւ

Հակառակ զինադադարին, Շքօտրա կը շարունակէ կռուիլ.—Յարձակումներ Գարատաղցւոց վրայ.—Պաշտօնեաները կը փորձեն Գարատաղցւոց գրաւած դիրքերը ետ առնել.—Սպանութիւն Հասան Բիզա փաշայի.—Ցունուար 24ի ընդհանուր յարձակումը Սերպերուն և Գարատաղցւոց կողմէ. — Գրաւում Մեծ Պարտանէօլիի. — Գարատաղի քաղաքներուն մէջ՝ լոկ կիներ, տղաք ու վիրաւորներ կը տեսնուին. — Տեղեկութիւններ պաշարուած Շքօտրայի մասին.—Խաստ փաշայի մէկ նամակը.—Սերպերու ընծա-

յած օգնութիւնը Գարատաղցւոց.—Համիտիէ յաճախաւին յայտնութիւնը Ադրիանի մէջ.—Ռմբակոծում սերպ օգնական զինուոր փոխադրող հէլլէն նաւերու. — Աւստրիա կը բողոքէ, իսկ Նիքօլա Թագաւոր կը շարունակէ ռմբակոծել Շքօտրան. — Ծանր տագնապ.—Շքօտրայի ոչ-պատերազմիկներուն հարցը.—Զիջումներ Աւստրիոյ կողմէ.—Ցամառուքիւն Նիքօլա Թագաւորի.—Լոնտոնի դեսպանախորհուրդը կ'որոշէ նաւային ցոյց կատարել Գարատաղի դէմ՝ Շքօտրայի պաշարումը վերցնել տալու համար. **653**

ԳԼՈՒԽ Ը. — Շքոտրայի անձնատուրիւնը

Առանց տէրութեանց որոշման և սպառնալիքին կարեւորութիւն ընծայելու, Գարատաղցիք կը շարունակեն Շքօտրան ռմբակոծել. — Միջազգային նաւային ցոյցը. — Նիքօլա Թագաւորին բողոքները.—Սերպերը ձեռնթափ.—Գարատաղցիք մինակնին կը շարունակեն քաղաքը պաշարել.—Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան նշանաւոր զեկոյցը.—Միջազգային նաւատորմիղը պաշարման տակ կ'առնէ Գարատաղի ծովեզերքները.—Գրաւում Նիքօլա Թագաւորի զբօսանաւին.—Նոր յարձակումներ Շքօտրայի դէմ.—Թատերական հարուածը.—Էսատ փաշա անձնատուր կ'ըլլայ Նիքօլա Թագաւորին և իր զինուորներով ու զէնքերով կ'անցնի Ալպանիա՝ ինչ զինքը Թագաւոր հռչակելու. — Ո՞վ էր Էսատ փաշա. — Տէրութեանց հաշիւները դարձեալ կը խանգարուին. **669**

Գ. ՄԱՍ. — ՍԵՐՊԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԳԼՈՒԽ Ա. — Փոխադարձ ոյժերը

Պատերազմի հռչակման ընդունելութիւնը Սերպիոյ մէջ. — Բէլթար Թագաւորին կրկին յայտարարութիւնները.—Գոհաբանական աղօթքներ. — Սերպիոյ զինուորական կազմակերպութիւնը.— Բանակներուն բաժանումը. — Թուրքերուն ոյժերը Սերպիոյ դէմ.—Օսմ. Արեւմտեան բանակը և իր հրամանատարները.—Ինչ ծրագրով պիտի գործէին սերպ բանակները.—Սահմանագլուխի ընդհարումներ պատերազմի յայտարարութենէն առաջ.—Սերպ էջէքներու և Արնաւէներու փոխադարձ ծայրայեղութիւնները. — Քիթերու չարդ մը **683**

ԳԼՈՒԽ Բ. — Ռումանօվօի եակատամարտը

Սերպ երեք բանակները դէպի Սկիւպ. — Գ. բանակը դիւբին յաղթանակ մը կը տանի Քօսօվայի պատմական դաշտին մէջ. — Արնաւէներու մէկ դաւը. — Բ. բանակին յառաջխաղացութիւնը. — Մանր մունր կռիւներ. — Ա. բանակը Ռումանօվօի մէջ մինակը կը կռուի Օսմ. Արեւմտեան բանակին մեծագոյն մասին հետ. — Թուրքերուն ինքնավստահութիւնը. — Սերպերը նախ կը կքին, բայց շուտով կը գտնեն իրենզինքնին.—Հերոսական դրուագներ.—Հրեայ զինուորի մը «հաշուուած դիւցազնութիւնը».— «Նահանջ չկայ, պարոնա՛յք սպաներ».—Սերպ տեղակալ մը կը նախընտրէ անձնասպան ըլլալ քան ետ քաշուիլ. — Ֆրանսական թնդանօթներուն կատարած դերը. — Զէքի փաշա նահանջի հրաման կուտայ. — Սկիւպի ըէտիֆներու փախուստը խուճապի կը մատնէ բովանդակ բանակը. — Թուրքերու նահանջը դէպի Սկիւպ. — Զարհուրելի տեսարաններ Ռումանօվօի կայարանին մէջ և Ռումանօվօ Սկիւպ ճամբուն վրայ. — «Կեավուր կիլիյօր...».—Թուրք սպաները կը վռնտեն իրենց զինուորները.—Հաճիլէրի կայարանապետը Իօլ տը Քօք կը կարդար, մինչդեռ ահաւոր ճակատամարտ մը կը մղուէր իր քիթին տակ.—Օսմ. հրամանատարներու թղթակցութիւնը.—Ռումանօվօի ճակատա-

մարտին կորուստները.—Սերպերու աւարը. — Պատերազմի դաշտին պարզած տեսարանը.—Օսմ. Արեւմտեան բանակը կը քայքայուի անդարմանելի կերպով. . . 695

ԳԼՈՒԽ Գ. — Սկիւպի առկումը

Սկիւպի նշանակութիւնը Սերպերուն համար. — Արնաւթներու սարքած թալանը քաղքին մէջ.—Հիւպատոսները տէր կը կանգնին Սկիւպի. — Ֆրանսացի կամաւորներու խումբը. — Քաղաքապետին առաջարկին վրայ՝ հիւպատոսները կը հաւանին Սկիւպը յանձնել Սերպ Ա. Բանակին. — Պատգամաւորութիւնը Սերպիոյ գահաժառանգին մօտ. — Սկիւպի գրաւումը.—Պատերազմական աւարին առատութիւնը. — Սերպ չէթէներու ծայրայեղութիւնները. — Թուրք կիներ և աղջիկներ կը բռնաբարուին. — Գաղթականներու սպանութիւնը.—Սլաւ աշխարհին ցնծութիւնը՝ Սկիւպի գրաւման համար. — Զարը կը շնորհաւորէ Բէթար թագաւորը.—Ուրախութեան տեսարաններ Սերպիոյ մէջ. —Բէթար թագաւոր Սկիւպ կը մտնէ.—Խանդավառ ընդունելութիւն.—Ճառեր.—Նախորդ թուրք քաղաքապետը, յանուն Իսլամ ժողովուրդին. հաւատարմութիւն կը յայտնէ Բէթար թագաւորին —Մետրապոլիտին մաղթանքը 716

ԳԼՈՒԽ Դ. — Ռէրլէքի ճակատամարտը

Սերպ Գ. Բանակին յառաջխաղացութիւնը.—Գրաւում Քալանիքի կիրճին և Կիլանի.—Գարա Սահիտ փաշա կը պարտուի Պուլկարներէն և կը նահանջէ Կրաչքօ.—Իշխան Արսէն Գարաեօրկէվիչի հեծելազօրքը կը հալածէ Թուրքերը և կը գրաւէ Քէօբրիւլին.—Նահանջի երկու ճամբաներ.—Զէքի փաշա կ'ընտրէ Բէրլէբէ-Մանաստիրը ճամբան՝—Սերպերը կը հետեւին Թուրքերուն.—Նոր բաժանում սերպ բանակներու. —Բ. բանակը կը մեկնի Իտիրնէ, Պուլկարներուն միանալու.—Սերպ հեծելազօրքը՝ Տէմիր Գաբուն գրաւելէ վերջ կ'իջնէ դէպի Սելանիկ.—Դ. բանակը յաղթական կը յառաջանայ մինչեւ Քիրչէվօ, և այնտեղ Թուրք վերջապահները ցրուելէ վերջ կ'իջնէ դէպի Մանաստիրը.—Ա. բանակը Բէրլէբէի առջեւ.—Քաղքին նշանակութիւնը Սերպերուն համար. — Ճակատամարտը. — Սերպերուն դժուարին դիրքը. — Երկու օր տեւող յարձակումներէ վերջ՝ Սերպերը կը յաղթեն.—Ճակատամարտը ի՞նչ արժեց Սերպերուն և Թուրքերուն.—Թուրքերը կը փախչին դէպի Մանաստիրը.—Զարհուրանքի տեսարանը Քէօբրիւլի-Բէրլէբէ ճամբուն վրայ.—Սերպերը կը կազմակերպեն ալպանական քաղաքները.—Արնաւթներն ու սերպ քօմիթէճիները.—Հինգ դարերու ստրկութեան և բռնութիւններուն հաշիւն է որ կը մաքրուի.—Մանաստիրի ճակատամարտին նախօրեակը.—Փոխադարձ պատրաստութիւնները. – Բանակներու դիրքը. 728

ՔԱՐՏԻՍՆԵՐ

28. Գարատաղի պատերազմական գործողութեանց շրջանակները . . . 547
29. Շքօտրայի և Թարապօշի դէմ կատարուած գործողութիւնները (Ցաւելուած)
30. Նօվի Բազարի սանճագը 580
31. Գարատաղցւոց և Սերպերու գործողութիւնները Նօվի Բազարի և Ալպանիոյ մէջ. 593
32. Շքօտրայի լիճը և իր շրջակայ դիրքերը 602
33. Ռմբակոծում Թարապօշի և Շքօտրայի 624

34. Գարատաղեան կեդրոնի և Հարաւային բանակներուն գործողութիւնները 651
35. Տէրութեանց ձեւաւոր Ալպանիան և իր շրջակաները 673
36. Գարատաղի ծովեզերքներուն պաշարումը 678
37. Բուլկանօվօ և իր շրջակաները 700
38. Սերպ բանակներուն գործողութեան շրջանակները 731

ՑԱՒԱԼՕԱՆՆԵՐ

8. Շքօտրայի և Թարաբօշի դէմ կատարուած գործողութիւնները.—Ձէթինէ
9. Զօրավար Մարթինօվիչի յարձակումը Պարպալուչիի դէմ
10. Սերպերուն անցեալ փառքը Սկիւպի մէջ

Բէթար Թագաւորին ժամանումը Սկիւպ